Григорій Півторак

Українці звідки ми і наша мова

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ГРИГОРІЙ ПІВТОРАК

УКРАЇНЦІ: ЗВІДКИ МИ І НАША МОВА

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1993

У монографії розглядаються джерела мовно-історичних відомостей про наше минуле і на цій науковій базі популярно розповідається про найдавніших мешканців на території сучасної України, про походження слов'ян, перші слов'янські племена й ранньослов'янські культури, роль скіфів у нашій історії, формування південноруських союзів племен як етнічної основи українського народу, виникнення найважливіших діалектних рис, що стали характерними особливостями української мови, пояснюються причини й передумови сучасного діалектного поділу української мови. Подаються відомості про виникнення писемності у східних слов'ян, простежується розвиток двох писемно-літературних мов у Київській Русі - церковнослов'янської та давньоруської, аналізуються мовні особливості творів давньоруської літератури.

Для найширшого кола читачів, зацікавлених походженням українського народу й історією української мови.

Відповідальний редактор *В. Г. Скляренко*

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України

Редакція видань з літератури, мистецтва та народознавства

Редактор К. *І. Савенок*

п 4601000000-294 / 221-93 4 38-93

ISBN 5-12-003827-1

ВСТУП

У наш час національного відродження й відновлення української державності помітно зріс суспільний інтерес до історії України, особливо до походження та розвитку української мови як головної ознаки нашої нації. Нині цілком слушно популяризуються думки з цього приводу і перевидаються твори видатних учених М. Грушевського. М. Костомарова, О. Потебні, А. Кримського та інших, чиї неординарні погляди на нашу історію й мову ще донедавна тоталітарний режим замовчував, забороняв, оголошував ідейно шкідливими, "націоналістичними", ворожими. Але сімдесятирічний період фальсифікації, брехні й ідеологічного терору зробив свою чорну справу: цілі покоління українців були відлучені від своєї історії (її настійно рекомендували починати від жовтня 1917 року) і навіть від рідної мови як нібито зайвої для вигаданої комуністичними ідеологами "нової історичної спільності людей - радянського народу". То ж не дивно, що нині спостерігаємо таку жадобу знань про початки своєї рідної історії, джерела й етапи становлення української мови і її взаємозв'язки з іншими мовами тощо. За висвітлення всіх цих питань і коментування відповідних праць учених попередніх поколінь беруться як історики та філологи-професіонали (на жаль, повільно й несмідизо), так і численні аматори - письменники, літературознавці, критики, журналісти, краєзнавці, інженери, лікарі та люди інших професій. Зрозуміле їхнє щире прагнення піднести престиж української мови, показати її глибоке коріння і знайти їй гідне місце серед інших слов'янських і неслов'янських мов. Але відсутність елементарних знань зі славістики, брак дослідницького досвіду, нерозуміння потреби спиратися на науково достовірні джерела й оперувати конкретними історичними фактами, нарешті, невміння (чи небажання) зважати на загальновизнані наукові аксіоми й здоровий глузд часто призводять до того, що добрі патріотичні наміри таких ама-

торів обертаються нестримними фантазіями, видаванням бажаного за дійсне. Найяскравіше це виявляється в публікаціях журналу "Індо-Європа", деяких радіо- і телепередачах та в окремих газетах. З них ми довідуємось, наприклад, про те, що існуюче в писемній традиції літочислення "від створення світу" - це насправді стільки літ минуло "від початків України" ("Індо-Європа" у першій книжці за 1992 р. звертається до своїх читачів: "Вітаємо Вас з Новим 7500 роком від Різдва України!"), що загадкова Атлантида - не що інше, 'як первісна Україна, що українська мова давніша від санскриту і є нібито праматір'ю всіх інших індоєвропейських мов, що існує семантична паралель між українцями (русинами) і етрусками (етруски = ет руські, тобто "ет українці") та інші нісенітниці, які межують з анекдотами. Такі "відкриття" роблять ведмежу послугу сучасній україністиці, виставляють її на посміховище цивілізованому світові. Спроби доведення своїх міркувань часто наївні й науково неспроможні. Наприклад, та сама "Індо-Європа" у кількох числах друкувала "Українсько-санскритський лексикон", у найближчих її планах - українсько-етруський, українсько-латинський лексикони тотожностей, що, на думку їх авторів, мають засвідчити принаймні синхронність виникнення цих мов. Насправді ж нічого сенсаційного в таких паралелях немає. І українська мова, і санскрит, і латина, і давньогрецька мова - усі - вони індоєвропейські, тобто члени однієї мовної сім'ї з багатьма спільними або подібними лексичними, фонетичними і граматичними особливостями. Тому з не меншим успіхом можна знайти цілий лексикон відповідностей з санскритом, нацриклад у болгарській, німецькій, англійській, румунській чи будь-якій іншій індоєвропейській мові.

Шукаючи прадавні корені української мови, не можна ігнорувати й того безсумнівного факту, що українці - частина слов'янського світу, а українська мова - одна із слов'янських мов. Сучасна світова славістика має в своєму розпорядженні апробовані й надійні методи наукових досліджень далекого минулого, що дали позитивні наслідки, чітко відтворивши мовну історію праслов'янського суспільства. Зокрема, в жодного авторитетного славіста нашої планети не викликає сумніву існування давнього спільнослов'янського (праслов'янського) періоду, під час якого праслов'янські племена мали більш-менш однорідну матеріальну та духовну культуру і користувалися близькоспорідненими діалектами з багатьма спільними рисами, які дали підставу вченим ввести в науковий обіг поняття "праслов'янська мова". Праслов'янський період тривав приблизно до середини І тис. н. є. Після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI-VII ст. виникали союзи східнослов'янських племен, подальша консолідація яких на різних територіях Східної Європи привела до формування українського, російського та білоруського народів. Отже, розглядати історію українців та української мови поза часом і простором та поза історією слов'янства взагалі - означає відриватися від наукового грунту й літати в хмарах мрій і вигадок. Те, що дозволяється письменникові-фантасту, неприпустиме для дослідника, який до того ж претендує на роль освітника свого народу і прагне наблизити його до наукової істини. Наука визнає лише факти - тільки вони дають підставу робити певні висновки чи висувати вірогідні гіпотези, котрі згодом можуть бути переконливо доведені або аргументовано спростовані. Непрофесійність, некомпетентність, дилетантизм і відвертий авантюризм несумісні з науковим підходом, хоч якими б шляхетними й патріотичними міркуваннями не керувалися автори, що мимовільно впадають у ці пороки. Замість бажаного результату такі дослідження дезорієнтують читачів, дискредитують українську суспільствознавчу науку перед світовою громадськістю.

Коли йдеться про виникнення української мови як мови нашої нації, у свідомості багатьох людей ця мова асоціюється з тією, яку вони чують щодня по радіо й телебаченню, яку вивчали в школі, якою читають книжки й газети, користуються у щоденному спілкуванні між собою, тобто їм уявляється сучасна українська літературна мова. Проте національна .мова - це не тільки спільна для всієї нації літературна мова, відшліфована майстрами художнього слова, але й мова народна, відмінна в різних діалектних ареалах.

Щодо походження української літературної мови в сучасному мовознавстві ніяких проблем немає. Загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський, а основоположником став Т. Шевченко, які писали свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських говірок. До І. Котляревського і Т. Шевченка існувала староукраїнська мова (XIII-XVIII ст.), що сформувалася на основі давньоруських літературних традицій, а давньоруська писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з прийняттям християнства в Україні-Русі.

Зовсім по-іншому складалася історія народно-діалектного мовлення. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними для української мови. Отже, щоб дослідити походження української мови, потрібно насамперед з'ясувати послідовність, час і місце виникиення окремих українських діалектних рис. Для цього сучасна славістика має хоч і не зовсім достатню, проте ґрунтовну й надійну джерельну базу і чимало добротних теоретичних досліджень суспільствознавців різного наукового профілю. Праці українських та інших учених про дописемний період життя слов'ян, на щастя, менше зазнали впливу тоталітарної ідеології й не втратили свого наукового значення і в період сучасного активного перегляду історичних концепцій та визволення історичної науки з ідеологічних кайданів. Навіть у десятитомній "Історії Української РСР" перший том, підготовлений колективом Інституту археології АН України і присвячений первіснообщинному ладові й давньоруському періоду, як і інші праці цього інституту про найдавнішу історію нашої землі, відзначається науковою об'єктивністю й заслуговує (щоправда, з деякими застереженнями) на увагу й нині.

Відповідно до двох аспектів проблеми походження української мови - діалектного й писемно-літературного - наше дослідження складається з двох частин. У першій частині йдеться про найдавніше населення на нашій землі, появу на ній слов'ян і розвиток їхньої культури, про формування союзів східнослов'янських племен, їх консолідацію в окремі етнокультурні й діалектні масиви, що стали основою північного й південно-західного наріч сучасної української мови. Особлива увага приділяється виникненню південноруських діалектних рис - найважливіших мовних ознак української мови. Друга частина присвячена джерелам української літературної мови. Тут викладаються сучасні погляди вчених на виникнення писемності у східних слов'ян, джерела і типи давньоруської писемно-літературної мови, що з кінця XIII ст. лягла в основу староукраїнської літературної мови, та розглядаються мовні особливості провідних жанрів давньоруської літератури - юридично-ділової писемності, давньоруських літописів і світсько-художньої літератури. Мовні особливості староукраїнської писемності й становлення сучасної української літературної мови - це окремі проблеми, що потребують спеціального розгляду.

Автор пропонованої книги щиро прагнув до об'єктивності й неупередженості в своїх поглядах і висновках. Він не вважає своє дослідження вичерпним, тим більше істиною в останній інстанції.

Проблеми походження східнослов'янських народів взагалі й українського зокрема, формування східнослов'янських територіальних діалектів і національних мов та інші проблеми східнослов'янського етно- і глотогенезу мають чимало складних, неясних і свідомо заплутаних аспектів, з'ясування яких потребує спільних зусиль учених з України й україністів з діаспори. У ході поглибленого вивчення першоджерел і вільних та відвертих наукових дискусій на ці складні, але актуальні теми ми зможемо поступово наближатися до істини, збагачуючи свої знання про наше минуле й будуючи духовний підмурок для нашого майбутнього. Але для цього об'єктивність дослідника і його служіння істині ніколи не мусять підмінюватися кон'юнктурним пристосовництвом чи "ультрапатріотичним" радикалізмом і національними амбіціями.

СТАРОДАВНІ ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗЕМЛЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ І ФОРМУВАННЯ ПРОТОУКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОМОВНОЇ ТЕРИТОРІЇ

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ XIX - СЕРЕДИНИ XX ст.

Різноманітні проблеми, що стосуються походження слов'янських народів та їхніх мов, уперше почали розробляти лінгвісти переважно на основі свідчень стародавньої писемності і з кінця минулого століття досягли в цьому видатних успіхів завдяки утвердженню в мовознавчих дослідженнях порівняльно-історичного ме.тоду з його величезними можливостями. Особливу увагу лінгвістів привернув давньоруський період, протягом якого формувалися численні діалектні риси у фонетиці, в акцентології, граматиці, словотворі, лексиці й стилістиці, які на кінець XII ст. стали розрізнювальними ознаками окремих східнослов'янських мов. Спочатку східнослов'янська етнохсовна територія VI—XIII ст. уявлялася дослідникам якимось суцільним монолітом з однорідною давньоруською народністю і спільною давньоруською мовою, позбавленою істотних діалектних особливостей, які з'явилися нібито аж у період феодальної роздрібненості внаслідок послаблення суспільно-економічних і культурно-політичних зв'язків між давньоруськими землями. Проте з нагромадженням різноманітного фактичного матеріалу і вдосконаленням методики його аналізу, а також поступом теоретичної думки щодо походження й розвитку східнослов'янських народів ці погляди змінювалися. Ставало дедалі ясніше, що характерні особливості, необхідні для статусу самостійних мов, у тому числі й української, формувалися на Русі дуже повільно й несинхронно, починаючи ще з праслов'янського періоду, який закінчився в середині І тисячоліття н. е., і були зумовлені як внутрішніми законами мовного розвитку, так і позамовними чинниками.

Першим ґрунтовним дослідженням з історичної фонетики української мови, де порушується питання про час її формування, була праця П. Г. Житецького "Очерк звуковой истории малорусского наречия"[1], надрукована 1876 р. у київських "Университетских известиях". У ній учений дійшов висновку, що основні риси українського вокалізму (тобто системи голосних звуків) визначились уже в XII-ХШ ст.

Видатний український філолог проф. О. О. Потебня вважав, що східнослов'янська мовна територія в глибоку давнину становила певну спільність - руську мову, що згодом розпалася на два наріччя, одне з яких склало основу української мови. Цей процес був поступовий і досить тривалий. Як справедливо писав О. О. Потебня, "відокремлення етнографічної одиниці - це не народження дитини і не падіння яблука, про яке при спостереженні можна сказати, що воно сталося у стільки-то годин, хвилин і т. д. Тут можна визначити тільки століття, пізніше за яке не могло відбутися виділення мови". Виходячи з такої загальної теоретичної передумови, вчений і не прагнув установити точний час появи української мови. Він лише відзначив: "Можна тепер напевне сказати, що поділ руської мови старовинніший XI століття", бо "вже на початку руської писемності мова наша є лише сукупністю наріч"[2]. Отже, ^згідно з поглядами О. О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала.

У 80-х роках XIX ст. російський академік О. І. Соболевський, всебічно вивчивши давньоруські писемні пам'ятки XI—XIII ст., визначив деякі характерні особливості тогочасних галицько-волинського, київського, смоленсько-полоцького і новгородського діалектів[3]. Десятиліттям пізніше академік О. О. Шахматов розробив свою оригінальну концепцію походження й розвитку східнослов'янських народностей та їхніх мов, яка проливає світло й на походження української мови. Згідно з цією концепцією східнослов'янська мовна територія давньоруської доби за фонетичними ознаками ділилася на три групи говорів: південну (протоукраїнську), північну (основа північного наріччя російської мови) і східну, середньоруську (предок південноросійського наріччя та - разом з північною частиною південної групи говірок - білоруської мови)[4]. Хоча з сучасного наукового погляду такий поділ видається суб'єктивним, а його принципи недостатньо обґрунтованими, подані цим видатним ученим численні мовні факти хвилювали не одне покоління дослідників, спонукаючи їх до нових наукових шукань.

На початку XX ст. до розв'язання проблеми походжен-

ня східнослов'янських мов підключився польський славіст Т. Лер-Сплавінський. Він вважав, що на кінець XI ст. давньоруський мовний ареал ділився не на три, як в О. О. Шахматова, а на два фонетично різні діалекти: територіально невеликий північний і значно більший південний, з якого після XI ст. виділилися крайні південні говори: колишні дві діалектні групи поступово трансформувалися в три східнослов'янські мови[5].

У вивченні діалектного поділу південних руських (протоукраїнських) говорів на матеріалі давньоруської писемності помітне місце займають дослідження А. Ю. Кримського. Використавши величезний фактичний матеріал, він уперше глибоко і всебічно розглянув цілу низку фонетичних процесів у південних давньоруських говірках XI-XШ ст. і більш-менш вірогідно визначив їхню хронологію. Багато з поданих прикладів першої фіксації в давньоруських пам'ятках тих чи тих нових діалектних фонетичних рис[6] нині стали хрестоматійними й широко представлені у підручниках та посібниках з історичної фонетики української мови. На підставі цих $юнетичних рис А. Ю. Кримський категорично твердив, що "усією сукупністю двоїх ознак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку - це цілком рельєфна, певно означена, ярко-індивідуальна одиниця, і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей"[7].

У повоєнний час дуже важливим для сучасного розуміння питань діалектного поділу давньоруського мовного ареалу й відображення місцевих діалектних особливостей у давньоруських писемних пам'ятках і документах раннього етапу формування української мови стали праці академіка АН УРСР Л. А. Булаховського[8]. На основі вивчення писемних пам'яток він дійшов висновку, що не можна "ні для IX, ні навіть для часу, що передував йому, уявляти східне слов'янство як щось цілком монолітне в побутовому або в мовному відношенні"[9]. Стосовно виникнення діалектних рис у південноруських говірках Л. А. Булаховський писав, що "окремі фонетичні, частково морфологічні й лексичні особливості сучасної української мови достатньо виразно виявляються вже в давньоруських пам'ятках XII ст. і, звичайно, в живих давньоруських говірках могли, за всіма вірогідними прилущеннями, існувати й раніше"[10].

Цікаві спостереження й зауваження Л. А. Булаховського щодо становлення фонетичних особливостей української мови стали вагомим внеском у східнослов'янське історичне мовознавство. Проте найповніше й найсистемніше проблема походження східнослов'янських мов висвітлена в узагальнюючих історично-діалектологічних працях Ф. П. Філіна[11], що започаткували якісно новий етап у розвитку східнослов'янської історичної діалектології. Відносно діалектної ситуації в давньоруський період цей дослідник також вважав, що "наявність значної кількості діалектних розходжень як у прасхіднослов'янській, так і в давньоруській мові є безсумнівним фактом"[12]. На його думку, єдиного, монолітного давньоруського мовного ареалу ніколи не було: найдавніші фонетичні й морфологічні діалектні явища поділяли східнослов'янську мовну територію переважно на дві протилежні зони - північну й південну. Причому межі зон окремих мовних особливостей зовсім не збігалися між собою. Однак праці Ф. П. Філіна не дають чіткого й повного уявлення про час і етапи формування української мови, оскільки в них глибше й детальніше досліджуються проблеми походження російської мови, а історія української та білоруської мов висвітлюється здебільшого на підставі публікацій українських та білоруських авторів. Частково це пояснюється недоступністю для Ф. П. Філіна у той час Атласу української мови, історичних і численних діалектних словників. Негативно позначилося на результатах дослідження й орієнтування автора лише на лінгвістичний матеріал. Адже без залучення фактів матеріальної й духовної культур носіїв мови залишились не тільки не розв'язаними, але навіть не поставленими деякі важливі проблеми передумов формування східнослов'янських мов, зокрема й української.

Значно більше для розуміння становлення й розвитку звукової системи української мови дає перший том багатотомної "Історії української мови", виданої Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН України[13]. Авторові основної (фонетичної) частини проф. М. А. Жовтобрюху вдалося на підставі свідчень давньоруських і староукраїнських писемних пам'яток, а також народних говорів відтворити всі етапи звукової історії нашої мови і підтвердити свої міркування достатньою кількістю тнадійних прикладів. Згідно з концепцією М. А. Жовтобрюха специфічні звукові риси української мови інтенсивно складалися вже в давньоруський період, хоч української мови як самостійної мовної системи в

той час ще не було. З другої половини XII ст. і в XHI ст., як вважає вчений, у межах єдиної давньоруської мови інтенсивно розвиваються (насамперед у зв'язку із занепадом зредукованих ъ, ь) діалектні риси, що спричинили відмежування північно-східної діалектної зони від південно-західної. У свою чергу, у фонологічній системі останньої складаються основні риси, властиві українській мові. Ці погляди М. А. Жовтобрюха перегукуються з висновками Ф. П. Філіна і цілком вкладаються в офіційну й усталену концепцію радянської історіографії, згідно з якою XIV ст. вважається початком самостійної історії східнослов'янських народностей та їхніх мов.

Подібну позицію займає В. В. Німчук, який проблему походження мови української народності досліджував спеціально[14]. Характеризуючи мовну ситуацію в Київській Русі, він доходить висновку, що "східні слов'яни давньоруську мову вважали єдиною для всієї своєї народності". Разом з тим "до кінця XIII ст. склалися основні риси, якими характеризуються майбутні східнослов'янські мови, але, гадаємо, говорити про три східнослов'янські мови до цього часу з погляду закономірностей глотогенезу неправомірно". Лише після Батиєвої навали, коли "зв'язки між масивами східнослов'янських територій максимально послабилися, розпочалася консолідація нових етнічних угруповань і колишні територіально-діалектні відмінності набули нового соціального статусу - статусу відмінностей мовних. Можна констатувати, що на початку XIV ст. (чи навіть у кінці XIII ст.) реально функціонують три окремі східнослов'янські мови - російська, українська та білоруська"[15].

Незважаючи на деяку фрагментарність окремих праць, неоднакову методологічну виразність авторських позицій, вищезгадані дослідники керувалися все, ж таки науковими принципами і намагалися будувати свої висновки на реальних фактах (щоправда, недостатня кількість цих фактів іноді давала можливість по-різному їх інтерпретувати).

Разом з тим були відверті спроби підмінити історичні свідчення абстрактними мудруваннями, які фальшиво, але на догоду великодержавно-шовіністичним амбіціям трактували час і місце виникнення української мови. Так, ще в середині минулого століття акад. І. І. Срезневський, досліджуючи співвідношення народнорозмовної і книжної мов у Київській Русі, висловив необґрунтоване твердження про нібито надзвичайну близькість церковнослов'янської мови до давньоруської, про тотожність книжної й живої мов у стародавньому Києві. Ці міркування підхопив і розвинув російський історик і журналіст за фахом акад. М. П. Погодін, побудувавши на них свою шовіністичну гіпотезу. Хід його міркувань такий: якщо книжна й жива мови в стародавньому Києві були майже тотожні, а давньоруська книжна мова, зазнавши міцного церковнослов'янського впливу, як відомо, виявляє набагато більшу схожість із російською мовою, де ці традиції також збереглися, аніж із мовою українською, то це означає, що в стародавньому Києві й на Київщині в часи заснування руської державності і до татаро-монгольської навали жили росіяни та їхні предки. Українці, за його гіпотезою, прийшли сюди з Прикарпаття, де вони формувалися, і заселили спустошену татаро-монголами Київщину не раніше кінця XV ст. Цю "теорію" М. П. Погодін виклав у праці "Записка о древнем языке русском", написаній у формі листа до І. І. Срезневського й опублікованій в "Известиях Отделения· русского языка и словесности АН" (1856, т. V, стб. 70-92), а потім передрукованій у журналі "Москвитянин" (1856, № 2). На цю працю М. П. Погодіна негайно відгукнувся видатний український учений-природознавець, історик, фольклорист і мовознавець М. О. Максимович статтею "Филологические письма", опублікованою 1856 р. у московському журналі "Русская беседа", після чого між обома вченими почалася коректна дискусія на сторінках цього журналу[16]. М. О. Максимович аргументовано спростував твердження М. П. Погодіна про прихід українців з-під Карпат на нібито російську Наддніпрянщину, довів автохтонність українського населення на цих землях і відзначив, що українська мова формувалася на південній Русі в X-XI ст. Позиції обох учених не лишилися непоміченими, і до полеміки між ними згодом приєдналися деякі інші вчені. Так, відомий російський філолог-славіст і діяч освіти П. О. Лавровський підтримав Погодіна. Проти погодінської гіпотези виступили український і російський учений-славіст і педагог О. О. Котляревський у статті "Были ли малороссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV в.?" (журнал "Основа", 1862 р.) та відомий історик М. І. Костомаров, який порушував дискутовані проблеми в статтях "Мысли о федеративном начале в древней Руси", "Две русские народности" і "Черты народной южнорусской истории", видрукуваних протягом 1861-1862 pp. у журналі "Основа". Полеміка між М. П. Погодіним та М. О. Максимовичем завершилася 1863 р. публікацією в газеті "День"

статті Максимовича "Новые письма к М. П. Погодину. О самобытности малороссийского наречия"[17].

Через двадцять років (у 1883 р.) дискусія про автохтонність українців та української мови в Києві і на всій Наддніпрянщині спалахнула знову, але на цей раз між російська академіком О. І. Соболевським та українським філологом П. Г. Житецьким. О. І. Соболевський виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 20 листопада 1883 р. з доповіддю "Как говорили в Киеве в XIV и XV вв."[18] Відзначивши на основі великого фактичного матеріалу, зібраного з давньоруських і староукраїнських писемних пам'яток XII-XIV ст., своєрідність давнього українського галицько-волинського діалекту з характерним для нього так званим новим t, який на грунті української мови перетворився в *і* (зьль *he,* камінь, корьнья, рємьнь, ученые і т. п.), і його відмінність від київського говору, якому "новий *t*" не був властивий, дослідник дійшов антинаукового висновку про належність київського говору не до української, а до російської мови, що нібито підтверджувало погодінську гіпотезу. Неспроможність такого твердження П. Г. Житецький аргументовано довів на цьому ж засіданні товариства, а на наступному прочитав доповідь "По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках"[19], де переконливо показав, що в старокиївських писемних пам'ятках спостерігається чимало мовних рис, характерних і для галицької писемності, що в давньому Києві і в Галичі "панував звуковий тип одного й того ж наріччя". П. Г. Житецького підтримали В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич та інші вчені. Антинаукову гіпотезу М. П. Погодіна пропагували деякі реакційно настроєні професори окремих університетів.

Наприкінці XIX ст. - на початку XX ст. з приводу специфічних мовних особливостей старокиївських писемних пам'яток спалахнула гостра полеміка між О. І. Соболевським та А. Ю. Кримським, яка часом набувала грубої і навіть непристойної форми[20].

Різноманітні, а іноді й полярно протилежні думки про час і місце формування східнослов'янських народів та їхніх мов, у тому числі й української, пояснюються насамперед відсутністю в XIX ст., та й у першій половині XX ст., достатньої кількості необхідних наукових фактів. На результатах досліджень негативно позначався й вузький підхід до цих проблем переважної більшості вчених. Філологи ставили перед собою завдання з'ясувати час і обставини виникнення східнослов'янських мов (тобто лише глотогенетичні проблеми) і намагалися їх розв'язати на суто мовному матеріалі (свідчення лисемних пам'яток і - рідше - народних говорів) без зв'язку з історією народу, а історики й археологи, як правило, займалися проблемами етногенезу (тобто походження) окремих слов'янських народів. Оскільки мова, як відомо, є однією з основних ознак етносу, в дослідженні етно- і глотогенетичних проблем провідне місце належить, без сумніву, мовознавству. Але використання лише лінгвістичних джерел у таких дослідженнях часто призводило (особливо в працях дореволюційних мовознавців) до підміни етногенезу проблемами походження й історії мови поза її зв'язком з історією народу - творця й носія цієї мови. Цей недолік значною мірою відбився навіть на мовознавчих працях другої половини -XX ст. Проте з середини 40-х років спостерігалося прагнення деяких дослідників слов'янського етно- і глотогенезу взагалі й східнослов'янського зокрема використовувати також фактичні дані суміжних наук, насамперед археології. Археологічні матеріали для етногенетичних досліджень залучав польський історик Т. Лер-Сплавінський[21] у зв'язку з бурхливим розвитком польської археології у повоєнний період. У радянському мовознавстві при вирішенні низки етно- і глотогенетичних проблем до археологічних свідчень успішно зверталися Б. В. Горнунг, М. Я. Грінблат, О. М. Трубачов, В. М. Русанівський, особливо Г. О. Хабургаєв[22]. Він широко використав археологічні дані при висвітленні історії окремих східнослов'янських союзів племен і вперше зробив спробу накласти карту стародавніх етнографічних і політичних меж на сучасну діалектну карту. При цьому "на території домонгольської України" були виділені південна (південне Полісся) і південно-західна (галицько-волинська) діалектні зони, хоч вони, за визнанням самого автора, визначені невпевнено через відсутність достатньої кількості фактичного матеріалу. Незважаючи на це, дослідження Г. О. Хабургаєва, присвячені походженню східнослов'янських народів, є значним досягненням у цій науковій галузі. На жаль, залишилися поза увагою вченого свідчення писемних пам'яток, без яких такі дослідження навряд чи можуть бути повноцінними й результативними. Об'єктивне розкриття процесу становлення й розвитку певної народності та її мови, зокрема й української, нині можливе лише на широкому і всебічному матеріалі при поєднанні мовознавчих фактів із висновками інших суспільних наук - історії,

археології, антропології, етнографії, фольклористики та Такий комплексний підхід необхідний принаймні з двох пр чин. По-перше, історичне коріння української народності української мови сягає в глибоку давнину. Сучасна терит рія України, розташована на родючих землях з теплим і по мірно вологим кліматом, здавна була щільно заселена різними народами, а український лісостеп, вірогідно, був части ною прабатьківщини слов'ян. Ранні слов'яни і навіть несло-в'янські етноси якоюсь мірою впливали на формування звичаї нашого народу, його матеріальну й духовну культуру. То ж починати його історію треба з розгляду етнічне ситуації на протоукраїнських землях, з опису ранніх слов'ян ських угруповань, характеристики їхньої культури, встанов лення діалектних особливостей їхнього мовлення. По-дру ге, дослідникові ранньої історії східних слов'ян доводиться оперувати неповними й не завжди зрозумілими науковимі даними, які до того ж часто можна по-різному сприймати За таких умов лише комплексне використання всіх можли вих матеріалів може застерегти дослідника від поспішни: і необгрунтованих висновків.

ДЖЕРЕЛА МОВНО-ІСТОРИЧНИХ ВІДОМОСТЕЙ ПРО НАШЕ МИНУЛЕ

Кожен народ має свою історичну пам'ять. У переказах, легендах, оповідях, піснях, казках та інших видах фольклор) відбивається народне розуміння своєї історії, в якому реальне переплітається з фантастичним, справжні героїчні й тра гічні події уживаються з вигаданими - бажаними або перенесеними з історичного досвіду інших народів. Такі твори мають свою естетичну й художню цінність, але використовувати їх як джерело історичних знань треба дуже обережно. У пошуках відомостей про походження, етнічні особливості, культуру і зв'язки давніх народів слід спиратися лише на наукові джерела, які умовно можна поділити на історичні й мовознавчі (філологічні). Історичні джерела об'єднують свідчення стародавніх істориків, мандрівників і вчених про сучасні їм племена, союзи племен та самостійні держави, про різноманітні аспекти господарського і культурного життя того чи того народу, а також матеріали археологічних розкопок. Філологічні джерела - це писемні пам'ятки (рукописи і стародруки).та сучасні народні говори, вивчення яких допомагає з'ясувати походження й основні етапи розвитку відповідної мови.

Поки кожна суспільна наука займалася накопиченням фактичного матеріалу, вчених насамперед цікавило питання: як було в минулому? Оскільки проблемою походження окремих народів та їхніх мов найраніше зайнялися лінгвісти, вони найперші давали на ці питання відповіді, які на кожному історичному етапі визначалися кількістю наявного фактичного матеріалу і способами його наукової інтерпретації, а також панівними саме на тому етапі загальнотеоретичними поглядами на походження народів і мов узагалі й на формування та розвиток східнослов'янських мов зокрема. Проте з часом ставали дедалі відчутнішими здобутки історичних наук, і на середину нашого століття свої версії походження східнослов'янських народів запропонували також археологи й антропологи. Мовознавці поступово втратили монополію на цю проблематику. Отже, для її подальшого розроблення лінгвістичні рамки виявилися занадто тісними.

Необхідність виходу за межі власне лінгвістичних джерел при етногенетичних дослідженнях нині диктується також і зрослим рівнем самого мовознавства, зокрема поступовим його переходом від переважаючого в минулому нагромадження й опису фактів до з'ясування їх генези і встановлення причинних зв'язків[1], що вважається початком нової ери в його історії. Тепер замість традиційного питання "як було?" на перший план висувається питання "чому так було?" Відповісти на нього набагато важче і можливо, лише залучаючи лінгвістичні, історичні, археологічні, антропологічні, етнографічні, фольклорні та інші матеріали. При цьому слід підкреслити, що комплексний підхід до етно- і глотогенетичних проблем східних слов'ян буде ефективним тільки в тому разі, коли лінгвістичний матеріал, використовуваний поряд з історичним, археологічним, антропологічним і т. п., охоплюватиме як свідчення давньоруських писемних пам'яток, так і сучасні діалектні дані.

Для висвітлення історії української мови першорядне значення мають свідчення давньоруських і староукраїнських писемних пам'яток, наукова цінність яких визначається насамперед їх часовою близькістю до досліджуваних діалектних процесів і мовних явищ. Але не слід і перебільшувати роль цих пам'яток, оскільки розподіл їх з географічного погляду дуже нерівномірний. Вони переважно галицько-волин ські, їх зовсім немає з Чернігівської землі, а з ареалу Києва

і Київщини до нас дійшли здебільшого їх пізні копії. Крім того всі східнослов'янські твори написані старослов'янською мовою за руською редакцією (тобто церковнослов'янською мовою), через що вони не відбивають тогочасного народного мовлення. У цих пам'ятках, як писав Л. А. Булаховський "традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло понять та способів висловлювання думки все це великою мірою закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково"[2]. Основна причину панування церковнослов'янської мови в найдавнішій найдавнішій писемності полягала в настановах давньоруських книжників, які вважали, що живе народне мовлення не слід відбивати в священній церковній мові, яка виконувала в той час функції книжної мови. Через це місцеві діалектизми вкрадалися до церковнослов'янських текстів непомітно і як правило, всупереч бажанню писарів.

За давньоруської доби крім церковної існувала й світська писемність. Але й вона не набагато збільшує свідчення про особливості тогочасної народнорозмовної мови. Як відомо, руська писемно-літературна мова київської епохи формувалася на основі не територіальних діалектів, а розмовної мови вищих прошарків міського населення, яка відрізнялася від діалектів більшою єдністю внаслідок широких політичних і торговельних зв'язків між містами та загальноруського впливу Києва. Крім того, і над світською писемністю помітно тяжіли усталені форми письма й традиційна орфографія, консерватизм якої, як правило, недооцінюється. До нас дійшло понад 500 новгородських берестяних грамот, написаних на спеціально обробленій корі берези простими людьми з приводу поточних життєвих потреб. Створювані письменними особами, які мали зважати на певні норми графіки й орфографії, вони також не відбивають безпосередньо живої мови їхніх авторів[3]. Таким чином, хоч багато діалектних фонетичних, граматичних і лексичних українських рис фіксується в давньоруських пам'ятках уже з XI-XII ст., самі ці пам'ятки не дають ні чіткого уявлення про народнорозмовну мову в різних регіонах протоукраїнських земель за часів Київської Русі, ні відомостей про місце, час і послідовність виникнення нових українських діалектних явищ на різних мовних рівнях. Через це описки й орфографічні варіанти в пам'ятках давньоруської писемності доводиться зіставляти з відповідними сучасними діалектними (лінгвогеографічними) даними. Справа ускладнюється ще й тим, що давньоруські пам'ятки, які збереглися до нашого часу, порівняно пізні (найраніші з них - з другої половини XI ст.) і відбивають той етап, коли в поліських, наддніпрянських і галицько-волинських говірках уже давно могли існувати мовні особливості, що нині сприймаються як українські. Тому наявність навіть незначної кількості таких локальних рис у найдавнішій, східнослов'янській писемності, якщо вони трапляються в пам'ятках тільки певного регіону, а потім усе частіше повторюються в пізніших рукописах з цього самого регіону, слід сприймати не як випадкові помилки, а як відбиття відповідних діалектних явищ. Цілком ясно, що фіксація певних діалектних рис у відзначених пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині XI ст. та чи та діалектна риса вже існувала, а її формування за елементарною логікою треба відносити до давнішого періоду, оскільки, по-перше, немає жодних підстав припускати, що нові діалектні риси не були зафіксовані в давніших пам'ятках, які не збереглися, по-друге, традиційна давньоруська (церковнослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні) і, по-третє, поки народнорозмовна риса, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу. Таким чином, якщо стародавні писарі, всупереч традиції, припускалися помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, що на той час (а не з того часу!) така вимова не тільки стала характерною для відповідних народних говірок, але й міцно прижилася, усталилась у мовленні грамотної частини населення міст і монастирів.

Для вивчення історії української мови дослідники особливо широко залучають свідчення староукраїнських писемних пам'яток XIV-XVII ст.' різних жанрів - документів, які визнають українськими всі вчені, незалежно від етномовної інтерпретації ними південноруської писемності в епоху Київської Русі. Народну мову цього періоду найповніше, порівняно з іншими жанрами, відображають пам'ятки ділової писемності - державні документи канцелярій Великого князівства Литовського, актові книги міських і земських судів і т. п., написаних староукраїнською діловою мовою. Але ідеалізувати це джерело не варто. Занадто сміливі твердження, які часто трапляються в дослідженнях нашої стародавньої пи-

семності, про те, що та чи та пам'ятка добре відбиває сучас не їй народне мовлення, потребують істотних застережень Не слід забувати, що середньовічні писемні пам'ятки ство рювались у найзначніших культурних центрах, які були типовими феодальними містами зі своєрідною культурою, відмінною від народної, і строкатим мовленням типу койне (детальніше див. с 151). За такої ситуації мова переважної більшості пам'яток - навіть максимально наближена до простонародної - є по суті відображенням простомовного міського койне, а не простонародного сільського мовлення, яке репрезентувало в своїй різнодіалектній сукупності мову тієї чи тієї народності. Живі діалектні риси слабо виявлялися навіть у староукраїнській діловій мові, оскільки вона була наддіалектним і значною мірою штучним утворенням хоч і здатним успішно виконувати функції урядової мови, як на Україні, так і поза її межами[4]. Традиційні морфологіч ні форми й синтаксичні конструкції давнього письма разом з традиційними канцелярськими зворотами й одноманітною канцелярською фразеологією були основним бар'єром' на шляху вільного проникнення живого народного мовлення з його фонетичними й граматичними особливостями у діловий стиль староукраїнської писемності.

Другим головним джерелом незамінного матеріалу для дослідження історії української мови є сучасні діалектні да ні, зібрані в діалектних словниках і діалектологічних атла· сах, укладання яких сформувалося в окрему мовознавчу галузь - лінгвістичну географію (лінгвогеографію)[5]. Без грунтовного знання місцевих говорів неможливо пояснити, яким було народне мовлення у різних ареалах Київської Русі, з яких стародавніх слов'янських діалектів утворилася мова східних слов'ян, коли і на основі яких діалектів виникли російська, українська та білоруська мови з їх численними говорами. Проте вивчення сучасних народних говорів саме по собі ще не розкриває їхнього минулого, не дозволяє встановити абсолютну хронологію того чи того мовного явища. Тому проектування сучасної діалектної ситуації в минуле потребує наукової обережності й зіставлення з досягненнями інших суспільних наук. Але значення діалектних даних для історично-діалектологічних досліджень надзвичайно велике. На думку Л. А. Булаховського, наші знання з історії слов'янських мов, принаймні ті, що стосуються фонетики і великою мірою морфології, здобуті в основному не з пам'яток, а з порівняльного опрацювання фактів живих індоєвропейських мов[6]. Саме в народному мовленні реалізувалися різні вияви внутрішнього розвитку кожної мови, у ньому виникли всі специфічні особливості, зокрема й української мови. За часів Київської Русі сільське діалектне мовлення в більшості її регіонів відзначалося мовною чистотою й еволюційною наступністю, що зумовлювалося різким протиставленням у ту пору села й міста. Відмінність сільської й міської культур уже в початковий період Київської Русі була досить помітною, а після запровадження християнства вона значно збільшилася. На противагу містам з їхнім різноетнічним і різномовним населенням, панівною християнською ідеологією та культурою село зберігало споконвічну народну культуру, мову й тисячолітні язичницькі традиції. Таким чином, саме в мовленні давньоруських селян південного Полісся, Середньої Наддніпрянщини, Галичини, Прикарпаття й Закарпаття виникли ті фонетичні й граматичні діалектні риси, які стали характерними ознаками української мови. Ці території відзначалися історично засвідченою стабільністю етнічного складу населення, відсутністю глобальних міграцій та історичних катаклізмів. Ще з праслов'янської доби тут зберігалася наступність у господарюванні, звичаях, етнографічних особливостях, декоративно-вжитковому мистецтві і в мовленні місцевого населення. Звичайно, межі окремих етнічних груп і їх діалектів могли частково змінюватися залежно від різних суспільно-політичних умов, проте ця обставина не впливала на існування основних етномовних ареалів протягом багатьох століть. Цей факт дає підстави при дослідженні ранньої історії української мови широко використовувати і свідчення сучасних українських народних говорів.

Третім основним джерелом достовірних відомостей про життя стародавніх племен і народів є археологічні свідчення. Під час наукових археологічних експедицій учені знаходять стародавні поселення - стоянки і городища, місця поховань, різні ужиткові речі, за якими реконструюють тогочасний побут, дізнаються про тип, розмір і форму людського житла та підсобних будівель, особливості господарювання місцевого населення, сільськогосподарське знаряддя, про культивовані рослини, вирощувані види свійських тварин тощо. Розкопки поховань (курганних і рівнинних) здатні багато чого розповісти про обряди і звичаї відповідних етносів, про жіночі прикраси та інші предмети мистецтва, зброю і т. п., які дають уявлення про світогляд стародавніх племен,

їх побут, спосіб життя, ставлення до природи, уподобання і т. ін. Якщо поховання відбувалося за обрядом тілопокладення, а не кремації, то розкопки дають змогу відтворити і фізичний тип людини за особливостями черепа. Цим займається антропологія.

На основі дослідження ряду стоянок, поселень, могильників разом з характерними для них рештками матеріальної культури, де виявлено спільні типи знахідок, виділяються археологічні культури. За усталеною традицією вважається, що кожна культура відповідає окремому племені або групі споріднених племен.

Для розуміння культурно-етнічного складу населення ранніх епох найважливішим є вивчення кераміки – особливостей форм посуду, його орнаменту, технології виготовлення. Значення глиняного посуду, різноманітного за орнаментом і формою, у з'ясуванні етнічного складу населення приблизно те саме, що й національного одягу у визначенні етнічних рис народів [7].

На відміну від мовознавчих археологічні свідчення точно вказують на час і місце існування різних археологічних культур. Хоч від тих далеких часів ми, цілком природно, не маємо ніяких документальних даних, сама природа подбала про відлік часу, створивши своєрідний "радіовуглецевий годинник", яким нині успішно користуються спеціалісти для датування численних решток матеріальної культури різних часів і народів. У чому ж суть радіовуглецевого методу? Як відомо, до складу вуглекислого газу, що завжди є в повітрі, входить вуглець, який буває двох різновидів – C_{12} і C_{14}. З них C_{12} стійкий, а C_{14} (утворюється під впливом космічного проміння) нестійкий і з часом перетворюється в C_{12}. Оскільки рослини засвоюють вуглекислий газ з повітря, то у них за життя кількість C_{14} така сама, як і в повітрі. Це ж стосується й організму травоїдних тварин. Але після смерті рослин і тварин засвоєння C_{14} з повітря припиняється, а через те, що він постійно перетворюється в C_{12}, його кількість в органічних рештках (дереві, кістках, вугіллі, соломі, торфі і т. п.) поступово зменшується: приблизно через 5500 років його стає вдвічі менше, ніж було, а ще через стільки ж років залишається лише четверта частина. Отже, чим менше C_{14} у досліджуваному матеріалі, тим він давніший. Хоч цей метод дозволяє визначати датування лише з точністю до півтисячоліття (тобто ± 500 і більше років), роль його величезна й незамінна [8]. Але археологічні матеріали, на

жаль, не подають ніяких відомостей про мову населення, що мало ту чи ту матеріальну культуру. Проте ця обставина не знецінює повністю археологічних даних. По-перше, археологи в своїх дослідженнях оперують не окремими ізольованими фактами, а цілим комплексом фактів і явищ матеріальної культури, що дає змогу встановити їх як взаємозв'язок, так і походження [9]. Тому в більшості навіть поліетнічних культур завжди можна виявити локальні варіанти, простежити їх спадкоємність і порівняти з окремими етнічними групами. По-друге, істотним є те, що за свідченням історії, кожен етнос, як правило, мав свою мову. Відхилення від цього правила (зокрема, коли певний тип мови поширювався на декілька різних етнічних груп або коли одна етнічна група користувалася кількома неспорідненими діалектами) траплялися дуже рідко і на історичний процес у цілому практично не впливали. Деякі мовознавці заперечують доцільність і саму можливість використання археологічного матеріалу для дослідження історії конкретних мов на тій підставі, що досі не вдалося встановити жодної відповідності між ізоглосами окремих діалектних фонетичних та граматичних явищ і межами існуючих на даній території археологічних культур. Але тут неправомірна сама постановка такого питання, бо археологічні культури, в тому числі й східнослов'янські, відносяться до того дуже раннього періоду східнослов'янської історії, коли діалектне членування давньоруської (праукраїнської) мовної території не піддається реконструкції. Сучасна ж діалектна диференціація східнослов'янських мов, як відомо, - це результат пізніших мовних процесів, що відбувалися переважно тоді, коли всі археологічні культури, якими оперує археологія, вже давно перестали існувати. Археологія дає нам знання про дописемний період. її матеріали можуть бути використані, наприклад, при встановленні просторово-часової послідовності заселення слов'янами Східної Європи, напрямів ранніх слов'янських міграцій, відповідності пізніших діалектних масивів територіям стародавніх етноплемінних утворень. Українська археологічна наука досягла за останнє двадцятиріччя значних успіхів, узагальнено висвітлених у 3-томній "Археологии Украинской ССР" (1985-1986), першому томі 10-томної "Истории Украинской ССР" (1981) та в колективних монографіях "Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э." (1985), "Походження слов'ян" (1991).

Важливу інформацію про генетичні корені українського

народу і його ранню історію дає також антропологія - наука що вивчає біологічну природу людини, варіації її фізично будови, утворення рас і т. ін. За свідченням спеціалістів, ге нофонд і антропологічне обличчя народу значно стабільні ші, ніж його мова й культура. Через це антропологія часто виявляє такі глибокі витоки сучасних народів, які непри ступні іншим наукам, що займаються етногенезом[10]. На дійність антропологічного матеріалу в етногенетичних до слідженнях забезпечується ще одним чинником: якщо мова й культура можуть поширюватися й незалежно від поширення антропологічних типів, то останні ніколи не поширюються без культури й мови[11]. На жаль, розв'язання проблеми походження протоукраїнціп за палеоантропологічними матеріалами (тобто знайденими під час розкопок тогочасними черепами й кістками) ускладнюється тим, що ві східних слов'ян аж до кінця І тис. н. є. (до прийняття хри- І стиянства) панував обряд кремації (спалення) померлих. Але важливими тут є не тільки палеоантропологічні матеріали, але й антропологічні характеристики сучасного населення. Наприклад, І. І. Саливон констатує, що близькі до сучасних серії черепів з білоруських кладовищ XVII-XIX ст. виявляють надзвичайну подібність щодо морфологічної структури обличчя за всіма краніологічними параметрами з відповідними серіями XI-XIV ст., згрупованими за племінними ознаками (смоленські й полоцькі кривичі, дреговичі й радимичі), тобто з антропологічними типами тих племінних об'єднань, які стали основою білоруської народності[12]. Українська антропологія як наука, на жаль, майже не існує, хоч дослідження в цьому могли б дати цікаві результати.

Принцип комплексного вивчення проблеми походження східнослов'янських народів, тобто силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів, був проголошений ще російським академіком О. О. Шахматовим і чітко сформульований у радянській науці в 30-40-ві роки. Але нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних і антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, а часто й суб'єктивність у здійсненні таких зіставних досліджень призвели до того, ще давно назріле і нині спільне для всіх спеціалістів з питань слов'янського етногенезу прагнення до комплексності до сліджень довго залишалося більше побажанням, аніж реаль ним ~~досягненням~~[1]

її досягненням .

Ідея комплексного підходу до проблеми етно- і глотоге

незу слов'ян, у тому числі й східних слов'ян, дістала одностайну підтримку і з боку учасників "круглого столу" з проблеми "Етногенез слов'ян" під час роботи IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, вересень 1983 р.). Разом з тим в окремих виступах відзначався неоднаковий рівень досягнень різних наук, причетних до цієї проблеми: більше зроблено в лінгвістиці й археології, значно менше - в антропології, етнографії й фольклористиці[14]. Були розбіжності і в поглядах на те, хто саме має здійснювати комплексні дослідження - об'єднані в творчі колективи спеціалісти з різних суспільних наук чи окремі особи? Як показує досвід, лінгвісти рідко виявляють компетентність у вирішенні всіх археологічних проблем, а серед археологів мало хто може професійно використовувати мовознавчі факти. Для комплексних досліджень потрібні вчені з широкою історично-філологічною підготовкою. Тому такі дослідження видаються реальними лише в майбутньому, коли історикам даватимуть також ґрунтовні філологічні знання, а філологи вивчатимуть мову в нерозривному зв'язку з історією свого народу.

Використовуючи дані різних наук, слід пам'ятати, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а шляхом їх наукового синтезу, що вимагає чіткої методики й великої обережності. При цьому не забуваймо, що в далекому минулому, як і нині, між археологічними й лінгвістичними ареалами ніколи не було тотожності. Квапливе й некритичне "прокладання місточків", нав'язування науці висновків, не опертих на її матеріал, призводило до вульгаризаторських фантазій, за які доводилось дорого розплачуватись[15] і вантаж яких тяжіє над нами ще й тепер.

Нові досягнення як мовознавства, так і суміжних суспільних наук, без сумнізу, створять уже в найближчому майбутньому сприятливі наукові передумови для дальшого розгортання комплексних досліджень проблеми походження слов'ян, східних слов'ян, українців та їх мови. Отже, справа за кваліфікованими кадрами.

ТЕРИТОРІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ЗА КАМ'ЯНОГО ТА МІДНОГО ВІКІВ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

На території нинішньої України первісна людина сучасного типу з'явилася близько 300 тис. років тому в епоху раннього кам'яного віку - палеоліту, коли тут був теплий, помірно вологий клімат з періодичними похолоданнями - провісниками майбутнього зледеніння[1]. Південна частина Східної Європи в ті часи мала багату рослинність і різноманітний тваринний світ. На рівнинах, у річкових долинах і на пагорбах паслися бізони, гігантські олені, антилопи, стародавні слони, носороги, а в очеретах, чагарниках і лісових хащах водилися леви, вовки, ведмеді, гієни та інші звірі. Первісні люди, які прийшли сюди, найвірогідніше, з Африки, ще не користувалися вогнем. Вони никали невеликими групами в пошуках харчів: полювали на звірів, ловили гризунів та інших дрібних тварин, збирали дари природи -їстівні плоди, листя, корені, молюски, яйця птахів. Примітивна зброя була одночасно й знаряддям праці: загострені палиці-копаниці, дрючки й важкі кремінні ручні рубила. Від негоди й холоду люди ховалися в печерах, які іноді загороджували гілками дерев та шкірами звірів. У соціальній організації хоч і діяли ще непереборні інстинкти звириного індивідуалізму, проте поступово в свідомості людей з'являлися й деякі суспільні риси, що виявлялися, наприклад, у зміцненні взаємозв'язків між кровноспорідненими спітовариствами, спільному будівництві сховищ, колективному здобуванні й рівномірному розподілі засобів існування.

В епоху раннього палеоліту територія України була мало заселеною, тому до нас дійшли скупі свідчення перебування тут первісної людини. Кремінні рубила та інші кам'яні знаряддя праці знайдено на Донбасі, на березі Дністра поблизу Кам'янця-Подільського, на Житомирщині, на Закарпатті вздовж р. Тиси та недалеко від Хуста. Наприкінці раннього палеоліту люди оволоділи вогнем і стали користуватися ним для зігрівання, варіння їжі й боротьби з хижаками.

Упродовж середнього палеоліту (100 тис. - 40 тис. років тому) на території України спостерігалося поступове похолодання через наступ валдайського зледеніння. Незважаючи на це, відбувалося досить інтенсивне заселення півдня Східної Європи до Десни й далі в основному з Кавказу і менше - через Карпати. У цей час на території України утворилися степи, які чергувалися з гаями, дібровами і хвойними лісами, де водилося багато різноманітної дичини: крім уже відзначених бізонів і гігантських оленів з'явилися дикі коні, сайгаки, дикі осли, а також мамонти й волохаті носороги, а в лісових нетрях, у степах і гірських ущелинах - ведмеді, воеки, печерні гієни, леви, лисиці. Люди (за біологічним типом - неандертальці) продовжували займатися полюванням та збиральництвом. Жили вони невеликими кровноспорідненими спільностями з 2-4 сімей, у яких існував чіткий статевий і віковий розподіл праці: чоловіки полювали, жінки вели домашнє господарство, берегли вогнище, доглядали дітей. Середньопалеолітичні поселення (їх понад 80, серед них - відкриті поселення, печерні сховища, короткочасні стоянки й мисливські привали, місця видобутку кременю й майстерні для його обробки) відомі на Донбасі, Наддніпрянщині й на Десні, Наддністрянщині, в західних областях України, на Закарпатті (с. Коросево) і особливо в Криму, де людині імпонували м'який клімат, багата рослинність і притулок у скелястих печерах (наприклад, знаменитий грот Киїк-Коба у Східному Криму, відкритий 1924 р.). Як свідчать знайдені в цих місцях знаряддя праці, матеріальна культура за .епохи середнього палеоліту досягла вже досить високого рівня розвитку: зросла майстерність обробки кременю (скребла, гостроконечники), з'явилися кістяні проколюючі знаряддя (шила та ін.), люди навчилися будувати житло з великих кісток мамонта і шкур, заготовляти деякі продукти про запас, у мисливстві стали застосовувати метальні знаряддя з гострим . кремневим наконечником, оволоділи вогнем. Є підстави припускати наявність у цей час міжобщинних зв'язків, взаємозбагачувальних контактів між первісними колективами.

Епоха пізнього палеоліту (40-10 тис. років тому) відзначалася різким похолоданням, яке поступово поширювалося з півночі на південь, починаючи ще з кінця середнього палеоліту. Унаслідок наступу валдайського зледеніння Середньоруська, Придніпровська, Волино-Подільська височини і степи Північного Причорномор'я та Приазов'я переморилися на холодні рівнини з рослинністю, подібною до тундри. Ліси залишилися тільки в долинах річок і в захищених від холодних вітрів ярах та підгір'ях; серед лісових дерев переважали хвойні породи. У тваринному світі також відбулися значні зміни: крім никаючих по тундрі численних табунів мамонтів, волохатих носорогів, диких коней і

ослів, зубрів, сайгаків, вовків, ведмедів з'явилися північні олені, песці, а в Чорному морі - навіть тюлені. Незважаючи на погіршення природних умов, територія нинішньої України в цю епоху ще більше заселилася. За приблизними підрахунками вчених, тут мешкало 20 тис. чоловік. Це був новий біологічний тип людини, що дістав у Європі назву Homo sapiens, або кроманьйонець, антропологічний тип якого в основному збігається з сучасною людиною, Нині в Україні відомо близько 500 пізньопалеолітичних пам'яток. Найбільш заселеним було Прикарпаття, особливо Наддністрянщина. Кожне поселення, в якому мешкало 25-50 чоловік, складалося з 5-8 споруд типу яранг із жердин, кісток мамонтів, укритих шкурами тварин. Житло опалювали переважно деревом, світло давали жирники - посуд з кісток чи каменю, наповнений жиром. Житло, місця виготовлення знарядь праці і, можливо, обробка здобичі, а також інші підсобні приміщення становили єдиний господарсько-побутовий комплекс. Необхідність пристосовуватися до суворого клімату розвивала в людей стійкість і кмітливість, уміння переборювати труднощі. Середня тривалість життя кроманьйонців була 20-23 роки. В умовах тундри основою господарської діяльності населення стало полювання, особливо на мамонта, забійна вага якого досягала 1,5-2 т. Значно удосконалилася мисливська зброя та інше господарське знаряддя (різноманітні скребки, скребла, так звані мікропластинки тощо). Кроманьйонці вперше в історії людства стали широко застосовувати кістяне знаряддя (шила, проколки, голки), кість служила будівельним матеріалом для побутових предметів та художніх виробів. Добре відоме образотворче мистецтво пізнього палеоліту - печерний настінний розпис, гравюри на кості, скульптури з бивнів мамонта та м'яких мінералів (стилізовані фігурки жінок і птахів, геометрично орнаментований браслет із бивня мамонта знайдено, наприклад, у с. Мезин на Чернігівщині й с. Межиріч на Черкащині). Складовою частиною духовного життя кроманьйонців була музика (переважно танцювальна). Музичні ударні інструменти виготовляли з кісток мамонта та з рогів північного оленя, набір яких в ансамблі з 6-7 чоловік давав різну тональність і звукошумову гаму.

Кроманьйонці мали досить складний світогляд. Позитивні знання, релігія, мистецтво, мораль - усе це утворювало єдину систему, де домінувала релігія. Прикметними

пля кроманьйонців були розвинуті форми соціальної організації (родова община, основний осередок якої - сім'я з віковим і статевим поділом праці). Ще неандертальці, а тим більше кроманьйонці спілкувалися досить розвиненою звуковою мовою, реконструювати яку поки що неможливо.

Услід за пізнім палеолітом на території сучасної України настала епоха мезоліту (10-8 тис. років тому). У цей час льодовик відступив на територію свого первісного утворення - до північних околиць Європи та в Арктику, що призвело до загального потепління. На сучасній Східноєвропейській рівнині сформувалися географічно-ландшафтні зони, близькі до сучасних. Змінився також тваринний світ. У долинах річок та в трав'янистих степах з'явилися заєць, вовк, лисиця, косуля й благородний олень, у дубових гаях - дикі кабани, в степовому Причорномор'ї - первісні бики-тури і дикі коні. У річках водилися лососі, вирезуби, судаки, соми і форель. Людям знову довелося пристосовуватися до незвично теплих умов, і вони знову виявляли свою винахідливість та перші спроби впливу на природу.

Мезолітичні житла - прямокутні або майже квадратні й трохи заглиблені в землю - будували з опорних дерев'яних стовпів і виплетених з лози стін, які обмазували глиною. Населення мало відносно осілий спосіб життя, займалося мисливством і збиральництвом. Мисливство полегшувалося завдяки відкриттю епохи мезоліту - винайденню лука і стріл, що уможливлювало полювання на віддалі. Ще більше удосконалилися кремінні й кістяні знаряддя, з'явилися комбіновані прилади з дерева й кременю або кременю й кості, де прекрасно оброблені кремінні пластинки виконували функцію леза. Люди навчилися заготовляти дарунки природи про запас. В епоху мезоліту (приблизно VII-VI тис. до н. є.) робляться перші спроби приручення тварин, насамперед собаки (її використовували на полюванні), а також одомашнення свині й бика[2], що в умовах скорочення мисливських ресурсів і початку вимирання мамонта мало величезне значення. До цього часу відноситься і поява первісного примітивного посуду з глини, в якому варили м'ясо й кості.

З другої половини VI - у V тис. до н. є. на території сучасної України пізнє мезолітичне населення степової зони започаткувало землеробство і вирощення злакових культур - спершу ячменю, потім пшениці і проса, з яких готували різноманітні каші (найдавніші хліборобські страви).

Культурні злаки, на думку вчених, були занесені в Європу зі Стародавнього Сходу, де землеробство виникло на декілька тисячоліть раніше.

Кроманьйонці мезолітичної епохи вірили в потойбічний світ, мали примітивний релігійний світогляд. У цю пору з образотворчого мистецтва майже повністю зникають гравюра і скульптура і перевага надається сюжетно бідному і технічно недосконалому розфарбовуванню камінців (гальки), які, вірогідно, виконували магічну функцію. Важливість цієї епохи в історії людства полягає в початковому етапі становлення відтворювального господарювання. Стосовно соціальної структури мезолітичним кроманьйонцям була властива родоплемінна організація суспільства.

Останнім періодом кам'яного віку на території сучасної України був неоліт (друга половина VI-IV тис. до н. е.). Природні умови, рослинний і тваринний світ тут стали близькими до сучасних, лише не було зони лісостепу, що зумовило різкий і раптовий перехід від лісів до степів. У той час було значно більше, ніж тепер, повноводих річок та озер (наприклад, Дніпро в районі нинішнього Києва мав ширину кілька десятків кілометрів). На високих і сухих берегах поселялися люди. В неолітичну епоху вони вже навчилися робити човни і плавати на них. Житла, найвірогідніше, як і раніше, мали вигляд прямокутних куренів з лози, очерету й глини. Сліди таких жител знайдено на неолітичних поселеннях у Києві, в Одеській, Тернопільській, Івано-Франківській і Дніпропетровській областях, а також у долинах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Десни, Прип'яті, Ворскли, Псла, Сули, Сіверського Дінця та ін.

Господарство й культура неолітичних племен на території сучасної України були неоднорідними. На багатому північному сході в лісовій, зоні (нині - Наддніпрянщина, лісостепове Лівобережжя й Полісся) і далі існували традиційні способи господарювання - мисливство, рибальство і збиральництво, а на південному заході, бідному на природні ресурси (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Наддністрянщина й Закарпаття), поряд з ними культивувалися скотарство і хліборобство. Цьому сприяла також відносна близькість основних центрів ранніх високорозвинених культур Середземномор'я і Близького Сходу. На цей же період припадають інтенсивне одомашнення тварин (переважно у південно-західній зоні) і поява гончарства. Межа між визначеними зонами "була дуже умовною, з наявністю багатьох перехідних зон, але в основному вона пролягала з північного заходу на південний схід приблизно між сучасними Волинською і рівненською областями та Білоруссю - гирло р. Горинь - правобережжям р. Случ - західніше й південніше Житомира - трохи південніше Черкас - правобережжям верхньої течії р· Інгулець - західніше Запоріжжя - на південь до Дніпра - на схід до Азовського моря, де берегова лінія стикається з межею між сучасними Запорізькою та Донецькою областями. Умовність цього поділу підтверджується і деякими археологічними матеріалами. Наприклад, на черепках глиняного посуду неолітичної епохи (IV тис. до н. е.), знайдених на території Києва, є відбитки зерен ячменю посівного, що свідчить про заняття тогочасного наддніпрянського населення не тільки збиральництвом, а й хліборобством.

Племена північно-східної неолітичної зони (за типом кераміки з гребінчасто-накольчастим орнаментом вони відносяться до дніпро-донецької культури V—III тис. до н. е. та до культури ямково-гребінчастої кераміки IV—III тис. до н. е.) були автохтонними. А в південно-західній зоні крім автохтонних племен (бугзько-дністровська культура середини VI - початку IV тис. до н. е.) час від часу з'являлися й чужинці. Так, у другій половині V тис. до н. е. на захід сучасної України (Верхня й Середня Наддністрянщина та Західна Волинь) переселилися з Центральної Європи дунайські хліборобсько-скотарські племена, для яких характерна лінійно-стрічкова кераміка, і проіснували тут 400-500 років.

Археологічні розкопки переконливо засвідчили відсутність у всіх цих племен майнової нерівності, хоч уже зароджувався звичай обирати родових старшин. Люди неолітичної епохи вірили в загробне життя (спочатку самої людини, а в кінці неоліту, очевидно, лише її душі). Є підстави говорити про наявність у ту пору на Наддніпрянщині культу вогню. Найвірогідніше, саме вогонь і домашнє вогнище символізувала червона охра, якою посипали тіла померлих під час поховань. Неолітичні племена мали певні естетичні уявлен--- що виявилося у розвитку первісних форм ужиткового и образотворчого мистецтва. Наприклад, населення дніпродонецької культури прикрашало свій шкіряний одяг (тканин неолітичне населення ще не знало), головні убори і пояси нашивними пластинами, вирізаними з блискучої емалі вепрових іклів та зі стулок черепашок. Жінки носили намисто з полірованої кістки, черепашок або з напівкоштовного каміння - сердоліку, яшмоподібних порід тощо. Наприкінці неоліту з'явилися прикраси з міді.

З появою кераміки став інтенсивно розвиватися орнамент,

яким прикрашали посуд. Трапляються також орнаментовані вироби з кісток і каменю. На Наддніпрянщині, Лівобережній Україні й на Поліссі переважав прямолінійно-геометричний орнамент - ямки, наколи, відбиття гребінця, насічки тощо. Очевидно, щедро оздоблювалися і вироби з дерева та шкіри, але вони, природно, до нашого часу не збереглися. У неолітичних хліборобсько-скотарських племен південно-західного ареалу сучасної України з'являються статуетки людини й тварин, вирізьблені з кістки і дерева, зображення тварин на кістках і навіть великі за розміром малюнки на скелях (наприклад, на кам'яних брилах мальовничого пагорба Кам'яна Могила поблизу Мелітополя).

Історична доля неолітичних племен була неоднакова. Одні з них щезли безслідно, були витіснені або асимільовані сильнішими племенами, інші взяли участь у формуванні нових культур (трипільської та ін.).

Енеоліт, тобто мідно-кам'яна епоха, був перехідною епохою від кам'яного віку до бронзового і тривав на сучасній території України протягом IV—III тис. до н. е. Ця епоха характеризувалася дальшим розвитком хліборобства і скотарства. Примітивне мотичне землеробство епохи неоліту змінилося продуктивнішим обробітком землі з використанням рала й тяглової сили, а скотарі одомашнили коня. З'явилися конярство і вівчарство. Енеолітичні племена відкрили й освоїли перший метал - мідь. Збільшилась кількість населення, яке освоювало нові землі. Унаслідок розвитку патріархальних суспільних і сімейних відносин виникли великі, спільні за походженням міжплемінні об'єднання, що займали досить значні території. Відносна перенаселеність найпридатніших для житла земель при низькому рівні продуктивних сил призводила до міжплемінних сутичок і навіть війн. У зв'язку з цим виготовлялась значна кількість кам'яної й мідної зброї, споруджувались перші укріплення.

Як і в епоху неоліту, протягом мідно-кам'яного віку господарський і суспільний розвиток на території сучасної У країни відбувався нерівномірно. На Поліссі та в північному лісостепу й далі проживали мисливсько-рибальські племена дніпро-донецької культури й культури ямково-гребінчастої кераміки, у лісостепах і степах Правобережної України - землеробсько-скотарські племена, провідна роль серед яких належала племенам- так званої трипільської культури. Усі вони відрізнялися між собою походженням, рівнем і характером матеріальної та духовної культури, побутом, ідеологічними уявленнями і, вірогідно, мовою.

Племена з найрозвиненішою трипільською культурою (назва походить від с. Трипілля Обухівського району на Київщині, де в 1896 р. вперше були виявлені рештки цієї культури) в період її розквіту займали більшу частину Правобережжя сучасної України в межах умовної лінії від Селятина на Буковині – Коломия – Тисмениця – Бережани – Дубно – Костопіль – Коростень – Остер – Яготин – Канів – Звенигородка – Первомайськ – Березівка – Фонтанка на Одещині. Нині відомі декілька сотень трипільських поселень, серед яких десятки були досить великими – до 200 га і до 1500 поселень на них. Як вважають дослідники, трипільське населення налічувало близько 1 млн. чоловік. Але перші поселення трипільців з'явилися в кінці V – на початку IV тис. до н. е. на Дністрі та в Прикарпатті. Лише згодом їхня територія збільшилася у декілька разів. Так, з середини IV тис. до н. е. внаслідок значного зростання населення трипільці зайняли лісостепове Надбужжя, а ще через 400–500 років – Наддніпрянщину в межах Київ – Канів. Згодом вони освоїли невелику частину північної Київщини і Дніпровського Лівобережжя.

На Наддніпрянщині трипільці зіткнулися з численними, переважно мисливсько-рибальськими племенами дніпро-донецької культури, що призвело до змішування населення і до культурних взаємовпливів, які тривали протягом усього III тис. до н. е. Ці взаємовпливи позначилися як на трипільській, так і на дніпро-донецькій культурі в ареалі Середньої Наддніпрянщини, хоч у цілому обидві культури і далі залишалися автохтонними.

Головним заняттям трипільських племен були хліборобство і скотарство. Трипільці обробляли землю первісним ралом поблизу своїх поселень і засівали її пшеницею, ячменем, просом, бобовими та льоном – тобто майже всіма основними культурними злаками. Вони розводили биків, собак, свиней, коней, овець. Завдяки вівчарству мали вовну для одягу та різноманітних побутових речей, а велику рогату худобу, крім їжі, використовували на сільськогосподарських роботах і для перевезення вантажів. Певне місце в господарюванні ранньотрипільського населення займали рибальство та мисливство (полювання на благородного оленя, косулю кабана, ведмедя, лисицю, бобра, зайця, білку і птахів).

Житла трипільських племен були дво- і трикімнатні, наземні глиняні на дерев'яному каркасі з глинобитною піччю. Деякі трипільські племена будували інший тип житла – заглиблені напівземлянки. У кожному житлі мешкало по 2–3 споріднені сім'ї.

Ранньотрипільське населення виготовляло різноманітн знаряддя праці (для обробки дерева – сокири, долота, тесла свердла, скобелі), кам'яні серпи, зброю і предмети домаш нього вжитку переважно з каменю й кременю, рідше – з кості рога, дерева й глини. Але все частіше з'являлися привозн вироби з міді – шила, рибальські гачки й різноманітні прикра си. Деякі вироби (здебільшого прикраси) трипільці одержу вали шляхом обміну з Кавказу і Балкан. Досить розвинени було ткацтво. Великих успіхів трипільці досягли у гончар ному ремеслі, яким займалися професійні майстри. У розма тих керамічних виробах яскраво відображені місцеві етно графічні особливості окремих племінних груп. Трипільськ кераміка прикрашена багатим орнаментом, який включа зображення людей, тварин і цілі сюжетні сцени. На Наддні стрянщині її розписували своєрідним кольоровим орнамен том (біла, жовта, червона і чорна фарби). Це дає підстав припустити, що споріднені трипільські племена різнилися між собою певними етнографічними рисами в матеріаль ній і духовній культурі, а можливо, – і своїми діалектами, сукупність яких становила спільну міжплемінну мову. Найрельєфніше виділялися три міжплемінні об'єднання трипільців: наддніпрянська, південнобузька і наддністрянська.

Трипільці мали складні ідеологічні уявлення хлібороб ського спрямування: визнавали культ родючості й поклоня лися однойменній богині, виконували цілу низку релігійни обрядів під час зимово-весняних хліборобських свят, шану вали богів грому, сонця, неба, вітру тощо. Наприкінці III тис до н. е. трипільська культура зникла.

Хто ж такі трипільці? Найперший дослідник трипільсько культури київський археолог В. В. Хвойка (1850–1914) вва жав трипільців предками слов'ян. Він виходив з того, що ц хліборобсько-скотарські племена заселяли споконвічно сло в'янські землі між Дністром і Дніпром і в їхньому побуті, за няттях, віруваннях спостерігається чимало рис, спільних з етнографічними ознаками пізніх безсумнівно слов'янських племен на цих самих територіях. Ця версія захопила бага тьох сучасників В. В. Хвойки: справді, якщо на Стародавньо му Сході в V–IV тис. до н. е. існували високорозвинені ранні цивілізації, то чому подібної культури не могли мати й на ші далекі предки на Наддніпрянщині в IV і III тис. до н. е.? Та, на жаль, наступне поглиблене вивчення трипільсько культури не дало підстав виводити ранніх слов'ян від три пільців. Встановлено, що її витоки ведуть до Нижньої Над

дунайщини, Балкан і далі - в країни Стародавнього Сходу. Антропологи, дослідивши рештки трипільських поховань, дійшли висновку, що трипільці належали до середземноморської раси, яка у формуванні слов'янського населення відіграла дуже незначну роль. Отже, трипільці не були безпосередніми предками слов'ян. Значно ближча слов'янам дніпро-донецька культура. Вона була частиною неолітичної культури гребінчасто-накольчастої кераміки, яка займала величезну територію від дніпровського Лівобережжя до Прибалтики, населення якої стало попередником пізніших племен - носіїв прабалто-слов'янської етнічної спільності, що сформувалася північніше основного району проживання трипільців. Але високорозвинена трипільська культура відіграла велику роль в історії Середньої Наддніпрянщини, прискоривши культурний розвиток наддніпрянських автохтонних мисливсько-рибальських племен дніпро-донецької культури. Найвірогідніше, саме від трипільців племена цієї культури запозичили перші злаки і перших свійських тварин - вівцю й козу. Трипільці вперше почали споруджувати добре сплановані "протоміста" і "протофортеці". Трипільська культура піднесла господарський і культурний рівень Середньої Наддніпрянщини і заклала міцний фундамент для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього регіону, зокрема й ранніх східнослов'янських племен.

На сучасній території Східної України в середині IV тис. до н. є. з'явилися численні кочові племена так званої середньостогівської культури (від острова Середній Стог на Дніпрі біля Запоріжжя, де вперше було знайдено рештки Цієї культури) і поступово витіснили місцеві племена неолітичної дніпро-донецької культури, за винятком лише київського Полісся. Середньостогівські племена швидко освоїли табунне конярство, виготовляли кераміку, набагато примітивнішу від трипільської, підтримували контакти з сусідніми трипільцями. У цих племен існував культ предків, про що свідчать одиничні поховання померлих, посиланих червоною охрою, іноді - з глиняним посудом та уздечками.

у Прикарпатті й на Закарпатті у трипільський період було Декілька груп енеолітичних скотарсько-хліборобських плен, за характером своєї культури, формами господарювання і оутом близьких до трипільських племен і водночас до Ріднених племен на територіях сучасних Угорщини, Словаччини й Польщі.

На Західній Волині та в басейні Західного Бугу і далі на захід (на території сучасної Польщі) на початку III тис. до н. є. жили індоєвропейські скотарсько-хліборобські племена, що прийшли сюди з північного заходу. Вони мали оригінальну, відмінну від усіх сусідніх, культуру, яка за характерним посудом з вузькою лійчастою шийкою дістала назву культури лійчастого посуду. У землеробстві ці племена використовували рало і тяглову силу (спарених у ярмі волів). Крім гончарства у них розвивалося кременеобробне, косторізне, ткацьке та металообробне виробництво. Населення культури лійчастого посуду тривалий час мало тісні добросусідські стосунки з пізньотрипільськими племенами. Десь наприкінці III тис. до н. є. і тих, і тих підкорили племена так званої культури кулястих амфор (названа за відповідною формою посуду), які прийшли також з північного заходу.

Індоєвропейські скотарсько-хліборобські племена культури кулястих амфор, досконало освоївши скотарство й колісний транспорт, оволодівши верховою їздою на конях, у кінці III тис. до н. є. зайняли басейн Ельби, Одера і Вісли на заході та Південну Скандинавію на півночі, південне й східне узбережжя Балтійського моря від Ютландії до Німана, а згодом і Волинь та Поділля, значну територію Дніпровського Правобережжя[3]. Вірогідно, в цей самий час виникають первісні союзи племен і відбувається консолідація окремим племінних діалектів у ширші діалектні масиви. На думка деяких дослідників, племена культури кулястих амфор були предками протогерманців, прабалтів і протослов'ян[4], хоч не виключено, що серед цих племен були також і представники інших етносів. Культура кулястих амфор вивчена ще недостатньо. Проіснувала вона порівняно недовго - лише декілька століть.

ПЛЕМЕНА БРОНЗОВОГО ВІКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА III – ПОЧАТОК I тис. до н. е.). ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН. РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Мідно-кам'яний вік змінився бронзовим. У цю епоху, як відзначає М. Брайчевський, суспільній стабільності, притаманній енеолітичним культурам, кладеться край. Замість величезного етнічного масиву постають численні строкаті вияви

й типи, різні за походженням та етнічною належністю. Набувають поширення міграції населення, освоєння нових просторів, витіснення місцевого населення або співжиття й злиття з ним тощо[1]. В епоху бронзи людина знайомиться з твердим металом і започатковує металургію. М'яка мідь була придатною для виготовлення тільки прикрас та ритуальних предметів. Лише опанувавши мистецтво сплаву, до міді почали додавати інші метали (олово, цинк, сурму тощо) й одержувати твердий сплав – бронзу. З неї робили сокири, серпи, голки, шила, швайки, мечі, вістря на списи і стріли, ножі, кинджали та інші предмети, що вживалися поряд з крем'яними знаряддями.

За бронзової доби в людському суспільстві сталося розмежування хліборобства і скотарства. Поділ численних племен на хліборобські й скотарські дістав у науці назву "перший суспільний поділ праці". У зв'язку із загальним прогресом суспільства родовий лад в епоху бронзи поступово розкладався. В осілих хліборобів родова громада замінювалася територіальною громадою, а материнська родова община (матріархат) – батьківською общиною (патріархатом). Відбувалася також соціальна диференціація первісного суспільства. Нагромадження хліборобських і скотарських багатств зумовило виникнення воєн як способу розв'язання конфліктів між окремими колективами. З'являються військова організація й нові види зброї (мечі, списи, стріли, кинджали, щити, шоломи, панцирі тощо). За образним висловом М. Брайчевського, у цей час формувався класичний тип пастуха-воїна з батогом в одній руці і мечем у другій.

Протягом бронзового віку територія сучасної України за особливостями розвитку господарства залежно від природно-історичних чинників ділилася на дві основні зони – степову (переважання скотарства) і полісько-лісостепову (гармонійне поєднання землеробства і скотарства). У степовій зоні, що була частиною широкого степового простору від Наддунайщини й Балкан до Середньої Азії й південного Сибіру, жили етнічно різні племена. Об'єднувані скотарством, вони, проте, належали до різних археологічних культур. Так, наприкінці неоліту й у ранній період бронзової епохи степи й частково лісостеп Східної Європи займало декілька союзів численних племен так званої ямної культури (ховали мерців у ямах під курганами), у яких крім скотарства і подекуди хліборобства були розвинуті гончарство, ткацтво, виготовлення кам'яних знарядь праці та зброї. У них існував культ пред-

ків, сонця й вогню, священною твариною вважався бик. Ці племена підтримували жваві контакти з трипільцями, Серея земномор'ям і Кавказом. На значній частині Лівобережжя зайнятої племенами ямної культури, на початку II тис до н. є. з'явилися, очевидно, з Передкавказзя, нові (переважні кочові) племена так званої катакомбної культури (ховалі померлих у підземних печероподібних камерах), які згодом заселили простори від Волги до Південного Бугу. У господа рюванні цих племен поширився новий напрям - вівчарства Осіла частина племен катакомбної культури досягла значних успіхів у розвитку домашніх ремесел: обробці шкіри і хутра, ткацтві й гончарстві (їхній посуд, орнаментований зі справжнім художнім смаком, не поступається трипільське му). Катакомбні племена вірили в потойбічне життя, черв що виявляли турботу про померлого: ставили перед ниі посуд, клали зброю, знаряддя праці, частини туш свійських тварин і різноманітні прикраси.

У XVII-XV ст. до н. є. в лісостепах і степах сучасної Укра ни жили своєрідні племена культури багатоваликової кера міки, для яких характерним було як скотарство, так і хлібо робство. Але культура цих племен поки що вивчена недо статньо. У пізній період бронзового віку (друга половині II тис. до н. є. - початок І тис. до н. є.) сучасні південноукраїн ські степи заселяли, очевидно, іраномовні племена так зва ної зрубної культури (ховали померлих у дерев'яних зруба під курганами), які з етнічного погляду були, найвірогідні ше, північноіранськими і в Східній Європі займали величея ний простір від Дністра, Канівщини до Уралу й від Ками ті Середньої Оки до прикаспійських, північнокавказьких ста пів і Криму. Розселялися ці племена по берегах річок та в балках і жили в землянках або в дерев'яних рублених хатах (на півночі) і в кам'яних та глинобитних житлах (у степах), У цей час тривала подальша спеціалізація скотарсько-хліборобського господарства, важливою галуззю якого сталі конярство. Проте цим племенам було знайоме і хліборобі ство. Глиняні "хлібці", знайдені на багатьох поселеннях побли зу вогнищ, свідчать про прикметний для скотарсько-хліборобобських племен культ відродження і родючості. У Північному Причорномор'ї значного поширення набули бронзоливарна справа і жваві економічні зв'язки з іншими регіонами, особли] во з лісостеповою Наддніпрянщиною, а також з Балканами і Кавказом. Племена зрубної культури, які в пізній період бронзового віку населяли степову Наддніпрянщину та південну частину правобережного Степу в басейні Південного Бугу, були, очевидно, ранніми кіммерійцями.

Отже, за формою господарювання, особливостями побуту і рівнем культури степові племена епохи бронзи тяжіли до населення східних областей – Поволжя, Кавказу і Східного Сибіру. До первісних слов'ян, а тим більше до українців ці племена ніякого стосунку не мали.

На відміну від них хліборобсько-скотарські племена, які в епоху бронзи заселяли сучасні правобережний і частково лівобережний український лісостеп та Полісся, були близькі до мешканців Середньої Європи і Наддунайщини. Саме на цих територіях сформувалися протослов'яни, а потім – численні слов'янські племена, південно-східна окраїна яких стала прабатьківщиною українців.

Протягом другої половини III – першої половини II тис. до н. е. величезну територію Східної й Західної Європи від Волги до Рейну і від Середнього Дніпра, Наддністрянщини й Верхнього Дунаю до південної Скандинавії займали хліборобсько-скотарські племена, які належали до культур шнурової кераміки (або культур бойових сокир). Ці культури виникли на базі попередньої культури кулястих амфор унаслідок складних етногенетичних процесів та взаємодії з сусідніми етносами. На території сучасної України відомі такі культури шнурової кераміки: середньодніпровська (лісові райони Верхньої та Середньої Наддніпрянщини), підкарпатська (польське й українське Прикарпаття та сусідні райони Подільської височини), городоцько-здолбицька (Волинь і західне Полісся), стжижівська (північно-західна Волинь і східна частина Люблінської височини). Усі ці культури об'єднували приселищне скотарство та мотичне хліборобство (сіяли пшеницю, ячмінь, просо, горох та боби). Серед племен культур шнурової кераміки панували патріархально-родові стосунки з майновою нерівністю. Особливостями ідеологічних уявлень були віра в потойбічне життя як продовження земного і в очисну силу вогню, різноманітні культи, пов'язані з хліборобством, скотарством і мисливством, поклоніння сонцю тощо. Племена культур шнурової кераміки цікаві для нас тим, що становили одну з компактних груп стародавніх індоєвропейців і, найвірогідніше, стали предками слов'ян (центральний та південний ареали), балтів (північно-східний ареал) та германців (північний і західний ареали)[2], хоч етногенетичні процеси в різних європейських регіонах відбувалися не одночасно і не з однаковою інтенсивністю.

Як свідчить історія стародавніх цивілізацій Європи, Близького Сходу та інших регіонів Азіатського континенту, у примітивному первісному суспільстві за майже повної залежності людини від навколишнього середовища суспільно-економічний і культурний прогрес та зумовлені ним етногенетичні процеси найшвидше й найінтенсивніше відбувалися у сприятливих умовах півдня й помітно уповільнювалися у напрямку на північ. Це саме спостерігається і в розвитку середньоєвропейських племен пізнього палеоліту – початку бронзового віку. Найновіші лінгвістичні дослідження дозволяють припускати, що найраніша диференціація індоєвропейської мовної спільності на Європейському континенті виникла саме на півдні Центральної Європи. Так, у кінці III – на початку II тис. до н. е. на Балканах почала формуватися давньогрецька народність, у північно-західній частині Балкан виділилися іллірійці, кельти, на Апеннінах – італіки. У Центральній і Західній Європі в ареалі культур шнурової кераміки, цілком вірогідно, сталося розмежування між протогерманцями, з одного боку, і прибалтами та протослов'янами – з другого. Разом з тим між Середнім Дунаєм і Тисою почали дедалі чіткіше вирізнятися протослов'яни (ранні слов'яни) з численними протослов'янськими діалектами[3], що складалися на основі середньодунайських індоєвропейських діалектів[4]. На думку О. М. Трубачова, саме середньодунайський етномовний ареал можна вважати найдавнішою територією праслов'янських племен[5], що цілком вірогідно. Адже тільки гіпотеза середньодунайської прабатьківщини слов'ян здатна задовільно пояснити загадковий потяг слов'янських племен до Дунаю в епоху Великого переселення народів V–VI ст. н. е.[6] і стійку пам'ять про нього серед усіх слов'янських і деяких прибалтійських народів, більшість яких ніколи не була зв'язана з цією річкою ні географічно, ні історично[7]. Як відомо, образ Дунаю виступає переважно в старовинних народних піснях, особливо в поширеному ще за язичницьких часів календарному та обрядовому фольклорі, що виник набагато раніше від Київської Русі й походів київських князів, зокрема Святослава Ігоревича (945–972 рр.) на Візантію, під час яких східні слов'яни, на думку багатьох дослідників, нібито вперше познайомилися з Дунаєм. Усе вищесказане свідчить про те, що образ Дунаю в слов'янському фольклорі з'явився разом з формуванням фольклорної символіки та образної системи, а не був запозичений пізніше, після міграції слов'янських племен на

південь. Навпаки, загальний рух різноманітних племен Середньої й Південної Європи аж до початку н. є. відбувався з півдня на північ. Таким чином, і традиція вживання образу Дунаю в багатьох українських народних піснях сягає своїм корінням тисячолітніх глибин - щонайменше початку II тис. до н. є.

На середину II тис. до н. є. стабілізувалася етноплемінна карта Європи і консолідувалися споріднені племена. На територіях, що раніше займали племена культур шнурової кераміки, сформувалися нові племінні групи. Серед них своєю культурою і, очевидно, етнічним складом близькими були тшинецькі племена на території сучасної Польщі (назва - від могильника поблизу м. Пулави) та споріднені з ними комарівські племена (від с Комарів Галицького району на Івано-Франківщині). Ці племена протягом XV-XI ст. до н. є. заселяли сучасну територію Північної України, Південної Білорусі та Східної Польщі і, на думку багатьох дослідників, були стародавніми праслов'янами - попередниками західних і східних слов'ян або ж праслов'янами і прабалтами". Рештки їхньої матеріальної культури в археології дістали назву "тшинецько-комарівська культура". Комарівські племена - це перші слов'янські племена на території України. Вони займали майже половину сучасної України на північний захід від умовної лінії Новоселиця на Буковині - Тульчин - Тетіїв - Богуслав - Канів - Прилуки - Талалаївка - Ворожба. Таким чином, ці племена заселяли в основному Полісся та Лісостеп - землі, багаті лісами й пасовиськами, сприятливі як для хліборобства, так і для скотарства. Проте основним заняттям комарівських племен було хліборобство: вони вирощували ячмінь і пшеницю, займалися присадибним тваринництвом (вигодовували велику рогату худобу, коней і свиней). На Поліссі були поширені мисливство і рибальство. Жили комарівці у прямокутних напівземлянках з дерев'яним каркасом і двосхилим очеретяним дахом. Стіни зсередини обмазували глиною, а долівку викладали вальками - своєрідною цеглою, обмазаною зверху глиною. З глини виробляли також різноманітний посуд: горщики, миски, келихи, Друшляки. Крім гончарства були розвинутими прядіння і ткацтво. Є свідчення про наявність у комарівців металообробки, але все ж таки переважало високе мистецтво обробітку каменю: найвищої завершеності досягли кам'яні серпи, майстерно зроблені численні кам'яні знаряддя праці та зброя, померлих комарівські племена ховали під курганами за об-

рядом тілопокладення та в грунтових могильниках за обрядом тілоспалення, відомим у цих краях ще з часів трипільської культури. На Наддністрянщині і в Прикарпатті був поширений звичай ховати померлих у кам'яних та дерев'яних домовинах. Комарівці вірили в потойбічне життя, а тому перед небіжчиком ставили посуд, клали знаряддя праці, зброю і різноманітні прикраси, а найбагатші – навіть золоті вироби. Але часто в могилу не клали ніяких речей.

Комарівці відправляли хліборобський культ, поклонялися сонцю. Солярні (тобто сонячні) знаки зображені й на деяких їхніх горщиках.

Проіснувавши майже півтисячоліття, рання слов'янська комарівська культура в південній частині лісостепового Правобережжя України від Середнього Дніпра до Збруча поступово трансформується в споріднену, але самостійну слов'янську культуру – білогрудівську (від назви Білогрудівського лісу на Поділлі). Ця культура існувала протягом XI–IX ст. до н. е. Основним заняттям білогрудівських племен було орне хліборобство з застосуванням волів, допоміжним – скотарство (розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней для верхової їзди). Крім цього вони виготовляли кухонний, столовий та ритуальний посуд, займалися прядінням і ткацтвом. Про наявність хліборобського культу у білогрудівців свідчать моделі зерен, "хлібців", коржиків. Білогрудівська культура була, очевидно, складовою частиною тієї етнічної основи, на якій згодом сформувалися східні слов'яни. В інших ареалах сучасної України у цей час жили племена різноманітних культур (фракійські, фінно-угорські, балтійські та ін.), які до етногенезу східних слов'ян прямого стосунку не мали.

Після білогрудівської культури український правобережний лісостеп між Дніпром і Верхнім Дністром південніше умовної лінії Житомир – Київ, басейни Тясмина й Росі, а з VIII–VII ст. до н. е. і нижню течію Ворскли протягом IX–VII ст. до н. е. (на початку залізного віку) заселяли численні хліборобсько-скотарські групи племен, які в науці іменуються "племена чорноліської культури" (від назви городища в Чорному лісі у верхів'ях Інгульця на Кіровоградщині)[8]. На думку Б. О. Рибакова, це також були ранньослов'янські племена[9], хоч деякі дослідники вважають їх фракійськими[10]. Чорноліські племена успадкували білогрудівські культурні традиції і на початку залізного віку досягли високого ступеня економічного й культурного розвитку. Докорінний

переворот у господарюванні (запровадження орного хліборобства) і військовій справі (поява кованої залізної зброї) підніс праслов'янські чорноліські племена на найвищий, за визначенням Б. О. Рибакова, передержавний рівень розвитку первісного суспільства. Як і попередні праслов'янські племена, чорноліське населення жило великими патріархальними сім'ями у просторих дерев'яних будинках-напівземлянках. Землю обробляли волами, яких запрягали в дерев'яні плуги, урожай збирали кремінними та бронзовими, а згодом – залізними серпами. Зерно зберігали у великому глиняному посуді й мололи його кам'яними ручними жорнами. Досить розвиненими були прядіння й ткацтво, обробка вовни й пуху, шкіри й хутра, бронзоливарне виробництво знарядь праці й прикрас, з часом – залізообробне ремесло (із заліза й сталі виготовляли кинджали й мечі, наконечники списів і стріл, ножі, шила, гарпуни та інші речі). Чорноліські майстри успадкували багаті місцеві традиції гончарного мистецтва: їх різноманітний посуд відзначався оригінальною формою, витонченим виглядом[11]. Померлих ховали за обрядом тілоспалення у могилах без курганів, куди ставили також посуд із запасом харчів, клали різноманітні бронзові прикраси. Чорноліське населення мало високорозвинену усну народну творчість, яка в міфологічній формі відбивала історію племен на Середній Наддніпрянщині й Надбужжі протягом майже тисячоліття. Дещо трансформовані чорноліські міфи X–VII ст. до н. е. збереглися у фольклорі східних слов'ян аж до нашого століття[12].

З кінця IX–VIII ст., коли войовничі кіммерійці, які ще з епохи бронзи жили в причорноморських степах, почали з надзвичайною активністю нападати на своїх північних сусідів, чорноліські племена оселяються на підвищеннях, будують фортеці і зміцнюють військову організацію. За деякий час вони створили прообраз первісної держави – союз чотирьох племінних об'єднань (царств), відомих за античними джерелами під спільною назвою "сколоти"[13], яку зафіксував Геродот як самоназву кількох хліборобських племен лісостепової Наддніпрянщини.

Можна припустити, що в період тшинецько-комарівської і, можливо, білогрудівсько-чорноліської культур завершилося формування основних особливостей праслов'янської мови, які видокремили її від інших індоєвропейських мовних систем, а також намітилися провідні тенденції подальшого мовного розвитку. Найістотніші мовні зміни, що відбувалися в цей час, бу-

ли загальнослов'янськими і охоплювали мовлення всіх слов'янських племен. Серед найвиразніших фонетичних перетворень у цей період слід відзначити такі: а) злиття коротких голосних ă, ŏ в коротке ŏ, а довгих голосних ā, ō в довге ā, яке наближалося до ō (āᵒ); б) поява якісної різниці між довгими й короткими голосними, зокрема початок переходу коротких ŭ, ĭ в зредуковані ъ, ь; в) перехід довгого ē в звук ě (ѣ); г) делабіалізація довгого ū і перетворення його артикуляції в ы; д) значна видозміна системи наголошування слів праслов'янської мови та ряд інших[14].

СКІФИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ЕТНОГЕНЕЗІ (VII-III ст. до н. є.)

У VII ст. до н. е. в причорноморських степах з'явилися зі сходу (з-за Дону) могутні скіфи. За усталеною в науці традицією вони вважаються іраномовними племенами, хоч деякі дослідники твердять, що віднесення скіфів до іранців помилкове, і виділяють їх в особливий індоєвропейський народ зі своєю мовою, яка, на їх думку, належала до східної групи індоєвропейських мов і мала багато спільного з іранською, фракійською, праслов'янською, прабалтійською та деякими іншими мовами, але ні з якою не була тотожна[1]. Під натиском скіфів кіммерійці були змушені відступити на південь через Кавказ до країн Передньої Азії, а скіфи в степовому Причорномор'ї створили політичне об'єднання державного типу. Сколотський племінний союз нащадків чорноліської культури правобережного лісостепу ввійшов в обширну й багатоетнічну федерацію, що набула умовну назву Скіфія[2]. Це спричинилося до того, що праслов'яни-сколоти у Скіфській державі, особливо в сусідньому зі скіфами наддніпрянському культурно племінному ареалі (нинішні північна частина Кіровоградщини, Черкащина й Київщина) зазнали інтенсивного впливу скіфської культури, аж до повної асиміляції деяких слов'янських племен, яку вчені простежують на мовному, археологічному й етнографічному матеріалах[3]. Очевидно, саме через це Геродот у своїй "Історії", описуючи скіфів та їхні землі, виділив у правобережному лісостепу скіфів-

орачів, які насправді були слов'янськими племенами – сколотами, нащадками племен чорноліської культури*.

Слов'янські племена в межах сучасної України зазнали скіфських впливів не однаково: чим далі від власне скіфської території, тим самобутнішою залишалася слов'янська культура. У зв'язку з цим територію лісостепових сколотів у скіфський час учені поділяють на декілька регіонів, що різнилися між собою певними етнографічними, побутовими, звичаєвими і, можливо, діалектними ознаками: києво-черкаський (від Києва до р. Тясмина), східноподільський (на Вінниччині в середній течії Південного Бугу), західноподільський (нинішні Тернопільщина, Хмельниччина й Буковина), волинський (на південному Поліссі в межах сучасних Рівненщини, Житомирщини й північної Хмельниччини). Найменше зазнала скіфських впливів слов'янська культура нащадків чорноліських племен на території Волині. Разом з тим тут довго зберігався і нижчий, ніж у Скіфії, рівень матеріальної культури (крем'яні серпи тощо).

Найближчий до скіфів києво-черкаський регіон був найгустіше заселений, економічно й культурно найбільше розвинутий. Місцеве населення цього краю з кінця VII і в VI ст. до н. е. поступово відмовлялося від своєї самобутньої чорноліської культури і запозичувало різноманітні елементи скіфської культури. Скіфські особливості глибоко проникали в мову, матеріальну й духовну культуру слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво. Зокрема, слов'янський обряд тілоспалення померлих замінився скіфським обрядом тілопокладення в ґрунтові ями з насипанням над ними курганів. Слов'яни києво-черкаського ареалу повністю перейняли у скіфів знаряддя праці, озброєння, прикраси, металевий посуд, предмети культового вжитку тощо. У іранців східні слов'яни Наддніпрянщини навчилися отруювати стріли сильною отрутою, запозичили культ верховного бога (у слов'ян – Перун), нові для них божества: Хорса (бог сонця) і Симаргла (бог землі й підземного царства), поклоніння річкам, вшанування берегинь, русалок, задобрювання упирів та інші поганські вірування[4]. Скіфським впливом була зу-

* У лівобережному лісостепу, за Геродотом, жив ще один народ – скіфи-хлібороби. Вважати їх слов'янами немає достатніх підстав. Очевидно, це були осілі племена, які своєю культурою, походженням і етнічною належністю були пов'язані зі степовими кочовими скіфами.

мовлена переорієнтація народного орнаментування з традиційно слов'янських геометричних компонентів, поширених і нині в південно-західному ареалі України, на Поліссі та в Білорусі, на відтворення рослинного і - рідше - тваринного світу. Так, на Середній Наддніпрянщині й далі на схід у народному орнаменті починають переважати різні форлми листя, всілякі, часто небачені квіти, зображення півнів, зозуль, павичів, жар-птиць та інших фантастичних птахів і тварин, як і в скіфів, декоративне мистецтво яких відбивало навколишнє середовище - від окремих його компонентів до розгорнутих жанрово-побутових сцен (так званий скіфський звіриний стиль). Про поширення у скіфів рослинного орнаменту, до якого типологічно подібний, наприклад, сучасний петриківський (на Дніпропетровщині) декоративний розпис, свідчать кістяні пластинки зі скіфських курганів (див. ілюстрацію з кургану Гайманова Могила IV ст. до н. е.: История УССР. - Т. 1. - С. 176). Скіфський звіриний стиль чітко вгадується в київських змійовиках, браслетах і колтах, у галицьких керамічних плитках і навіть у володимиро-суздальській білокам'яній різьбі[5] Ще від скіфських часів іде й старовинний український звичай розмальовувати печі півниками та квітами.

І все ж, попри значний скіфський вплив на різні аспекти життя східнослов'янських племен Середньої Наддніпрянщини, глибоким і незворотним він щодо їхньої культури й мови не став.

У праслов'янській мові цього періоду (X-I ст. до н. е. відбувалися важливі зміни й перетворення на всіх мовних рівнях, спричинені як закономірностями внутрішнього розвитку, так і змішуванням слов'ян з іншими етномовними групами. Найістотніші зрушення сталися у фонетичній системі праслов'янської мови, серед яких відзначимо такі: а) зміна (орієнтовно з VI-V ст. до н. є.) м'яких задньоязикових приголосних g', *ϰ', χ'* у шиплячі дж' (ж') ч', ш' (так звана перша перехідна палаталізація задньоязикових приголосних), яка згодом була успадкована й східнослов'янськими мовами та досі зберігається в українській мові: *друг - друже, вік - вічний, дух - душити;* б) дія закону відкритого складу, за яким через постійне зростання звучності складу всі закриті склади перейшли у відкриті, що призвело до багатьох фонетичних перетворень: дифтонги стали монофтонгами, виникли носові голосні <£ і *щ,* які згодом у старослов'янській писемності позначались літерами ѫ (юс великий) і ѧ (юс малий), відбулося спрощення багатьох груп приголосних, з'явилися протетичні (приставні) звуки і т. ін.[6]

Після занепаду Скіфської держави почали швидко зникати майже всі елементи скіфської культури і відновлюватися місцеві доскіфські традиції, звичаї, особливості самобутньої місцевої культури. Для неї було характерне хліборобство: вирощували тверду й м'яку пшеницю, просо, ячмінь, жито, горох, сочевицю, нут (різновид гороху), чуфу (багаторічна трав'яна рослина сім'ї осокових, Cyperus esculenthus "земляний мигдаль"), вику, цибулю, часник. У скотарстві переважали велика й дрібна рогата худоба і коні, а полювали на лося, благородного оленя, косулю, кабана, ведмедя, вовка, лисицю, бобра, зайця та інших диких тварин. Жили нащадки сколотів у напівземлянках, а на Лівобережжі будували переважно наземні стовпові хати з глиняною підлогою. Наддніпрянські слов'яни вміли з бурого залізняка отримувати залізо і виплавляти сталь, виробляти різноманітні предмети з бронзи (наконечники стріл, прикраси, котли, предмети культу, металеві частини кінської уздечки і т. ін.), кувати, зварювати й клепати метали. Значного розвитку набули гончарство, лимарство, прядіння, ткацтво, обробка дерева й кості, хутра й шкіри. Усе це свідчить про те, що східнослов'янські племена лісостепової Скіфії були одними з найрозвиненіших серед тодішніх племен Східної Європи.

Отже, з етнічного й мовного поглядів скіфи були чужими для слов'янських племен, і про походження українців від скіфів, на що іноді вказують аматори нашої старовини, не може бути й мови. Але скіфи, живучи протягом тривалого часу на території сучасної України, справили значний культурний вплив на наших предків, окремі елементи якого закріпилися і в етнографічних особливостях українців. Однак степовий вплив на протоукраїнську територію не обмежився лише скіфами. Східні слов'яни південного ареалу сприйняли також деякі мовні й культурні елементи давніших індоєвропейських племен Надазов'я, північного Причорномор'я і Криму (синдів, меотів, таврів, сатархів та ін.), які зробили значний внесок у мову й культуру Скіфії[7].

ФОРМУВАННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА (III ст. до н. є, - II ст. н. є.)

У НІ ст. до н. є. Скіфська держава занепала і провідна роль в історичному та культурному розвитку південного ареалу Східної Європи перейшла до споріднених зі скіфами сарматів[1], які переміщалися з пониззя Дону до Середнього Дунаю. У зв'язку з цим відбулися глибокі зміни і в життяи населення правобережного лісостепу. Сармати не створили в причорноморських степах могутнього політичного об'єднання, завдяки чому лісостепові праслов'янські племена змогли відмежуватися від іранського світу й відродити свої традиції та свою самобутню культуру[2]. Усе це знаменувало новий, післяскіфський етап розвитку слов'янських племен, пов'язаний з близькими між собою пшеворською і зарубинецькою культурами, у створенні яких участь слов'ян безсумнівна.

Пшеворська культура (кінець III ст. до н. є. - початок V ст. н. є.) виникла між Одером і Західним Бугом (територія сучасної Середньої та Південної Польщі) і стала етнічною основою західних слов'ян. Синхронна з нею зарубинецька культура (кінець III ст. до н. є. - II ст. н. е.) сформувалася між Західним Бугом, Прип'яттю і Россю, Тясмином та в басейнах Березини, Сожу й Десни[3] унаслідок складної культурно-етнічної інтеграції сколотів та південнобалтійських племен з праслов'янськими племенами південнобалтійського ареалу, які просувалися на південний схід у басейни Дністра, Прута і Дніпра. Зарубинецька культура (назва походить від с Зарубинців на Переяславщині) складалася в основному зі слов'ян, а її центр містився на Середній Наддніпрянщині - території майбутніх полян[4]. Племена цієї культури мали значні етнографічні відмінності, через що в ній виділяють декілька локальних варіантів: середньої наддніпрянський, верхньонаддніпрянський, поліський, деснянський і південнобузький. Зарубинецькі слов'яни були осідлими хліборобами. Вони досконало володіли багатьма ремеслами, що давало їм можливість виготовляти численні знаряддя праці й побутові речі (серпи, коси, долота, рибальські гачки, ножі, шила, голки, шпильки, цвяхи, скоби, милиці), різноманітні прикраси і зброю, обробляти залізо і кольорові метали.

На самому початку н. є. відбувся другий суспільний поділ праці: від сільського господарства відокремилося ремесло. З'явилися спеціальні ремісничі професії - ковалі, гончарі, ювеліри та ін.

До пшеворсько-зарубинецької епохи відносяться перші згадки про слов'ян в античних джерелах. Так, давньоримський письменник, учений і державний діяч Пліній Старший "Природничій історії" (І ст. н. є.) серед відомих йому племен на північний схід від Карпат називає венедів, які жили між сарматами й германцями. Сучасник Плінія Старшого римський історик і політичний діяч Тацит у своїй "Історії" також згадує венедів, яких він вміщує між угро-фінським населенням Північно-Східної Європи і Нижнім Дунаєм (за археологічними даними слов'яни-венеди не досягали Нижнього Дунаю, а займали лише лісостепове межиріччя Дністра й Серету). Таким чином, слов'яни стали відомі античним авторам не в період їх формування, а вже після завершення цього процесу, коли вони були одним з найчисленніших племен Європи. Подані у цих джерелах дуже лаконічні відомості про слов'ян-вендів як про осілі хліборобські племена, що "споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю" (Тацит), підтверджуються й археологічними матеріалами зарубинецької та пшеворської культур.

Від самого початку н. є. слов'яни розширювали свою територію, розселяючись на сусідніх північно-східних і частково південніших землях. Протягом І—II ст. н. є. вони освоїли межиріччя Десни, Сейму і Сожу, зайняте до цього іншими племенами (північніше Сейму - балтійцями, південніше Сейму - іранськими племенами) і принесли сюди сформовану середньонаддніпрянську культуру. Зарубинецькі племена просунулися й на південний захід, де в середній течії Південного Бугу створили локальний варіант зарубинецької культури з помітним впливом на неї сусідніх сарматів і з деякими рисами фракійських племен. Водночас зарубинецькі слов'яни почали освоювати також Середню Наддністрянщину до самих південних Карпат. Їхні ж спроби проникнути в родючі чорноземні степи зазнали невдачі: кочові сармати не хотіли таких сусідів і перепинили їм шлях.

Розселення слов'ян відбувалося і в західному ареалі (пшеворська культура). Давньогрецький учений Птоломей (II ст. н.е.) у своїй "Географії" називає слов'ян серед найчисленніших племен Європейської Сарматії й розміщує їх на південному березі Балтійського моря, яке іменує Венедською затокою, на схід від Вісли. Крім назви "венеди" Птоломей вжи-

ває й іншу назву (можливо, самоназву) слов'ян – "ставани", які, за його уявленнями, жили на широких просторах від Південної Балтики до Дону. Це цілком узгоджується з відомостями Плінія Старшого і Таціта про венедів[5].

Існування наприкінці I тис. до н. е. – на початку н. е. двох великих етнокультурних масивів – пшеворської і зарубинецької культур з їх численними варіантами – спричинило значну й принципово нову диференціацію праслов'янської мови. Це була глибока й незворотна диференціація, яка зберігається й нині в самому існуванні західних і східних слов'янських мов. Хоч межі найдавніших діалектних зон, як правило, не збігаються з сучасними внутрішньослов'янськими лінгвістичними межами[6], основні тенденції членування слов'янських мовних груп намітилися ще тоді. Очевидно, перші ознаки розмежування майбутніх західних і східних слов'янських мов мали місце в кінці III ст. до н. е. Вони виявилися спочатку в ледве помітних, а з часом в усе виразніших відмінностях у вимові носових голосних та ѣ, різних рефлексів задньоязикового х (як s' у східнослов'янському ареалі і як š' у західнослов'янському; пор.: праслов'ян. *xoiros (> *sěrъ) > укр. *сірий*, рос. *серый* і пол. szary, чес. šerý). Згодом (приблизно в I–II ст. н. е.) відмінності між західними і східними слов'янськими діалектами посилилися різною вимовою сполучень gv, kv перед *і, е* (збереження їх у західному ареалі й перехід у *зв, цв* у східному: праслов'ян. *gvězda, *květъ, пол. gwiazda, kwiat, чес. hvězda, květ, словац. hviezda, kvet, верхньолуж. hwězda, kwět, нижньолуж. gwězda, kwět, але укр. *цвіт*, діал. *звізда́*, рос. *цветок, звезда*, білор. *цвет)*, різним розвитком груп приголосних dj, tj (як dz (z), c у західнослов'янському ареалі і як *ж, ч* у східнослов'янському: праслов'ян. *medja, *světja, пол. miedza, świeca, чес. meze, svíce, словац. medza, svieca, верхньолуж. mjeza, swěca, нижньолуж. mjaza, але укр. *межа, свіча*, рос. *межа, свеча*, білор. *мяжа, свечка)*, неоднаковою стійкістю сполучень dl, tl (збереження їх у західнослов'янському ареалі й спрощення dl, tl > l у східнослов'янському: праслов'ян. *mydlo, пол. і верхньолуж. mydło, чес. mýdlo, словац. mydlo, але укр. *мило*, рос. *мыло*, білорус. *мыла)*, втратою вимови l' після губних b', p', m', v' перед наступним j у західнослов'янському регіоні й збереження сполучень bl', pl', ml', vl' у східнослов'янському (пор. пол. lepię, łowię, łamię, lubię, robię), появою голосного *о* на початку слова на місці колишнього je- (укр. *один*,

озеро, олень, осетр, осінь, рос. *один, озеро, олень, осень, осетр*, білор. *адзін, азёры, аленъ, асетр, восенъ*, але пол. jeden, jelen, jesieri, jesiotr, jezioro, чес. jeden, jelen, jesen, jeseter, jezero, верхньолуж. jedyn, jelenk, jezor) тощо.

Розходження між відзначеними діалектними ареалами спостерігалися також у граматиці, лексиці, словотворі[7]. На кінець I ст. до н. е. всі ці розходження зросли настільки, що виникли дві чітко означені зони праслов'янської мовної території - західна і східна - з проміжними перехідними діалектами[8]. Межа між цими зонами, очевидно, часто змінювалася, проте в основному пролягала по Західному Бугу і приблизно збігалася з межею пшеворської та зарубинецької культур.

Отже, саме з часів зарубинецької культури почав формуватися східнослов'янський діалектний, а разом з ним і етнокультурний комплекс, який, зберігаючи чимало спільнослов'янських рис, протиставлявся відповідному західнослов'янському комплексові. У межах цих комплексів виникали й розвивалися також локальні етнографічні, культурні й діалектні риси, частина яких дійшла й до нашого часу і стала самобутніми етнокультурними ознаками окремих націй. Так, наприклад, відомий російський археолог П. М. Третьяков виявив, що звичай білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла (згодом це одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичних українських хат) був досить поширений уже в II ст. до н. є. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного лісостепу від Полісся до сучасного Канева . Встановлено також, що каркасні хати-мазанки - основні форми народного домобудівництва південно-західних районів України і Молдови XIX - початку XX ст., які існували протягом усієї феодальної епохи, - так само беруть свій початок від рубежа і перших століть н. е., тобто також від зарубинецької і наступної за нею черняхівської культур[10]. Безперервність цих етнографічних ознак від зарубинецького періоду й до нашого часу підтверджується спадкоємним зв'язком усіх наступних після зарубинецької археологічних культур аж до давньоруської епохи, за якої українські риси в різних галузях етнографії і культури проступають Уже досить виразно.

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ У СЕРЕДИНІ І тис. н. е. ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА. ГОТИ І ГУНИ

У II ст. н. е. зарубинецька культура зникла, але племена, яким була властива ця культура, залишилися на своїх місцях і сприйняли іншу культуру: замість зарубинецької настала епоха черняхівської та пізньозарубинецької культур.

Черняхівська культура (назва від с. Черняхова Кагарлицького району Київської області) існувала з кінця II до V ст. н. е. на значній території від південного Полісся на півночі до Північного Причорномор'я на півдні й від Задунайщини на південному заході до сучасної Сумщини й Курщини на сході з широкою (150–200 км) незаселеною степовою смугою сарматських кочовищ[1] (серед сарматських племен головна роль у цей час належала аланам). Найвірогідніше, це була поліетнічна культура (нащадки скіфів, сарматів, дако-фракійців), позначена провінційноримськими впливами[2], але провідна роль у ній, без сумніву, належала східним слов'янам. Слов'яни-черняхівці заселяли дніпро-дністровський лісостеп і були різного походження: нащадки колишніх сколотів, представники мігрантів – племен пізньозарубинецької та пшеворської культур[3].

На півдні Середньої Наддніпрянщини, де частина східних слов'ян жила по сусідству або навіть упереміш із ірановмовними племенами, внаслідок їх тісних контактів, які, найпевніше, набули характеру своєрідного слов'яно-іранського симбіозу, відбувалася поступова слов'янізація місцевого ірановмовного населення і сприйняття слов'янами деяких істотних мовних та етнографічно-культурних іранських рис[4], про що свідчить велика кількість іранських паралелей у мові, культурі й релігії слов'ян. У зв'язку з цим деякі вчені (зокрема, відомий московський археолог і антрополог В. В. Сєдов) навіть виділяють у лісостеповій зоні між Верхнім Дністром і Середнім Дніпром та в поріччі порожистої частини Дніпра своєрідний слов'янський подільсько-дніпровський варіант черняхівської культури з міцним скіфо-сарматським субстратом[5].

Слов'яни-черняхівці були досить чисельними й густо заселяли сучасний український лісостеп. Селища їх добре сплановані: житла утворювали вулицю або декілька вулиць. Кожен двір складався, як правило, з кількакімнатного житла з піччю і господарських будівель (ями-погреба, комори, хліва для худоби, курника тощо). Житлові приміщення були наземними або напівземлянками й землянками, вкритими соломою чи очеретом, зовні стіни обмазували глиною. Долівка була також глиняна.

Основним заняттям лісостепових черняхівських племен було орне хліборобство. Землю обробляли плугами. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо і гречку, рідше - жито, овес, горох, вику, коноплі. Урожай збирали серпами, зерно мололи жорнами. З'явилися навіть перші млини, У садибах розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней, домашню птицю, для охорони яких тримали собак. Допоміжну роль у господарстві відігравали мисливство, бджільництво, рибальство. Значних успіхів черняхівські слов'яни досягли в металургії, виплавці й обробці сталі, ковальстві, виготовленні прикрас із кольорових металів, деревообробному ремеслі й обробці каменю та кості, ткацтві, гончарстві. Саме в цей час поширився гончарний круг. Посуд виготовляли також зі скла. Проте склодувні майстерні належали переважно римським ремісникам[6].

Високий рівень господарювання й дальший розвиток ремесел сприяли пожвавленню торговельних зв'язків лісостепового населення з Північним Причорномор'ям та римськими провінціями, а в деяких випадках - і з самою Італією. Про це свідчать знахідки окремих, а зрідка - цілих скарбів римських монет. Особливо інтенсивно торгували черняхівці з колишніми чорноморськими грецькими колоніями - містами-державами Ольвією, Тирою, Херсонесом, Боспором та ін., більшість яких на той час потрапила в залежність від Римської імперії.

Розвиток внутрішніх економічних і соціальних стосунків, контакти з передовими середземноморськими державами сприяли появі в черняхівських племен зачатків наукових знань у галузі природничих та технічних наук. Зокрема, Деякі металеві знаряддя черняхівської епохи дослідники вважають хірургічними інструментами[7]. Черняхівці створили свій оригінальний хліборобський календар, розшифрований Б. о. Рибаковим. Зображення такого календаря на риУальному глиняному посуді знайдено на південній Волині й на Київщині. Він становив своєрідну орнаментальну стрічку на вінчику глиняної чаші, яку використовували, уть, для новорічного ворожіння. Ця стрічка поділена на 12 секцій - місяців року. У кожній секції зображені найхарактерніші для певного місяця явища природи (наприклад,

дощі), язичницькі свята або сільськогосподарські роботи (осіння й весняна оранка, жнива)[8]. Ще в черняхівську епоху склалася та фольклорна традиція, що пізніше знайшла вияв у давньоруських літописах, билинах і переказах[9]. Існує цілком вірогідне припущення, що серед черняхівського населення почала поширюватися писемність.

Приблизно від II ст. н. є. на Середній Наддніпрянщині серед слов'янської частини черняхівських племен поступово формується політичне об'єднання, яке згодом переросло в Антську державу. Від самого початку ця держава від, значалася демократизмом. Давні автори писали, що анти "живуть у народоправстві", тобто влада царів обмежувалася народними зборами - вічем, ухвали якого були обов'язкові й для правителів.

В ідеологічних уявленнях слов'яни-черняхівці були язичниками. Вони вірили в потойбічне життя як продовження земного, обожнювали сили природи й поклонялися язичницьким богам, справляли чимало хліборобських обрядів, вдавалися до ворожіння й заклинань для одержання багатого урожаю. Є певні підстави вважати, що до черняхівських слов'ян проникало й християнство, хоч значного поширення воно не набуло.

На правобережноприп'ятському Поліссі в епоху черняхівської культури жили зарубинецькі племена, які заселяли також і басейни Десни та Дніпра від Києва до гирла Березини. Вони створили свою культуру - пізньозарубинецьку (III-V ст.), на жаль, ще мало вивчену.

Різні географічні й суспільні умови розвитку пізньозарубинецьких і слов'янської частини черняхівських племен, незважаючи на спільнослов'янські корені, зумовили значну; відмінність їх культур. Оскільки північна частина зарубинецьких племен майже не мала економічних зв'язків з містами Північного Причорномор'я і римськими провінціями, вона зберігала основні риси зарубинецької культури у домобудівництві (невеличкі житла-напівземлянки з глиняними печами або вогнищами), типах кераміки і поховальних обрядах (тілоспалення з похованням останків вогнища в ямах).

Головними заняттями ,пізньозарубинецького населення південного Полісся й Верхньої Наддніпрянщини були орне хліборобство, тваринництво, металургійне ремесло і виготовлення металевих прикрас. Це населення підтримувало тісні зв'язки з черняхівськими племенами (завозило від

них добротний черняхівський посуд та інші необхідні речі) і з балтами, на землях яких розселялося і яких поступово асимілювало.

У північно-східному Прикарпатті між Карпатами й Дністром, а частково й на Закарпатті в кінці II – першій половині V ст. н. е. паралельно з черняхівською культурою існувала своєрідна культура карпатських курганів[10], населення якої становило змішаний етнос із гето-дакійським та слов'янським субстратами. Спадкоємність між цим населенням римського часу і ранньосередньовічними прикарпатськими племенами простежується за археологічними матеріалами досить чітко і пояснюється передусім наявністю в обох угрупованнях спільного слов'янського компонента, що виявився провідним в етногенетичному процесі. Проте за наступного періоду етнічна своєрідність цього регіону наклала яскравий відбиток на його етномовні особливості, які простежуються аж до нашого часу.

В епоху черняхівської культури на території сучасної України з'явилися германські племена готів. Деякі німецькі вчені від початку XX ст. й дотепер намагаються піднести роль готів у ншій історії й приписати їм виняткові заслуги в культурному розвитку східних слов'ян. Навіть черняхівська культура оголошується готською, хоч ця думка абсолютно безпідставна.

На початку н. е. готи жили на південному узбережжі Балтійського моря та в нижній течії Вісли. Наприкінці II ст. н. е. вони, шукаючи нових земель, вирушили на південний схід і, пройшовши сучасну територію України від Волині вздовж Південного Бугу, на початку III ст. досягли Північного Причорномор'я, Надазов'я й Криму і змішалися тут із скіфо-сарматськими племенами. Разом з іншими причорноморськими племенами готи нападали на Римську імперію. У другій половині III ст. н. е. вони поділилися на дві групи: остроготів (остготів) і везеготів (вестготів). Найбільшої могутності готи досягли в другій половині IV ст. н. е. за правління остроготського "короля" Германаріха. Готський історик VI ст. Іордан, прославляючи успіхи Германаріха, писав про підкорення ним майже всіх племен Східної Європи, в тому числі й слов'ян-венедів. Але ця версія викликає великі сумніви, бо й сама готська держава існувала недовго. У кінці IV ст. в Північне Причорномор'я вдерлися об'єднані кочові племена тюркського походження – гуни, і готи після поразки в 375 р. визнали їх верховенство над собою.

Частина остготів влилася в гунський союз і пішла з ним на захід, решта залишилась у Криму. Вестготи під натиском гунів змушені були переселитися в межі Римської імперії, звідки незабаром відновили боротьбу з Римом[11]. В етногенезі східних слов'ян, а тим більше українців, готи не відіграли ніякої ролі.

Кочівники-скотарі гуни об'єдналися в могутній племінний союз далеко на сході в II–I ст. до н. е. Після розпаду цього союзу гуни вирушили на захід – у Середню Азію, на Нижню Волгу, Дон, у кінці IV ст. досягли Північного Причорномор'я та Криму і пішли далі – на захід, до меж Римської імперії, повівши за собою й інші племена (остготів, гепідів, аланів та ін.). Зупинилися вони на території сучасної Угорщини між Тисою й Дунаєм, де містилася й ставка гунського "короля" Аттіли, за якого гунський союз досягнув найбільшої могутності. Унаслідок завойовницьких походів під керівництвом Аттіли гунський племінний союз розширив свою територію від Рейну до Кавказу і від датських островів до правого берега Дунаю. У середині V ст. н. е. гуни спустошили значну частину Балканського півострова, дійшли до околиць Константинополя і змусили східноримських імператорів платити велику данину. На боротьбу проти войовничих і жорстоких гунів об'єдналося чимало європейських народів. У 451 р. загони Аттіли, що увірвалися в Галлію, були розбиті на Каталаунських полях спільними силами римлян, вестготів, франків і бургундів під керівництвом римського полководця Аеція. Але це не зупинило завойовників. У 452 р. Аттіла спустошив Північну Італію і підійшов до Рима, проте за багатий викуп відступив від нього. Наступного 453 р. він помер, і після смерті свого могутнього ватажка гунський союз розпався. Гуни відступили в Причорномор'я, звідки в 469 р. ще напали на Візантію, але були остаточно розбиті. Рештки гунів відійшли на північний схід і взяли участь в етногенезі чуваського народу. До формування українців гуни не мають жодного стосунку. Спроби провести паралелі між гунськими та українськими антропонімами (Аттіла – Гатило), які іноді трапляються в публіцистичній та в художній літературі, наприклад у романі І. Білика "Меч Арея", – це лише плід творчої уяви письменника, на що він, безперечно, має право. Але все це далеке від справжньої історії, яку слід вивчати не за художніми творами, а лише за документами, фактами, історичними свідченнями й рештками матеріальної культури.

Після розпаду гунського об'єднання в Північному Причорномор'ї та Наддунайщині посилюється політична активність слов'ян, що в VI ст. виступають як значна політична сила[12]. У V ст. н. е. на великій території від верхів'їв Псла на сході до верхньої течії Південного Бугу, Дністра і Західного Бугу виникла більш-менш однорідна за особливостями кераміки, домобудівництва і деякою мірою поховального обряду археологічна культура з двома локальними варіантами – дніпровсько-південнобузьким і дністровсько-прутським, які можна вважати перехідними культурами, що типологічно пов'язували наступну за зарубинецькою київську культуру лісостепової Наддніпрянщини й придніпровський ареал черняхівської культури зі східнослов'янськими ранньосередньовічними культурами VI-VII ст.[13], на основі яких формувалися східнослов'янські союзи племен.

Якими були слов'янські діалекти в першій половині І тис. н. е.?

Після поділу на рубежі н. е. праслов'янської мовної спільності на західну й східну діалектні зони почався останній, пізньопраслов'янський період. У цей час усе більше й більше зростала відмінність між цими зонами на фонетичному й інших мовних рівнях. Ця відмінність поглиблювалась із розселенням східнослов'янських племен на широких просторах у басейнах Десни, Верхнього Дніпра і Верхньої Оки, оскільки тепер при переважаючих внутрішніх тенденціях мовного розвитку вона зумовлювалась також і впливом іншомовних (балтійського та фінно-угорського) субстратів. На півдні, на слов'янському ареалі черняхівської культури істотно позначився іранський субстрат. Усе це спричинилося до того, що при подальшому паралельному розвиткові в усіх праслов'янських діалектах тих фонетичних, граматичних і лексичних процесів, які були започатковані ще в індоєвропейський час або в ранньому й середньому праслов'янських періодах, результати багатьох із цих процесів у пізньопраслов'янську епоху в різних діалектах були неоднаковими.

Протягом I–V ст. н. е. у слов'янських говірках на території сучасної України, як свідчить порівняльно-історичне мовознавство, відбувалися переважно ті самі фонетичні й граматичні зміни, що і в інших східнослов'янських діалектах. Подаємо найхарактерніші з них.

1. Перетворення (приблизно в І ст. до н. е. – І ст. н. е.) дифтонгів ort, olt, ert, elt (де t – будь-який приголосний) у rot,

lot, ret, let з подовженням або без подовження голосного: *orbota > робота.

2. Розвиток тенденції до зміни початкового ě перед наступним складом з голосними *i*, *e* в je (переважно у західнослов'янському мовному ареалі) і в *o* (здебільшого у східнослов'янському мовному ареалі): праслов'ян. *ědinъ, *ělenь, *ěsenь, *ězero > укр. *один, олень, осінь, озеро,* рос. *один, олень, осень, озеро,* білор. *адзін, алень, восень, возера,* але пол. jeden, jeleń, jeseń, jezioro, чес. jeden, jelen, jeseň, jezero, верхньолуж. jedyn, jelenk, jězor.

3. Перехід (приблизно протягом II–III ст. н. е.) задньоязикових приголосних *г, к, х* перед ѣ, утвореним з дифтонга a͡oi̯ в середині слова перед приголосним та з дифтонгів a͡oi̯, ei̯ в закінченнях слів, у *дз'* (> *з'*), *ц', с'* у східному ареалі й dz', c', š' у західному (так звана друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних). Пор.: укр. *нога – на нозі, рука – в руці, муха – мусі.*

4. Завершення процесу перехідного пом'якшення і злиття спільнослов'янських сполук dj, tj, kt' у м'які шиплячі африкати *дж'* (іноді *ж'*), *ч':* *medja > межа, *světja > свѣча, *noktь > ночь.

5. Зміщення артикуляції загальнослов'янського звука *ы* в напрямку її зближення з артикуляцією *і* (лише в південноруських говірках).

6. Спрощення в сполученнях dl, tl проривних компонентів d, t у середині слова: праслов'ян. *vedla > укр., рос. *вела,* білор. *вяла:* праслов'ян. *sadlo > укр., рос. *сало,* білор. *сала;* праслов'ян. *pletla > укр., рос. *плела,* білор. *пляла.*

7. Поява епентетичного (додаткового) звука l у сполученнях pj, bj, mj, vj: праслов'ян. *kapja > укр., рос., білор. *капля;* праслов'ян. *l'ubjǫ > укр., рос., білор. *люблю;* праслов'ян. *zemja > укр., рос. *земля,* білор. *зямля;* праслов'ян. *lovjǫ > > укр., рос. *ловлю,* білор. *лаўлю.*

8. Початок зміни носових голосних ǫ, ę (Ѫ, Ѧ) у звичайні ротові голосні *у, 'а* (очевидно, через проміжні звуки ų, ą): праслов'ян. *rǫka > *рука,* *pętь > *п'ать* і т. ін.

ПРОТОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І тис. н. е. СКЛАВІНИ Й АНТИ. ЩО ТАКЕ РУСЬ?

На середину I тис. н. е. східнослов'янські племена займали величезну територію від Закарпаття до Дону і від дніпровських порогів до Волхова[1]. У третій чверті I тис. н. е. вони ос-

воїли Верхню Наддніпрянщину, а в кінці I тис. н. е. досягли Чудського і Ладозького озер, проникли в басейн Західної Двіни, на лівобережжя Верхнього Німана, заселили Волго-Окське межиріччя. У цей час, як і раніше, найінтенсивніші етногенетичні процеси відбувалися в південній частині східнослов'янського ареалу, тобто на території сучасної України. Відносна праслов'янська етномовна спільність, яка ніколи не була суцільним монолітом, на середину I тис. н. е. остаточно розпалась на окремі діалекти, об'єднані в певні масиви – макрозони. У її східному ареалі формувалася окрема діалектно диференційована мовна єдність. Нині є досить аргументів, що ще з VI ст. н. е. почалося утворення східнослов'янських племен та їх союзів[2], а "мати міст руських" Київ виник у кінці V ст. н. е. не як якесь спільнослов'янське місто, а як східнослов'янський племінний центр дніпровських полян, які існували поряд з іншими східнослов'янськими племенами. Немає жодних підстав вважати, що розвиток мови (глотогенез) східних слов'ян набагато відстав від етногенетичних процесів. Тому цілком логічно припустити, що східнослов'янські племена поряд з етнічними розходженнями різнилися також і своїми діалектами. Водночас ціла низка фонетичних, граматичних і лексичних особливостей була спільною для всіх цих діалектів. Саме такі мовні риси й створювали особливий східнослов'янський діалектний тип.

В умовах виникнення й розвитку багатьох спільних східнослов'янських діалектних особливостей та все зростаючої кількості місцевих мовних рис праукраїнська етномовна територія у VI ст. н. е. ділилася на два діалектно й етнографічно відмінні масиви: північний і південний.

Північний масив, який охоплював Середню Наддніпрянщину, Полісся, Волинь, Наддністрянщину й Прикарпаття (від Прип'яті до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева й Ірпеня), був частиною значно ширшого ареалу нової археологічної культури – так званої празької, або, за іншою термінологією, культури празько-корчацького типу (V–VII ст.)[3]. Вона займала величезну територію від правобережжя Верхнього Дніпра і Прип'яті до Ельби і Дунаю. Цю культуру слід вважати не свідченням нового відродження слов'янської єдності, а наслідком "поширення популярної моди у відповідних умовах"[4] на різні групи слов'янських і частково неслов'янських племен. Ареал празької культури в загальних рисах відповідає території розселення склавінів, про яких повідом-

ляє готський історик Іордан[5]. Східна частина празької культури в межах сучасної України від Західного Бугу до Дніпра мала свої локальні особливості, через що дістала в археології назву житомирської, корчацької або празько-корчацької культури[6].

Найхарактерніші етнографічні особливості корчацької культури багато в чому продовжують і розвивають зарубинецькі й черняхівські традиції. Основним економічним осередком корчацького суспільства VI–VII ст. була велика патріархальна сім'я зі своїми двором і господарськими будівлями. Найпоширеніший тип житла – невеликі (від 6 до 20 м^2) квадратні напівземлянки з рівними стінами, заглибленими в землю на 1 м і більше, та двосхилим дахом, вкритим соломою або очеретом, які присипалися шаром землі. Всередині житло відзначалося простотою й невибагливістю: добре утрамбована долівка, іноді підмазана глиною. Піч, яку клали з каміння без будь-якого розчину, рідше – з глини, містилася в кутку. У хаті стояли примітивні меблі, нерідко зроблені з материкової землі й облицьовані деревом. Крім житла у дворі були різноманітні підсобні будівлі і господарські ями глибиною 1–2 м. У деяких корчацьких поселеннях виявлено печі для виплавки металів і гартування залізних виробів.

Посуд (горшки, зрідка миски й сковороди) в корчацький період був переважно ліплений (без використання гончарного круга), простої форми, здебільшого без орнаменту. Поряд з глиняним широко використовувався дерев'яний посуд. На корчацьких поселеннях знайдено також численні молотки, зубила, токарний різець, кістяні проколки, кам'яні ливарні формочки і т. ін. та предмети повсякденного побуту: ножі, шила тощо. Усе це свідчить про значний розвиток ремесла. Прикраси (різноманітні пряжки, персні, нашивні бляшки, браслети, фібули, спіралі) виготовляли з бронзи, заліза і срібла.

Провідною галуззю господарства корчацьких племен, як і всього населення празької культури, було хліборобство. Вирощували м'яку й карликову пшеницю, жито, ячмінь, просо, вику, горох. Підсічна форма землеробства витіснялася прогресивнішою перелоговою системою. Очевидно, існувала й система сівозміни (озимі і ярові культури). Для обробітку землі використовували плуг з широколезовим наральником. Злакові культури збирали серпами й косами. Зерно мололи на ручних жорнах. Важливе місце в господарюванні корчацьких племен займало скотарство. Вирощували велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней. При господарствах тримали собак[7].

Слов'яни празької культури в цілому і корчацької зокрема були язичниками. Вони ховали померлих у спосіб тілоспалення. Після вогнища кістки очищали від попелу й закопували на безкурганних могильниках. Інші особливості духовної культури цих племен не досліджені через відсутність достовірних наукових матеріалів.

Корчацька культура VI-VII ст. стала основою наступної культури VIII-IX ст. типу Луки-Райковецької, яка органічно влилася в давньоруську культуру[8].

Південний протоукраїнський етномовний масив сформувався на початку VI ст. в лісостеповій смузі Середньої Наддніпрянщини, включаючи й середні течії Сули, Псла і Ворскли, а також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю та в Прутсько-Дністровському межиріччі. Він набув назву "культура пеньківського типу" (від с Пеньківки поблизу гирла р. Тясмина), яка існувала до другої половини VII ст. н. є. Утворили цей етномовний масив місцеві нащадки чернігівської культури за участю нових колонізаційних потоків слов'янського населення з півночі. У пеньківський період тривала слов'янізація іранських племен, слов'янізовані нащадки яких згодом стали важливим етнічним компонентом полян.

Селища пеньківської культури становили сукупність безсистемно побудованих жител з підсобними будівлями та господарськими ямами. Як і в північному ареалі, основним типом житла у слов'ян пеньківської культури були чотирикутні каркасні або рублені напівземлянки розміром від 4,75 до 25 м^2, а в Надпоріжжі й над р. Оріллю - також і овальні юртоподібні напівземлянки: Вогнища в хатах пеньківців спочатку були відкритими, а потім під впливом празько-корчацьких племен пеньковці стали класти печі з великого біля основи і дрібнішого зверху каміння без скріплювального розчину. Подекуди піч робили також і за межами житла, щоб мати її влітку як кухню. Проте у Надпоріжжі, у зоні контактів з кочовими племенами, піч так і не прижилася, тут і далі користувалися відкритим вогнищем.

Пеньківські племена мали своєрідний за формою і способом виготовлення посуд. Господарські будівлі (також чотирикутні) служили коморами та виробничими майстернями. У господарських ямах зберігали запаси. Живучи на

родючих землях і в сприятливих кліматичних умовах, пеньківці віддавали перевагу орному хліборобству. Найпоширенішими культурами були м'яка пшениця, просо, ячмінь, жито, горох та овес. Очевидно, існувала сівозміна озимих і ярових культур. Основу скотарства становили велика рогата худоба, свині, коні й дрібна худоба. Допоміжну роль відігравало полювання на благородного оленя, кабана, косулю та зайця, а також рибальство. У домашніх умовах населення займалося прядінням, ткацтвом, обробкою каменю, кості, дерева тощо. В окрему галузь стало виділятися ремесло, відокремлюючись у пеньківську епоху від землеробства. Серед ремесел високого рівня досягли металургійне (ссобливо залізодобувне) виробництво та ковальська справа, які у пеньківців стали самостійними галузями. Крім цього існували бронзоливарні та ювелірні майстерні. Завдяки ливарній техніці з'явилася можливість виготовляти скроневі кільця, антропоморфні зображення і знамениті пальчасті фібули, центри виробництва яких містилися на Середній Наддніпрянщині.

У пеньківську епоху відбувався процес розпаду патріархальної сім'ї й заміни її територіальною общиною. У зв'язку з цим стало можливим проникнення степових кочівників у слов'янські поселення, що надавало їм значного етнографічного колориту.

Археологічна локалізація пеньківської культури чітко збігається з територією розселення антів, про яких повідомляють Іордан та Прокопій Кесарійський. Отже, слов'яни пеньківської культури – це а н т и. З населенням пеньківської культури вчені пов'язують "антські скарби" другої половини VI – початку VIII ст.[9], які Б. О. Рибаков назвав "старожитностями русів"[10].

Тут ми підійшли до важливого й остаточно ще не з'ясованого питання про походження назв *русь, руський*. Інтерес до цього питання вчених і широкої громадськості зрозумілий: етнонім *Русь* став назвою могутньої східнослов'янської держави – Київської Русі. Слов'янське населення цієї держави називало себе русичами. Корінь *рус-* став складовою частиною назв великих східнослов'янських народів – росіян (русские) і білорусів. Похідна від *русь* самоназва *русин* і досі характерна для українців Прикарпаття, Карпат, Закарпаття та деяких суміжних територій.

Щодо походження назв *русь, руський* вже протягом 200 років провадиться жвава дискусія; існує широка наукова література з розмаїтими, часом полярно протилежними поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Були спроби пояснити назву *русь* як запозичення і шукати її витоки то в Скандинавії (у варягів), то серед іраномовних народів. Відомий російський учений О. М. Трубачов говорить про можливість пов'язувати етнонім *русь* з дуже давніми індоарійськими племенами Причорномор'я і зближує його з давньоіндійським словом "rukṣa" – "світлий"[11]. Інші вчені вважають цей етнонім споконвічно місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині. Останнім часом історію назви *русь*, крім професіоналів, узялися з'ясовувати й численні аматори – публіцисти, письменники, журналісти тощо. Набувають популярності спроби довести синхронність виникнення назв *Русь* і *Україна* й обгрунтувати прямий зв'язок між ними. Найчіткіше робить це відома письменниця і вчена Раїса Іванченко у статті "Якщо в нас відібрати історію..."[12]. Зокрема, вона стверджує, що в VI–IX ст. на Середній Наддніпрянщині по правих притоках Дніпра жило східнослов'янське плем'я росів (русів, русичів, русинів), яке входило до антського союзу племен і стало "центром" давньоруської народності. Ті роси згодом створили велику державу – Київську Русь. Оскільки етимологія іранського етноніма "анти" розшифровується як "пограничні жителі", населення українного прикордоння, україни, можна вважати, що роси якраз і були першими українцями.

Викладена версія вельми приваблива, і не повірити в неї дуже важко. Тому й не дивно, що коли йдеться про витоки нашої історії, про походження назв *Русь, Україна*, про появу писемності на території сучасної України та подібне, вдумливі наукові пошуки й фундаментальна аргументація часто перемежовуються з емоціями, а іноді й відтісняються ними на задній план. Навряд чи треба доводити, що в таких випадках емоційність і прямолінійність, притаманні письменникам та публіцистам, неприпустимі для вченого, від якого вимагаються повна об'єктивність і скрупульозність дослідження на грунті реальних фактів. Ця сентенція стосується не стільки Раїси Іванченко, згадану статтю якої ми в цілому підтримуємо, скільки менш компетентних і більш запальних аматорів старовини, які нерідко з найкращих патріотичних міркувань видають бажане за дійсне і єдино правильне, не завдаючи собі зайвого клопоту з детальною аргументацією. До статті ж Р. Іванченко маємо лише одне зауваження: справа з росами (русами, русичами) і їх дотичністю

до українців набагато складніша, ніж це здається на перший погляд.

Чи існувало східнослов'янське плем'я русів? Ствердну відповідь на це питання дають відомі російські археологи П. М. Третьяков і Б. О. Рибаков[13]. Єдиною підставою для такої відповіді послужили знайдені археологами коштовності (жіночі прикраси, ювелірні вироби, зброя, пояси, елементи кінської збруї тощо), які хтось дбайливо ховав у землю протягом майже двох століть (друга половина VI – початок VIII ст. н. е.). Ніяких інших слідів матеріальної культури племені русів (решток поселень, кераміки, поховань) не виявлено. Проте цілком ясно, що руси, якби вони існували як окреме східнослов'янське плем'я, у середині І тис. н. е. мали б уже досить високу матеріальну культуру, яка не могла зникнути безслідно. Про плем'я русів нічого не сказано і в "Повісті врем'яних літ", яка перераховує всі основні східнослов'янські племена та їх союзи. Цей факт, а також відсутність будь-яких свідчень про матеріальну культуру русів дають підстави для висновку, що такого племені, найвірогідніше, ніколи не було. У такому разі, кому ж належали так звані скарби русів?

Відповідаючи на це питання, слід узяти до уваги особливості економічного й суспільно-політичного розвитку Середньої Наддніпрянщини на середину І тис. н. е. Розвиток орного хліборобства і підвищення його продуктивності сприяли відокремленню ремесел від землеробства і виникненню могутніх економічних і політичних центрів, де зосереджувалося також виготовлення металевих виробів, зброї, ювелірних прикрас тощо. У цей же час створилися умови для виділення племінної верхівки. Як свідчать візантійські писемні джерела VI ст. н. е., східні слов'яни мали видатних племінних вождів, які стали широко відомими завдяки участі у війні з готами (один з них – Бож) або в інших подіях, пов'язаних з історією Візантії (подаються імена антських вождів: Мезамир, Ардагаст, Мусокій). Племінні вожді мусили мати добре озброєне військо. Разом з відокремленням ремесла і його спроможністю виготовляти велику кількість зброї почали формуватися постійні військові дружини. Під час успішних грабіжницьких походів виділилася дружинна верхівка, якій належала фактична влада серед дружинників і переважна більшість награбованого, виміняного та купленого багатства, в тому числі ювелірних виробів, прикрас, дорогої зброї і т. ін. Часто перебуваючи в походах і не маючи постій-

ного місця проживання, дружинники (головним чином найзаможніша верхівка) ховали свої скарби в землю. Далеко не всім власникам судилося скористатися цим багатством, тому велика його кількість збереглася до нашого часу. Поступово дружинники перетворилися в окремий міжплемінний прошарок суспільства зі своїми уподобаннями, побутом, звичаями, фольклором, своєрідними елементами вузької аристократичної матеріальної і духовної культури. Саме ці дружинники й дістали назву "рось", "русь".

Етнонім *рус* (hrus) уперше згадується в сірійській хроніці VI ст. н. е. стосовно якогось населення в Північному Причорномор'ї, можливо, окремого племені, етнічна атрибуція якого невідома[14]. Найвірогідніше, роси в середині І тис. н. е. – це одне з сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини в ареалі сучасних гідронімів з коренем *рос*-типу *Рось, Роська, Росава, Росавка, Роставиця,* яке, вірогідно, входило в антський союз племен. У процесі слов'янізації місцевого іраномовного населення етнонім *рос (рус, русь)* разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами. Від антських дружинників на суміжних з кочовими степовиками територіях назва "русь" згодом перейшла на найпівденніший союз племен – полян (літописець відзначає: "поляне, яко ныне зовомая Русь"). На час утворення Давньоруської держави (очевидно, протягом VIII–IX ст.) назва "Русь" поширилася на всю Середню Наддніпрянщину, точніше – на Київщину, Чернігівщину і Переяславщину, які стали ядром Київської Русі. Згодом Руссю стали називати всі східнослов'янські землі, що входили до складу Давньоруської держави. Тому не дивно, що в давньоруських літописах XII–XIII ст. поняття "Русь", "Руська земля" вживається в двох значеннях: вузькому (стосовно лише південноруських земель між Десною на півночі, Россю й Тясмином на півдні, Сеймом і Сулою на сході та Горинню на заході, тобто колишніх земель полян, деревлян та сіверян) і в широкому (всі східнослов'янські землі Київської Русі).

У IX ст. назва *Русь* як країна і народ не раз згадується арабськими письменниками, які дуже добре знали тодішню географію. Зокрема, середньоазіатський учений IX ст. ал-Хорезмі в своїй географічній праці "Книга картини землі", написаній між 836–847 рр., відзначає, що р. Данапрос (Дніпро) бере початок з гори Рус[15]. Інший учений Ібн-Ходадбег у 80-х роках IX ст. писав про руських купців, які були слов'янами і торгували хутром та мечами. У Бертинській хроніці

про послів русів 838-839 рр. до Константинополя сказано, що вони прийшли туди від хакана русів і від народу Рос (Rohs) але самі були не русами, а шведами (свеонами), які служили русам[16].

Таким чином, етнонім *Русь* виник на Середній Наддніпрянщині і вже в IX ст. міцно закріпився за Київською державою і був широко відомий за її межами. Згодом назви *русь, руський* вживалися як самоназивання українців. Етнічне визначення "руський" у розумінні "український" трапляється вже з XIV ст. і безперервно зберігається протягом багатьох століть. Особливо стійким воно виявилося в західному регіоні України. Навіть у XIX ст. прикметник *руський* ("український") ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: "Головна руська рада" - перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р., просвітнє товариство "Галицько-руська матиця", "Собор руських учених" (1848), "Руська трійця" - українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, чотиритомна "Історія літератури руської" (тобто української) О. Огоновського. З етнонімами русь, *руський* пов'язана й самоназва "русин", "русини", якими називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й карпатські українці. Цю ж назву зберігає корінне українське населення Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії, на відміну від емігрантів-українців. Отже, етноніми *русь, руський, русинський* - давні й органічні для українців найменування. Було б справедливо, якби вони вживалися поряд з етнонімами *Україна, український* (пор. назву фундаментальної праці М. Грушевського "Історія України-Руси"). Етнонім *Україна* з'явився пізніше, у XII ст., тож про його походження й історію йтиметься далі.

НАЩАДКИ СКЛАВІНІВ ТА АНТІВ У ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ I тис. н. є.

У другій половині I тис. н. є. на території сучасної України й далі виділялися дві відмінні між собою етномовні зони - північна й південна, які заселяли нащадки історичних склавинів та антів. У північному протоукраїнському ареалі, де мешкали протягом VI-VII ст. племена корчацької культури, у кінці VIII-IX ст. сформувалася як її продовження нова культура – Лука-Райковецька (її назва походить від урочища Лука біля с. Райки на р. Гнилоп'ять у Житомирській області). Ця культура займала весь східнослов'янський ареал колишніх склавінів: від Прип'яті на півночі до Тясмина й середньої течії Південного Бугу на півдні і від правого берега Дніпра на сході до Прикарпаття й Закарпаття на заході. Від слов'янських пам'яток суміжних територій старожитності типу Луки-Райковецької відрізнялися насамперед елементами матеріальної культури – характером домобудування та керамікою. Як свідчить порівняльно-історичне мовознавство, значні відмінності спостерігалися і в територіальних діалектах.

Вивчення понад 400 пам'яток типу Луки-Райковецької (поселень, городищ, могильників, культових місць) на Канівщині, Волині, Буковинському Прикарпатті, а також на території Києва, на Південному Бузі, у верхів'ях Західного Бугу й Дністра, на Середньому Дністрі та на Закарпатті показало, що у VIII–IX ст., як і в VI–VII ст., наші предки – нащадки склавінів жили у відкритих, неукріплених поселеннях на придатних для хліборобства, скотарства й сільськогосподарських промислів землях поблизу річок, лук та лісів. У чималих поселеннях, переважно до 3-х га, споруджували житлові й господарські будівлі. Найпоширенішим типом житла була прямокутна або квадратна напівземлянка площею 6,5–30 $м^2$, заглиблена в землю в середньому на 1 м, стовпової або рубленої конструкції. Зсередини, а нерідко і ззовні стіни обмазували глиною. Двосхилий дерев'яний дах житла присипався зверху глиною (для утеплення). Підлога була земляна або глиняна. Печі в хатах будували з каменю або глини, як правило, навпроти входу в правому віддаленому кутку. Деякі житла обігрівалися відкритими вогнищами, влаштованими посеред хати або ближче до стіни. Господарські будівлі, що за розмірами подібні до житла, були наземні й заглиблені в землю. Це – комори іноді з викладеними глиною і обпаленими ямами для зерна, погреби, млини і різноманітні ремісничі майстерні. Часто літні вогнища й печі розташовували поза будівлями.

У VIII–IX ст. на всій території від Середньої Наддніпрянщини до Прикарпаття крім поселень суто сільського типу споруджувалися й укріплені городища. Для них обирали берегові миси річок та озер або пагорби. Городища площею 0,5–5 га укріплювалися дерев'яними стінами, рідше – частоколами, ровами і земляними валами. Ці городища будували-

ся як сховища, куди люди збиралися лише під час небезпеки, або як постійно заселені ремісничі й адміністративно-політичні центри[1]. Такими адміністративно-політичними центрами були стародавнє Київське городище, укріплене дерев'яною стіною і ровом, городище на двох мисах Дніпра поблизу Канева, декілька городищ на Буковинському Прикарпатті.

Основними заняттями протоукраїнських племен у VIII-IX ст., як і раніше, були хліборобство і скотарство. Землю обробляли ралом із залізним широколезовим наральником, поличковою дошкою і ножем-череслом, а городи – залізними і кістяними мотиками. Вирощували злакові й технічні культури: декілька сортів пшениці, жито, ячмінь, просо, овес, горох, льон, а також, цілком вірогідно, боби, ріпу, коноплі, фрукти. Зернові збирали серпами, сіно – косами. Зерно зберігали в коморах і зернових ямах. У тваринництві, яке розвивалося на базі землеробства, переважала велика й дрібна рогата худоба, розводили також свиней, коней, птицю. Тваринництво істотно доповнялося мисливством, рибальством і бджільництвом. Полювали на турів, лосів, оленів, кабанів, косуль, ведмедів, вовків, лисиць, зайців, білок. Серед ремесел найрозвиненішими були металургія і обробка чорних та кольорових металів, каменю і шкіри. Знову набуло піднесення гончарство завдяки застосуванню гончарного круга і випаленню посуду в горнах. Розвивалися зовнішні торговельні зв'язки, на основі укріплених городищ швидко виникали міста як осередки ремесла і торгівлі та адміністративно-політичні центри (Київ, Родень недалеко від гирла р. Росі, Монастирьок на Наддністрянщині та ін.). Усе чіткіше відбувалося соціальне розшарування суспільства з виділенням общинників-землеробів, ремісників, жерців, військових дружинників, племінної, а згодом феодальної знаті.

З ідеологічного погляду східні слов'яни, що залишили культуру типу Луки-Райковецької, як і їхні предки, були язичниками. Вони ховали померлих за обрядом тілоспалення і вірили в потойбічне життя, поклонялися язичницьким богам і приносили жертви в спеціальних святилищах, де стояли витесані з каменю ідоли і горіли вогнища[2].

У південному протоукраїнському ареалі в VII-IX ст. жили нащадки племен пеньківської культури (тобто антів). Ще на початку VII ст. анти зіткнулися з аварами і, на думку багатьох дослідників, у ході тривалих слов'яно-аварських війн були цілком ними розгромлені, оскільки етнонім *анти* в античних джерелах після цього не згадується (остання згадка – 602 р.). Проте археологічні дані рішуче спростовують таку думку: в культурних нашаруваннях пеньківських поселень ніяких слідів аварського погрому не виявлено[3]. І хоч Антське царство розпалося й анти на певний час втратили значення провідної політичної сили в Східній Європі, поселення цих племен та їх нащадків між Дніпром і Дунаєм простежуються протягом усього VII ст. і в наступний період. У північних районах пеньківського ареалу частина антів злилася зі східним житомирсько-корчацьким населенням[4]. У VII ст. це змішане слов'янське хліборобське населення з'явилося новою колонізаційною хвилею на Лівобережжі Дніпра, просуваючись на північний схід уздовж Сули, Псла і Ворскли, та з часом влилося в нові культури, синхронні з правобережною культурою типу Луки-Райковецької, – волинцівського та роменського типів. Нащадками антів у південній частині тясмино-побузьких старожитностей стали слов'янські племена IX-XII ст., які залишили середньонаддніпрянські кургани з тілопокладеннями в ямах[5], – уличі, тиверці та білі хорвати.

Нащадки антів на Лівобережжі по берегах річок Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця та їх притоків у VII-VIII ст. створили так звану волинцівську культуру (назва від с. Волинцевого Путивльського району Сумської області), а у VIII-X ст. – роменську культуру, відкриту в 1901 р. поблизу м. Ромен колишньої Полтавської губернії (нині – Сумської області).

Основна частина волинцівських пам'яток сконцентрована в басейнах Десни і Сейму. Ці пам'ятки типово східнослов'янські. Житла – стовпові (рідше – рублені) напівземлянки розміром 12–36 м^2 з господарськими ямами всередині. Поховання померлих відбувалося за споконвічним слов'янським звичаєм тілоспалення. Кераміка переважно ліплена; деяка її частина аналогічна кераміці пеньківського періоду. Населення волинцівської культури займалося хліборобством.

Наступна за волинцівською роменська культура VIII–X ст. охоплювала значну територію Дніпровського Лівобережжя здебільшого по високих правих берегах Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця і рідше – в заболочених важкопрохідних заплавах річок. На відміну від попередніх старожитностей роменські поселення кінця I тис. н. е. відносяться до категорії городищ[6], створених з максимальним використанням природних умов для гарантування неприступності й безпеки. При будівництві оборонних споруд східно-

слов'янське населення на Лівобережжі вже у VIII—IX ст. застосовувало камінь.

Біля городищ розташовувалися неукріплені поселення. Во ни складалися з традиційних для східнослов'янських лісо. степових племен чотирикутних напівземлянок площею від 9-12 до 20-25 $м^2$, у яких крім традиційної печі були ще "прц. лавки", або "лежанки", що служили меблями, а в господар. ських приміщеннях - своєрідними верстаками[7]. Ями-погреби завглибшки від 0,5 до 3 м іноді трапляються в житлових приміщеннях, найчастіше ж - недалеко від нього. Етнографічна неоднорідність і суміжність роменської культури з су. сіднім неслов'янським світом позначилися й на особливостях поховання померлих, що відбувалося за кількома обрядами: тілоспалення поза могильником з похованням праху на вершині кургану, тілоспалення на кургані, тілопокладення в яму. Глиняну, переважно ліплену кераміку роменської культури вчені ділять на два різновиди: кухонну (горшки, миски, сковороди) і столову (середньовічні амфори з Середнього Причорномор'я, Надазов'я і Криму). Частина роменської кераміки, очевидно, виготовлялася на примітивному гончарному крузі. Крім посуду робили глиняні "хлібці", фігурки тварин, свищики і т. ін.

Як і правобережні східнослов'янські племена, слов'ян^ роменської культури були осідлими хліборобами. Основні сільськогосподарські культури - жито, пшениця, просо, овес, вика, горох, коноплі, льон. Значну роль у господарюванні відігравало також присадибне тваринництво. Розводили тих же домашніх тварин, що й нині. Якщо у волинці вський період вживали в їжу кінське м'ясо, то за роменської епохи коні стали виключно тягловою силою. Допоміжними галузями господарства були мисливство, рибальство, бджільництво і збиральництво. Досить розвинутим було металообробне, ковальське і ювелірне ремесло. Ковалі володіли, зокрема, прийомами холодного і гарячого кування, зварювання, цементування, що давало змогу одержувати продукцію досить високої якості. Майстри-ювеліри знали литво, штампування з матриць, зварювання різних металів, паяння, різання ножицями і т. п.[8] На стадії виділення в окрему реміснич у галузь перебувало гончарство. Високого рівня досягла обробка дерева і каменю, рогу і кості

Слов'яни роменської культури вели жваву торгівлю з су сідніми і далекими країнами. У суспільному житті відбував' ся поступовий перехід від родової до територіальної общини, яка яскраво виступає як юридичний суб'єкт "Руської правди". Роменська культура вважається археологічним еквівалентом літописних сіверян.

Діалектна ситуація на протоукраїнських землях у другій половині I тис. н. е., як нам здається, була досить складна. У цей час ще зберігалася відносно спільна східнослов'янська діалектна зона, яка виділилася на самому початку н. е. в епоху зарубинецької культури й існувала протягом усього пізнього (і останнього) періоду праслов'янської мови (I–VI ст. н. е). У цій діалектній зоні (яку, проте, немає достатніх підстав називати східнослов'янською, а тим більше давньоруською мовою) поряд з виникненням окремих регіональних розбіжностей і далі з'являлися деякі нові спільносхіднослов'янські мовні риси й завершувалося формування тих східнослов'янських особливостей, що зароджувалися в попередні епохи.

На другу половину I тис. н. е припадають такі діалектні перетворення:

1) перехід праслов'янських сполучень gt', kt' у середині слів у č' (= чь): давньор. і укр. діалектне *беречи́* "берегти", *печи́* "пекти";

2) розвиток десь у VIII – першій половині IX ст. східнослов'янського повноголосся, тобто перехід праслов'янських сполучень -or-, -ol-, -er-, -el- між приголосними в *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-:* *korva > корова, *golsъ > голос, *därvo > дерево і т. п.;

3) завершення (мабуть, у кінці IX – на початку X ст.) переходу праслов'янських носових голосних ę, ǫ у ротові голосні *а(я)*, *у(ю):* *pętь > давньор. пѧть, *męso > мѧсо, *rǫka > рука, *sǫdъ > суд і т. п.;

4) початок (приблизно з VI ст. н. е.) тенденції до кількісного скорочення ъ і ь у слабкій позиції і прояснення їх у голосні ъ^{o}, ь^{e} у сильній позиції[9];

5) оформлення на кінець X ст. основних особливостей східнослов'янського наголосу, відмінного від принципів наголошування слів у західних і південних слов'янських діалектах;

6) поступова втрата аориста й імперфекта дієслів, формування східнослов'янської системи формо- і словотвірних префіксів та суфіксів;

7) утворення спільного східнослов'янського лексичного фонду.

Відзначені нові діалектні риси істотно змінили насамперед фонетичну систему східнослов'янського діалектного

ареалу, який на VII-VIII ст. чітко виділявся серед інших східнослов'янських мов і діалектів.

З початком формування союзів племен східнослов'янська діалектна спільність поступово розпадається і на кінець І тис. н. є. фактично припиняє своє існування.

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ СОЮЗИ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У другій половині І тис. н. є. східні слов'яни взагалі й на території України зокрема відзначалися досить високим рівнем економічного і соціального розвитку. Поширення плужного землеробства, поява ремесел і ремісничих центрів, існування індивідуальних господарств, зародження майнової нерівності - усе це створило передумови для виникнення у них класового суспільства і держави.

Суспільна організація, правові стосунки, норми та звичаї і навіть самоназви суспільно-політичних об'єднань тогочасних східних слов'ян достеменно нам не відомі. Пізніші історики дали їм умовну назву "східнослов'янські племена", хоч самі себе вони так ніколи не називали. За сучасним розумінням історичного процесу східні слов'яни ще в VI-VII ст. переживали завершальний етап первісного суспільства, утворення союзів племен і зародження державності. Спочатку виникали, очевидно, тимчасові конгломерати різних племен або союзи дружинників різних племен під час воєнних походів, а згодом - усе стабільніші союзи сусідніх племен, які поступово переростали у феодальні князівства *К* Таким чином, відомі з літопису східнослов'янські угруповання (дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, дреговичі, в'ятичі, радимичі, уличі, тиверці, хорвати, кривичі, словени), що включали близько ста дрібніших слов'янських племен[2], напередодні об'єднання їх у межах Київської Русі становили територіальні, політичні союзи державного типу, в середині яких відбувався історичний, процес консолідації різних етнічних елементів, що по суті. було формуванням первісних народностей. Новостворені племінні союзи перебували на різних щаблях консолідації. мали своїх князів, свої стольні міста й ремісничі центри. У різних частинах східнослов'янського ареалу ці союзи характеризувалися певними етнічними й діалектними особливостями, яких не втратили і в складі Давньоруської держави» оскільки повного й остаточного злиття колишніх племінних союзів у так звану давньоруську народність не сталося[3]. На базі найбільш споріднених груп східнослов'янських племен поступово формувалися компактні етнографічно-діалектні ареали, які стали основою трьох братніх східнослов'янських народностей - української, російської та білоруської. З цього погляду на території сучасної України особливо виділяється істотна близькість історичних нащадків склавінів - літописних племен північно-західної зони (колишніх дулібів), які походили зі спільної культури типу Луки-Райковецької і пізніше стали етнічною основою північноправобережної частини української та південно-західної частини білоруської народностей. На етнографічному рівні ця близькість чітко простежується в спільних особливостях одягу, в жіночих та інших прикрасах волинян, деревлян, дреговичів і полян, невідомих іншим східнослов'янським групам[4]. Діалектну схожість цього ареалу, незважаючи на значні пізніші нашарування, засвідчують також сучасні лінгвогеографічні дослідження. Оскільки основні етнічні, антропологічні та діалектні риси окремих сучасних східнослов'янських ареалів ретроспективно, через давньоруську епоху, зводяться ще до періоду формування східнослов'янських племен, цей процес на території України варто розглянути детальніше.

ДУЛІБИ

Одним з найдавніших союзів племен на східнослов'янських землях, що охопив східну частину слов'ян-склавінів, були Дуліби. Цей племінний союз виник ще в VI - на початку VII ст. у східному ареалі празької культури і займав територію Волині та частину правобережного лісостепу. На заході Дуліби заселяли басейни Західного Бугу і Сожу, на півдні заходили у басейн Верхнього Дністра, на півночі обмежувався Прип'яттю, на сході, найвірогідніше, доходили до Горині[5]. Проте існує думка (на наш погляд, недостатньо аргументована), що цей ареал був значно ширший і охоплював Увесь правобережний лісостеп аж до Середньої Наддніпрянщини[6]. "

Як свідчить арабський географ середини X ст. ал-Мєсуді, ст. н. є. між племенами дулібського союзу виникли чвари і він розпався[7]. Частина племен емігрувала в різних напрямках, згодом увійшовши до складу як східних, так і

західних слов'ян[8]. На сучасній українській території нащадки історичних дулібів були представлені однорідною культурою типу Луки-Райковецької, яка в межах попередньої празької культури складалася з чотирьох локальних варіантів, розділених лісами й болотами. Ці чотири варіанти стали основою ранньої культури літописних волинян (бужан), деревлян, полян і частково дреговичів[9].

Волиняни

Західна частина східнослов'янських племен - носіїв празької культури VI-VII ст. н. е. в складі дулібського племінного союзу, згідно з літописом, спочатку називалася бужанами: "Це-бо тільки в Русі словінська мова: ...бужани, бо сидять по Бузі, - потім волиняни"[10]. Нова назва *волиняни* остаточно закріпилася пізніше, очевидно, лише після IX ст., оскільки в записах анонімного Баварського географа у 873 р. ще трапляється етнонім *бужани* (busani)[11].

Первісна територія волинян легко встановлюється за археологічними даними: від боліт у басейні Верхньої Прип'яті до вододілу між басейнами Прип'яті й Дністра та від Західного Бугу до межиріччя Горині й Случі[12]. Вірогідно, у VIII-IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять і освоїли територію майбутньої Берестейщини. Згодом цей ареал увійшов до складу Волинського князівства, і міцні зв'язки Берестейщини з Волинською землею не припинялися аж до включення її до складу Великого князівства. Литовського[13]. Крім цього волиняни в X-XI ст. проникали й далі на північ - до Німана, заселили разом з іншими слов'янськими племенами ареал так званої Чорної Русі[14].

Найхарактерніша етнографічна ознака волинян - жіночий скроневі прикраси у вигляді кілець діаметром від 1-1,5 до 3-3,5 см з тонкого бронзового або срібного дроту, які нашивали на головний убір або вплітали у волосся. Такі кільця іноді оздоблювали кольоровими скляними або срібними намистинами. Волинські жінки прикрашалися також сережками зі срібними кульками у вигляді виноградного грона, значно рідше - кольоровим (жовтим, синім і зеленим) скляним намистом (від 2 до 12 намистин) з додаванням поодиноких металевих, сердолікових, янтарних або кришталевих кульок. Досить різноманітним було бронзове та срібне на* мисто. На намисто іноді навішували різноманітні металеві

підвіски. Браслети не були модними, зате значне поширення мали персні - переважно прості дротяні, рідше джутові й плетені. Зрідка персні й навіть сережки носили також чоловіки. І чоловіки, й жінки прикрашали свій одяг різноманітними металевими пряжками й застібками і бронзовими, залізними, кістяними та дерев'яними гудзиками. Чоловіки досить часто носили в шкіряних або дерев'яних піхвах невеликі ножі (довжина леза 5-9 см) з дерев'яною або кістяною рукояткою.

У господарстві були поширені глиняний (переважно гончарний) посуд та оригінальні дерев'яні відра висотою 20-30 см і шириною 15-30 см з дубовими клепками, залізними обручками та дужками.

Волиняни, як і інші племена, були язичниками. Аж до X ст. вони ховали померлих за традиційним слов'янським обрядом тілоспалення. З X ст. на Волині повсюдно поширюється обряд тілопокладення головою на захід, який часто співіснував із кремацією. Походження обряду тілопокладення у волинян невідоме; навряд, щоб він був зумовлений християнським звичаєм, оскільки ніяких даних про хрещення волинян на початку X ст. немає. Вірячи в потойбічне життя, волиняни ставили покійникам посуд з їжею, клали різноманітні прикраси, а при похованні дружинників - і зброю (мечі, бойові сокири, довгі ножі, стріли і списи). Спочатку поховання були курганні, а з XII ст. - за християнським звичаєм[15].

ДЕРЕВЛЯНИ

Назва цього союзу племен цілком відповідає географічному середовищу їхнього життя. Згідно з давньоруським літописом, вони - "деревляни, оскільки сиділи в лісах"[16]. Деревляни були східними сусідами волинян і займали значну територію: на півночі між середньою течією р. Уборті і Нижньою Прип'яттю до Тетерева на півдні й від Случі на заході, Не доходячи до Дніпра на сході. Археологічна межа між Деревлянами й волинянами по р. Случі нині в основному збігається з розмежуванням середньополіського діалекту північного наріччя української мови на західну й центральну групи говірок[17]. Племінним центром деревлян був Іскоростень (нині м. Коростень Житомирської області).

Живучи в безпечній лісовій зоні зі сприятливими геогра-

фічними й господарськими умовами, деревляни швидко зросли кількісно й зміцніли. Вони мали добре розвинену племінну організацію напівдержавного типу зі своїми князями, племінною верхівкою і дружиною. Складні стосунки у деревлян склалися з сусіднім Києвом. Аж до середини X ст. вони не хотіли коритися київському князеві, на грунті чого виникали сутички. У 833 р. князь Олег примусив деревлян платити йому данину, а в 907 р. деревлянські воїни в складі київської дружини брали участь у поході на Візантію. Після смерті Олега деревляни спробували повернути собі незалежність і перестали платити данину київському князеві, але зазнали поразки. Не були успішними й численні наступні спроби. Проте залежність деревлян від Києва тривалий час обмежувалася лише сплатою данини та участю у воєнних походах. Коли данина була занадто великою, деревляни повставали. Так, у 945 р. під час збору данини ("полюддя") вони вбили зажерливого, на їх думку, київського князя Ігоря, за що його дружина Ольга в наступному році виступила проти деревлян, розбила їхнє військо, спалила місто Іскоростень і остаточно приєднала їхнє князівство до Київської держави. Проте небажання коритися київському князю, слід гадати, ніколи не заважало деревлянам підтримувати тісні економічні й культурні зв'язки з Київською Руссю на паритетних засадах.

Втративши політичну незалежність, деревляни ще довго зберігали свої етнографічні особливості й звичаї.

Найпоширенішими прикрасами у деревлян були перснеподібні скроневі кільця з зімкнутими кінцями або півтораоберетові кільця, іноді з намистом, а також невелике намисто переважно з двох – чотирьох скляних позолочених (рідше кольорових) намистин різної форми (бочкоподібні, циліндричні, конічні, трапецієподібні). Деколи до намиста робили підвіски. Полюбляли деревляни персні – прості дротяні, рідше складнішої форми. Деревлянське жіноче вбрання, на думку багатьох дослідників, нічим не відрізнялося від жіночого одягу сусідніх слов'янських племен.

Деревляни ховали померлих спочатку за обрядом тілоспалення, а в X ст. переважаючим став обряд тілопокладення на горизонті з курганним насипом. Курганний обряд поховань зник на рубежі XII–XIII ст.

Поляни

Незважаючи на винятково важливу роль полян в історії східних слов'ян, літописні відомості про цей племінний союз лаконічні й невиразні. З "Повісті врем'яних літ" довідуємось лише про те, що "ті словени, що прийшли і сіли по Дніпру, нареклися поляни"[18]; "поляни жили осібно по горах сих і був шлях із варягів у греки, і од греків по Дніпру"[19]; "І були вони мисливці на звірів, і тямущі та мудрі були, і називалися поляни, і від них же поляни-кияни і до сьогодні"[20]; "поляни ж жили осібно і володіли родами своїми, і до цих братів, отже, були поляни"[21].

Таким чином, з літопису випливає, що поляни звідкись прийшли і потім жили над Дніпром десь у районі Києва відокремлено від інших східнослов'янських племен. Цей факт постійно підкреслюється, з чого можна зробити висновок, що поляни, очевидно, не входили до складу дулібського союзу племен.

Лаконічність давньоруських авторів ускладнює точну локалізацію первісної території полян за історичними даними. Протягом тривалого часу їм відводили невелику смужку вздовж правого берега Дніпра нижче Києва, що явно не співвідноситься з їх питомою вагою в Київській Русі. Виникали навіть думки, що окремої етнічної спільності "поляни" ніколи не було , що цим етнонімом позначався союз принаймні шести або більше східнослов'янських племен, які жили в зонах лісостепу й степу, - уличів, тиверців, хорватів, бужан, дулібів, волинян[23].

У наш час літописні свідчення про полян істотно доповнилися археологічними матеріалами. Вони дають усі підстави твердити, що первісні поляни - це окрема етнічна спільність, яка сформувалася десь у волинському ареалі празької культури, перекритому пізніше культурою типу Луки-Райковецької. Найвірогідніше, поляни спочатку були єдиним великим союзом племен, який розпався на дві частини, що емігрували в різні боки: одна - до Дніпра, друга - на захід До Вісли й Одера. Обидві частини, мабуть, були чисельні й могутні, завдяки чому справили істотний вплив на етногенетичні процеси у Вісло-Одерському межиріччі й дали назву польській нації, а над Дніпром стали основою Русі.

Найяскравіша етнічна ознака полян стосується поховального обряду - кургани з тілопокладеннями в ямах. За ним Досить чітко й цілком вірогідно вимальовуються первісна по-

лянська територія на Наддніпрянщині: на заході її відмежовували від деревлян ліси на правому березі р. Тетерева (у сучасній лінгвогеографії це приблизно межа, що розділяє східний і центральний ареали середньополіського діалекту північного наріччя української мови), далі - по Дніпру на північ до м. Любеча - на схід по Десні до р. Мени; на сході між полянами й сіверянами була смуга незаселених солончаків, на південному сході полянам належали землі в районі м. Переяслава, а на півдні їхня межа пролягала по вододілу між правими притоками Дніпра - Ірпенем та Россю. Басейн Росі мав змішане слов'яно-тюркське населення[24]. У VI-VII ст. ареал полян становив близько 200 тис. км[2 25].

Археологічні розкопки полянських поселень дають підставу вважати, що розселення полян почалося на правобережній Київщині[26], зокрема на узбережжі р. Ірпеня і в районі майбутнього Києва, де жило слов'янське населення з керамікою житомирсько-корчацького типу[27]. З кінця V ст. н. е., коли почалося Велике переселення народів і значні маси північних племен попрямували на південь через землі полян, для полянських князів особливого стратегічного значення набули придніпровські висоти і гавань на р. Почайні поблизу впадіння в Дніпро найбільших північних річок - Прип'яті та Десни. "Усі човни, плоти й човни-однодеревки, на яких лісові мешканці пливли до степових чорноморських просторів, повинні були неминуче пройти повз старовинне торгове місце на високих берегах Дніпра. Слов'янські князі племені полян діставали в свої руки могутній засіб управління потоками різноплемінних колоністів"[28]. Саме з цією метою в кінці V ст. н. є. на високому березі, Дніпра, на Старокиївській горі, полянський князь Кий уперше спорудив фортецю, яка стала містом Кия (Києвом). Завдяки вельми вигідному географічному положенню на пограниччі різних східнослов'янських племен Київ від самого початку розвивався як надплемінний центр з етнічно змішаним населенням.) Він зростав за рахунок притоку населення з різних слов'ян-: ських земель[29].

Крім Києва на полянській землі були засновані міста Любеч (882), Переяслав (907), Вишгород (946), Білгород (нині - с Білогородка Києво-Святошинського району, 980), Васильків (988); Чернігів (907) містився у суміжній полянсько-сіверянській смузі, можливо, зі змішаним населенням.

Щодо мови є підстави вважати, що поляни, як і волиняни, деревляни та дреговичі, спочатку користувалися спільним

слабо диференційованим діалектом склавінського походження[30]. Таким чином, ранні поляни і в мовному, і в етнографічному відношеннях мало чим відрізнялися від інших східнослов'янських південно-західних племінних об'єднань, шо сформувалися на спільній етнічній основі, археологічно вираженій культурою празького типу, а з часом - культурою типу Луки-Райковецької. Становище різко змінилося, коли з кінця V - початку VI ст. ранні поляни почали посилено проникати на південь і змішуватися з антськими племенами пеньківської культури, а пеньківські племена (спочатку переважно дружинники) все частіше стали з'являтися на землях полян. Взаємопроникненню населення обох цих ареалів значною мірою сприяв зручний водний шлях по Дніпру.

Протягом VII—VIII ст. поляни й слов'яни-роси пеньківської культури із сильним скіфським і сарматським субстратом остаточно змішалися, що призвело до швидкого нівелювання їх культурних відмінностей. Проте в найконсервативнішій галузі культури - обряді поховань - відмінність . обох етнічних груп збереглася. Як свідчать розкопки полянських курганів IX-XI ст., полянам "склавінського" походження властиві кургани з тілоспаленнями за давнім слов'янським звичаєм, а слов'яни-роси з ареалу найінтенсивніших слов'яно-іранських контактів лишили кургани з тілопокладеннями в ямах зі зрубом (обряд, характерний для скіфосарматських племен)[3]\ Як відзначає Б. О. Рибаков, на X ст. "обидві групи переплелися, змішалися, жили в одних і тих самих містах, рубалися однаковими мечами, ховали покійників на одних і тих самих кладовищах і тільки в обряді поховання зберегли звичаї своїх різних предків"[32]. Унаслідок складних етногенетичних процесів, що відбувалися в період взаємодії цих двох східнослов'янських груп, остаточно завершилось формування етнічного комплексу, відомого з літописних джерел за етнонімом *поляни.* З часом вони стали називатися *руссю,* а пізніше цей етнонім поширився на всіх східних слов'ян.

У ході соціально-економічного, політичного і культурного Розвитку полянський племінний союз, вірогідно, збільшував свою територію, зокрема, на заході й на півночі і частково відтіснив деревлян та сіверян, а частково змішався з ними. На IX ст. міста Чернігів і Любеч з навколишніми землями стали повністю полянськими[33]. Водночас протягом VIII—IX ст. на територію полян, як і інших східнослов'янських пле-

мен південного ареалу, інтенсивно проникає все зростаюче населення культури типу Луки-Райковецької і в тясмино-надбузьких старожитностях поступово зникають риси власне пеньківської культури й посилюється роль деревлянської культури, яка стала, на думку деяких археологів, у VIII-IX ст. панівною в цьому регіоні, хоч і не була схожа на культуру деревлян[34]. Проте в деяких культурних елементах, зокрема в жіночих прикрасах, поляни майже не відрізнялися від сусідніх східнослов'янських племен. За скроневі прикраси правили перснеподібні кільця з прилеглими або півтораобертовими кінцями. Іноді на ці кільця нанизували намистини. Тринамистові кільця знайдено в Києві, Переяславі, Чернігові та інших містах. Скроневі кільця носили по одному, двоє, зрідка до п'яти - семи, які нанизували на ремінець або на ткану стрічку і обв'язували ними голову.

Намисто виготовляли з кольорового (жовтого, зеленого, синього) скла, іноді з вкрапленням позолочених металевих та сердолікових намистин. Одяг оздоблювали різноманітними ґудзиками грушоподібної або біконічної ферми, підковоподібними застібками. Як жіноча прикраса були поширені дротяні одинарні або плетені персні, значно рідше - металеві браслети.

Після зміцнення Хазарського каганату, який заважав степовим кочівникам вторгатися на землі своїх північних сусідів, Середня Наддніпрянщина знову опинилася в центрі пожвавлених торговельних зв'язків Півдня і Сходу з племенами лісової зони Східної Європи, що жили поблизу найбільших водних шляхів по Дніпру, Прип'яті й Десні. Сприятливі географічні умови, густа заселеність етнічно різноманітним населенням, постійні зв'язки з високорозвиненими південними і східними державами - все це сприяло швидкому економічному й культурному зростанню майбутньої Київщини, яка далеко випередила інші східнослов'янські землі й виявилася найбільше підготовленою стати центром політичної консолідації східнослов'янських територіально-політичних об'єднань-напівдержав, подальший суспільно-економічний розвиток яких зумовив утворення в IX ст. Давньоруської держави.

Мовна ситуація у полян перед утворенням Київської Русі у світлі наведених історичних, археологічних та антропологічних даних уявляється нам досить складною. На землях первісних полян - нащадків культури празького типу був поширений діалект "склавінського" походження, в Я

новному спільний для полян, деревлян, волинян, дреговичів і, мабуть, ранніх поляків. Контури його стародавнього ареалу проглядаються й досі в діалектних рисах північного наріччя української мови, які заходять на територію середньонаддніпрянського діалекту на південь - до вододілу між Ірпенем і Россю, тобто майже цілком збігаються з південною межею первісних полян. Таким чином, сучасні спільні українсько-польські мовні риси на різних рівнях можуть бути пояснені не тільки досить пізніми українськими запозиченнями з польської мови, а й винятковою роллю полян як в українському, так і в польському етно- і глотогенезі.

У лісостеповій зоні південніше Києва місцеві говірки "склавінського" походження зазнали помітного іранського впливу на всіх мовних рівнях. Окремий тип становили слов'янські говірки в ареалі пеньківської культури, які функціонували в умовах слов'яно-іранського симбіозу. І, нарешті, для русів - творців дружинної антської культури, а з часом - полянських дружинників, купців та інших заможних верств міського населення дуже вірогідно припустити існування строкатого побутового мовлення типу койне, яке увібрало в себе слов'янські, іранські, тюркські, греко-візантійські, а згодом і скандинавські компоненти.

Зі зростанням могутності й суспільно-політичного впливу полян виявлявся й реалізувався визначальний напрям мовного розвитку на полянських землях: поступовий відхід на північ і північний захід деревлянських діалектних рис перед новими місцевими мовними особливостями, що стали в майбутньому характерними для середньонаддніпрянського говору української мови.

ДРЕГОВИЧІ

Згідно з літописом, дреговичі "сиділи межи Прип'яттю і Двіною"[35]. Проте з археологічних джерел нині відомо, що це – ареал пізнішого розселення дреговичів, а їхня прабатьківщина містилася значно південніше. Предки дреговичів, тобто жителів боліт (пор. давньор. *дрегва*, білор. *дрыгва* "болото, трясовина"), у VI – на початку VII ст. заселяли незначну територію на правобережжі Прип'ятського Полісся від нижніх течій Стиру та Горині, де з часом був заснований центр дреговицького союзу племен – м. Туров (980 р.), до Дніпра[36]. З археологічного погляду дреговичі були прип'ятською

частиною широкої культури празького типу, через що до розселення північніше Прип'яті вони мали спільну культуру з волинянами і деревлянами[37].

Північніше Прип'яті в цей час, як і раніше, жили балтійські племена, які займали споконвічні землі своїх безпосередніх предків - племен культури штрихованої кераміки. Отже, характерною особливістю етногенезу східних слов'ян на території сучасної південно-західної України було те, що протягом багатьох віків вони постійно населяли правобережжя Прип'яті й не переходили південної межі розселення стародавніх балтійських племен *. Лише в VII ст. або у VIII ст, дреговичі з півдня перейшли Прип'ять і масово з'явилися на балтійських землях[39]. Протягом VIII-X ст. вони розселилися по лівих притоках Прип'яті - Случі, Птичі, Лані та ін., у межиріччі Прип'яті й Західної Двіни, асимілювавши місцеве балтомовне населення, на сході до Дніпра, на північному сході - до вододілу Друті й Березини, на півночі - до умовної лінії Борисов - Логойськ - Заславль[40]. У межах відзначеної території дреговичі до включення їх у X ст. до складу Київської Русі мали свою політичну організацію. Крім адміністративного центру Турова дреговицькими були також міста Пінськ (1097), Слуцьк **(1116),** Клецьк (1127), Несвіж (122,;, Копил **(1247)** і, вірогідно, Рогачов **(1142),** Мозир (1155), Брагін **(1147),** Рєчиця **(1214)** та ін.[41] Пізніше, у XII-XIII ст., дреговичі разом з іншими східнослов'янськими угрупованнями (полоцькими кривичами, волинянами) освоїли землі в басейні Верхнього Німана[42], частково проникли також на Берестейщину, хоч цілком обгрунтовано вважається, що основний приплив слов'янського населення до цього регіону відбувався з Волині[43].

Участь волинян і дреговичів у заселенні південно-західної частини сучасної Білорусі спричинила утворення спільного етнодіалектного регіону, який включав Правобережне Полісся і суміжні землі на Лівобережжі Прип'яті приблизно в межах сучасного південно-західного наріччя білоруської мови. Генетична єдність південно-західного ареалу сучасної білоруської етномовної території і правобережного українського Полісся підтверджується спільністю багатьох етнографічних реалій даних зон - типів житла, народного орнаменту, селянського одягу, землеробського і рибальського знаряддя і т. п.[44] Ця ж генетична єдність наклала яскравий відбиток на особливості південно-західного наріччя білоруської мови, яке виявилося дуже спорідненим з північноукраїнськими діалектами на всіх мовних рівнях.

Цікаво відзначити, що, як показали антропологічні дослідження сучасного південнобілоруського населення, південною межею балтійської антропологічної зони нині, як і в доісторичні часи, є Прип'ять .

Найважливішою етнічною ознакою дреговичів були великі металеві намистини, вкриті зернню. Іншим східнослов'янським племенам таке намисто було майже невідоме. Зате дреговицькі перснеподібні зімкнені або півтораобертові скроневі кільця як жіночі прикраси властиві й іншим племенам "склавінського" походження. У дреговичів, які розселилися на балтійських землях, набір жіночих прикрас значно розширився під впливом балтів, у яких ці прикраси були численні й різноманітні. Намисто бочкоподібної, призматичної, ребристої й лимоноподібної форми робили з кольорового скла (синього, жовтого, сірого, коричневого), а в центрі разка вміщували одну-дві металеві намистини, вкриті зернню. Зрідка трапляються сердолікові намистини та з гірського кришталю. До намиста дреговицькі жінки додавали монетоподібні підвіски, дзвіночки, хрестики та підвіски інших форм. Дреговичі значно частіше, ніж волиняни, деревляни та поляни, носили браслети, переважно круглодротяні або скручені з трьох дротів із зав'язаними або петлеподібними кінцями, зрідка плосковипуклі, пластинчасті, плетені, скляні. Як і інші східнослов'янські племена, дреговичі широко використовували металеві персні різноманітних форм і способів виготовлення.

У другій половині X - на початку XI ст. у дреговичів відбулася зміна в обряді поховань: кремація померлих витіснилася тілопокладенням. В XI і в першій половині XII ст. померлих клали на поверхні й насипали курган, а в поселеннях, сусідніх із полянами, переважали поховання в ґрунтових ямах під курганом. Протягом XII-XШ ст. ямні поховання поширились по всій території дреговичів.

УЛИЧІ

Як свідчать давньоруські літописи, в ареалі антської пеньківської культури жили три племені - уличі, тиверці й білі орвати. Насправді ж до цього ареалу входила, очевидно, більша кількість східнослов'янських угруповань, подальша доля яких склалася по-різному. Про деякі з них нам нічого

не відомо взагалі. Значна частина слов'янських племен про що йшлося вище, взяла участь у формуванні літописних полян і стала ядром Київської Русі. Інша, південніша група слов'ян, розселена по р. Тясмину, у порожистій частині Дніпра між р. Оріллю (давньоруські літописи називають її Угол), Дніпром та Самарою і в лісостеповій частині Південного Бугу у VIII ст. н. є. продовжувала традиції пеньківської культури аж до утворення Київської Русі, хоч із Києвом безпосередньо не була пов'язана[45]. Ця своєрідна середньонаддніпрянська група слов'ян, на базі якої з часом сформувався племінний союз уличів, виникла, очевидно, на основі місцевого слов'янського населення і переселенців з північніших зарубинецьких територій[46]. У формуванні уличів, вірогідно, взяли участь і неслов'янські, зокрема тюркські, племена[47]. Проте' в археологічних пам'ятках цього ареалу не виявлено ніяких специфічних особливостей. Це - старожитності пеньківської культури і наступної за нею культури типу Луки-Райковецької. Через це визначити територію уличів за археологічними матеріалами поки що неможливо[48].

Згідно з гіпотезою Б. О. Рибакова, висунутою ним на основі свідчень літописів, уличі в IX ст. під натиском угрів просунулися на північ і зіткнулися там з полянами. Не бажаючи підкоритися київському князеві, уличі вступили з полянами у важку й нерівну півстолітню боротьбу, яка завершилася у 940 р. їхньою остаточною поразкою і взяттям їхнього племінного центру Пересєчина (він містився десь біля гирла або в нижній течії р. Стугни приблизно за 10 км південніше Києва). Після середини X ст. уличі в літописах більше не згадуються. Частина їх (очевидно, племінна верхівка й дружинники), можливо, під натиском печенігів, переселилася на південний захід і зайняла лісостепове межиріччя Південного Бугу й Дністра і, вірогідно, північну частину сучасної Молдови[49]. Вони швидко змішалися з місцевими слов'янами антського походження, які в Прикарпатті з мовного погляду утворювали смугу діалектів, перехідних від східнослов'янських до східнобалканських (болгарських)[50], і створили місцевий різновид давньоруської культури[51]. У Південній Наддніпрянщині, ймовірно, значна частина сільського населення уличів залишилася і взяла участь у наступних тамтешніх етнічних процесах· Пізніше, в XI—XIII ст., населення Південної Наддністрянщини поповнювалося переселенцями і мало змішаний склаД' з нащадків племінного союзу уличів, емігрантів із Середньої Наддніпрянщини й частини алано-булгарських племен[52].

ТИВЕРЦІ

Територія Верхньої Наддністрянщини з часів імператора Траяна перебувала під владою Римської імперії, а в VI ст. н. є. її зайняли слов'янські племена, які прийшли, очевидно, з півночі і за антропологічними ознаками були генетично пов'язані з деревлянами та західними кривичами[53]. Ці слов'янські переселенці змішувалися з "антськими" племенами, що просунулися вгору по Дністру під натиском аварів. ' Унаслідок цього змішування сталося відокремлення наприкінці VII - на початку VIII ст. місцевих слов'ян від своїх північних сусідів, а зрештою - утворення в Прутсько-Дністровському межиріччі етнічно відмінної групи племен тиверців[54]. Крім власне Наддністрянщини, тиверці займали також межиріччя Дністра й середньої течії Південного Бугу (пор. старовинне селище Тиврів на Південному Бузі південніше Вінниці) і, можливо, всю Нижню Наддністрянщину аж до Чорного моря. Археологічні пам'ятки Прутсько-Дністровського межиріччя мають типово антські риси й нічим не виділяються серед інших пам'яток цього регіону. Тому вони приписуються тиверцям не за етнографічними, а за територіальними ознаками[55].

Населення Наддністрянщини після появи в південних степах аварів систематично зазнавало. їх нападу. Деяка частина тюркських кочівників осідала в Середній і Верхній Наддністрянщині, поступово слов'янізуючись, що підтверджується археологічними дослідженнями[56]. Слов'янізовані нащадки тюркомовних племен, на нашу думку, могли становити якусь частину уличів і тиверців.

У період Київської Русі тиверці займали значну територію Нижньої Наддністрянщини й Нижньодунайського Лівобережжя поблизу візантійсько-болгарських земель, що характеризувалися в той час етнічною строкатістю - тут мешкали тюркські, угорські, рештки іранських та інші племена - і, відповідно, інтенсивними міжмовними контактами. У цих умовах кожне з місцевих племен могло володіти двома й більше мовами. Щодо тиверців є припущення, що вони, можливо, найраніше серед східних слов'ян прийняли християнську

(грецьку) віру, а їхні представники, очевидно, володіли грецькою мовою і були "толковинами" (перекладачами) у київського князя Олега під час його походів на греків у 907 р. У 944 р. тиверці брали участь у візантійському поході князя Ігоря. Сама племінна назва тиверців, найвірогідні. ше,-ч антропонімічного походження. Вона пояснюється, очевидно, східнослов'янсько-візантійськими контактами і зводиться в кінцевому результаті до імені римсько-візантійських правителів Тивері(ї)в[57]. За іншою гіпотезою етнонім *тиверці* пов'язаний з назвою Дністра - Тирас, тобто тиверці _ це дністряни. На думку О. І. Соболевського, назва цього племені походить від тюркського tiv-ar "перекладач"[58].

Протягом Х-ХП ст. слов'янські поселення на Нижній і *Сщ* редній Наддністрянщині зникають у зв'язку з навалою угрів і печенігів[59]. Частина слов'ян була асимільована романськими племенами (точніше - східними волохами, тобто предками сучасних молдаван), а більшість відступила на Верхню Наддністрянщину й на Волинь під захист Галицького князівства, змішавшись із місцевим населенням - нащадками білих хорватів[60]. Слов'яни ж Верхньої Наддністрянщини в ХІ-ХШ ст. і далі зберігали давні культурно-етнографічні традиції. У літописному записі під 1138 р. вони йменуються галичанами (за назвою місцевого політичного центру Галича).

БІЛІ ХОРВАТИ

Хорватами, відомими нині як південнослов'янська нація, у давньоруський період називали одну з південних груп східнослов'янських племен. Хорвати займали, очевидно, ареал Верхньої Наддністрянщини західніше р. Збруча, межиріччя Верхнього Прута й Дністра, північні й південні райони Східного Прикарпаття, Північну Буковину й частину сучасного українського Закарпаття[61], тобто ту територію, де на початку н. є. жило згадане Птолемеем плем'я карпіанів, що трапляється в римських джерелах аж до IV ст. н. є. під назваю "сагрі". Мабуть, вони були слов'янами - предками хорватів. У всякому разі можна вважати, що хорвати - це одне з антських племен, яке сформувалося в ареалі черняхівської культури. На думку деяких дослідників, предками східних хорватів могли бути племена культури карпатських курганів[62]. У середині VI ст. (близько 560 р.) хорвати, зазнавщи нападу аварів, розпалися на три групи. Значна їх частина переселилася в Далмацію, менша - на захід до верхів'їв Ельби, а третя частина лишилася на місці- й брала участь у поході київського князя Олега на Візантію в 907 р., куди він "взяв безліч варягів, і словін, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверів, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, що є толковини в князя"[63].

Археологічні пам'ятки хорватів VIII-IX ст., зокрема кераміка й деталі домобудування, не мають ніяких специфічних особливостей порівняно з пам'ятками інших антських територій. Тут, як і в межиріччі Нижнього Дніпра і Дністра, в басейнах Дністра і Прута, антська культура пеньківського типу поступово трансформувалася в культуру VIII—ЇХ ст., близьку до культури типу Луки-Райковецької. Це було зумовлено міграцією на південь населення з ареалу колишнього дулібського союзу племен. Унаслідок етнокультурних взаємин з північними сусідами хорвати значною мірою втратили свої "антські" особливості й зблизились із волинянами та деревлянами. На думку деяких дослідників, на основі діалекту хорватів сформувалися закарпатський та бойківський говори української мови.

У X ст. на хорватських землях з'явилися потіснені кочівниками тиверці, й населення в цьому ареалі стало, очевидно, хорватсько-тиверським. Востаннє хорвати згадуються в "Повісті врем'яних літ" під 992 р.: "ходив Володимир на хорватів"[64]. Цей похід Володимира Святославича, як гадають, був викликаний захопленням хорватських земель польським королем Болеславом Хоробрим.

СІВЕРЯНИ

Згідно з літописом, сіверяни "сиділи по Десні, по Семі, і по Сулі і називалися сівера"[65]. Археологічні матеріали дають змогу уточнити цей ареал: сіверяни заселяли землі Дніпровського Лівобережжя в середній течії Десни, в басейні Сейму і у верхів'ях Сули. На заході межа сіверян пролягала приблизно по лінії від гирла р. Удай до гирла Сейму, за якою солончакові пустирі спочатку відмежовували їх від полян, На північному заході межею з радимичами був вододіл Десни зі Сновом та Іпуттю. На північному сході сіверян відділяв від в'ятичів вододіл між Десною та Окою. На південному сході сіверянська територія охоплювала басейни Сейму, Псла

і Ворскли й межувала з кочовими племенами степу. Сіверянськими були міста Новгород-Сіверський (1095), Ромен (1096) Путивль (1146), Севськ (1146), Рильськ (1152), Глинськ (1195) та ін.[66]

У доісторичні часи, за даними гідронімії, окреслена територія була заселена окраїнними стародавньобалтійськими племенами так званої юхновської культури (північніше Сейму) і кочовими скіфськими, а згодом алано-сарматськими племенами (південніше Сейму)[67]. Протягом V ст. до н. є. - початку н. є. балтійські та іранські племена мали тісні контакти. У ході цих контактів іранські племена переходили навіть через Сейм, про що свідчить проникнення гідронімів іранського походження далеко на північ[68]. На рубежі н. є. балтомовні. юхновські племена були колонізовані слов'янськими племенами зарубинецької культури і, можливо, поступово в них повністю розчинилися[69].

У лісостепових районах Наддніпрянського Лівобережжя зарубинецькі старожитності змінилися черняхівською культурою, яка охопила також і степові райони в басейнах Сули, Ворскли, Псла, Сіверського Дінця, в середній і нижній течії Орелі. Дальша спадкоємна зміна археологічних культур, а отже, й безперервний розвиток слов'янських племен у цьому регіоні відбувалися синхронно з відповідними процесами на Правобережжі.

Єдність південної частини майбутньої сіверянської землі й Середньої Наддніпрянщини, на думку Б. О. Рибакова, могла виникнути внаслідок утворення в V ст. н. є. тривалого й міцного союзу лісостепових лівобережних племен - ранніх сіверян і ранніх полян, що підтверджується своєрідною й стійкою матеріальною культурою цього часу. Цей союз узяв участь у загальнослов'янському рухові на Дунай під час Великого переселення народів у V-VI ст.[70] Антропологічний тип південної частини сіверян і полян Чернігівщини також помітно відрізняється від територіально суміжних слов'янських угруповань і виявляє схожість з аланами[71].

Наприкінці третьої чверті І тис. н. є. з Правобережжя на Наддніпрянське Лівобережжя переселилося змішане угруповання слов'ян пеньківської та житомирсько-корчацької культур· Унаслідок освоєння значної території воно розпалося на три групи, представлені близькими між собою археологічними культурами: верхньоокською слов'янською, роменською і борщівською. Роменську культуру вважають археологічним еквівалентом літописних сіверян[72]. Ця культура по бе-

регах Десни, на лівобережжі Сейму, по всій Сулі, у верхній і середній течії Ворскли й у верхів'ях Псла до умовної лінії Курськ - Обоянь - Хотьмижськ на сході й Нові Санжари - Сарни - Лубни - Чернігів на півночі та заході відноситься до VIII—X ст. і закінчується поширенням на роменських городищах культури Київської Русі. Борщівські тогочасні пам'ятки, відкриті в басейні Верхнього й Середнього Дону, за багатьма ознаками матеріальної культури досить близькі до роменських, через що їх часто неправомірно об'єднують в одну роменсько-борщівську культуру. Проте на літописній території сіверян засвідчені пам'ятки лише роменського типу[73].

Походження роменської культури (а отже, й сіверян) до недавнього часу було зовсім не ясне, оскільки культура ця генетично не пов'язана ні з старожитностями полян і радимичів, ні з культурою місцевого населення попередніх століть. Останні археологічні, й лінгвістичні дослідження засвідчили близькість роменської культури до празько-корчацької культури типу Луки-Райковецької і відкрили пам'ятки роменського й подібного типу на Правобережжі в басейнах Південного Бугу й Дністра, у Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії та в Східній Румунії (басейни Пруту й Серету і нижня течія Дунаю)[74]. Це й наштовхнуло дослідників на думку, що основне слов'янське населення пізньосіверянського ареалу з'явилося тут близько VIII ст. з Правобережжя. У зв'язку з цим їхню увагу привернула історія наддунайських сіверів, які жили в районі м. Преслава і в третій чверті VII ст. н. є. були витіснені звідти ордою протоболгарського хана Аспаруха[75]. Невдовзі після цього, в кінці VII - на початку VIII ст., на Дніпровському Лівобережжі з'являється також сіверська (роменська) культура і місто Переяславль (Переславъ). Наявність цих тотожних слов'янських етнонімів і топонімів Дала підставу для припущення про можливість у далекому Минулому генетичного зв'язку між балканськими та східнослов'янськими сіверянами[76]. Але причину цього зв'язку вбачали в глобальних слов'янських міграціях з півночі на південь в епоху Великого переселення народів, зокрема в Міграціях лівобережних сіверян на Дунай[77], незважаючи На те, що вони могли бути й зворотними[78].

У визначенні напрямів міграційних рухів провідна роль, Як відомо, належить топонімії. Зіставлення топонімічних назв давніх територій наддунайських сіверів і літописних східнослов'янських сіверян засвідчило відсутність східносло-

в'янських топонімів у Болгарії і величезну кількість наддунайських топонімів у басейні Дніпра, що ближче до Сіверської землі. Серед назв річок цього регіону дуже багато похідних від Дунаю (зокрема, й від переважно південнослов'яцької форми цього гідроніма Дунав-, і від назви нижньої течії Дунаю у давніх греків та римлян Істр), від другої за величиною болгарської річки Мариці й від багатьох інших болгарських та північно-східнонаддунайських гідронімів[79]. Деякі з них вказують не тільки на напрям, а й на час дозаселення Наддніпрянського Лівобережжя: воно відбулося до завершення процесу формування східнослов'янського повноголосся, тобто не пізніше VIII ст., коли саме й сформувалася роменська культура[80]. Отже, з великою ймовірністю можна припустити, що значна частина сіверян прийшла з Наддунайщини, чим пояснюються, зокрема, і спільні риси матеріальної культури східної Болгарії та східних слов'ян[81], і очевидні аналогії в сучасному жіночому традиційному костюмі північно-східної Болгарії, з одного боку, і України та південноросійських областей - з другого, в землянковому житлі Наддунайської Болгарії та Дніпровського лісостепового Лівобережжя, і загальновідомі численні болгарсько-російські мовні паралелі[82].

Разом із сіверянами на північний схід вирушила, очевидно, і деяка частина слов'ян пеньківської культури, насамперед уличів і, можливо, південних полян. Серед них могло бути також ослов'янене степове населення, яке, сприйнявши етнографічні риси слов'ян, зберегло свій поховальний обряд з тілопокладеннями в ґрунтових ямах[83]. Проте не виключається, що цей обряд був занесений на Лівобережжя ще раніше, у VI-VII ст., населенням пеньківської культури, яке рятувалося від аварів. В усякому разі помітний збіг у поховальному обряді та в інвентарі поховань у сіверян і в полян-росів спостерігався навіть у X-XI ст.[84]

У середині VIII ст. внаслідок утворення на південному сході Хазарського каганату деякі східнослов'янські племена, в тому числі й сіверяни, стали платити данину хазарам· А західна частина сіверянського племінного союзу з IX ст. була втягнута в процес політичної, соціально-економічної і культурної інтеграції, зумовленої утворенням Давньоруська кої держави. У 884 р. сіверяни, не вчинивши серйозного опору походові на них київського князя Олега, приєдналися (мабуть, добровільно) до Київської Русі, після чого роменська культура деякий час співіснувала зі спільноруською переважаючи у віддалених сільських районах Дніпровського Лівобережжя і зберігаючи свою самобутність аж до XI ст.[85]

Таким чином, характерною етномовною особливістю сіверян було те, що в їхньому формуванні взяли участь значні маси слов'янського населення Дніпровського Правобережжя, міграція якого в сіверянський ареал відбувалася, ймовірно, в декілька етапів починаючи від періоду пеньківської культури. Найзначніший міграційний потік дунайських сіверів наприкінці VII - на початку VIII ст. пройшов, слід гадати, з південного заходу на північний схід через давню територію уличів на Середній Наддніпрянщині, захопивши з собою якусь їх частину. Можливо, саме тому ще й нині північні лівобережні середньонаддніпрянські говірки в ареалі давніх сіверян, за даними Атласу української мови, типологічно схожі з говірками Поділля, куди в X ст. переселилися уличі, а нинішня межа північного наріччя української мови різко повертає на північ, ніби імітуючи ту саму давню умовну лінію від гирла Удаю до гирла Сейму, де колись пролягала західна межа сіверян. Те, що сучасна межа цього наріччя пролягає на Лівобережжі значно західніше від колишньої території сіверян, пояснюється поступовим зменшенням його ареалу, тривалим відступом північноукраїнських рис у напрямі з півдня на північ.

Незважаючи на складність формування й різні етнічні компоненти у складі сіверян, їхня матеріальна культура, зокрема житло й кераміка, була більш-менш однотипною на всій території.

Сіверяни жили в невеликих прямокутних напівземлянках розміром 2,5-4x3-5 м, заглиблених у землю на 0,5-1,2 м. Печі в одному з кутків вирізали з материка або ліпили з гли"и, рідше - викладали зі шматків болотної залізної руди. Сіверянські поселення складалися з кількох десятків землянок. Житла розташовувалися безсистемно. У проміжках Між ними будували різні допоміжні господарські споруди - Погреби, комори тощо. Дворів або садиб навколо жител не було.

Більшість сіверянською посуду часів роменської культури (горшки, миски, сковороди) виготовлялася без гончарного круга - він з'явився у самому кінці IX ст. Найтиповішими були горшки з усічено-конічним низом, вузьким дном, випуклими плічками й відігнутим назовні (рідше з вертикальним циліндричним) вінчиком.

Основними заняттями сіверян були орне хліборобство і

скотарство. Вирощували велику й дрібну рогату худобу та свиней. У деяких центрах були розвинені залізо- і деревообробне ремесло, обробка кольорових металів та ювеліра мистецтво, обробка кості й рогу.

Протягом IX-X ст. у сіверян панував старовинний слов'янський обряд тілоспалення померлих, і лише з XI ст. поступово поширюється обряд тілопокладення в основах кургану. Поховання в ґрунтових ямах трапляються переважно на заході, у суміжних з полянами районах.

Археологічні розкопки сіверянських поселень та курганів дають уявлення також про побут, естетичні смаки і прикраси тогочасних жінок. Найхарактернішими скроневими прикрасами були спіральні кільця, які носили по два - чотири з кожного боку. Голову прикрашали срібним пластинчастим віночком з дрібними підвісками над чолом. Над правою і лівою скронями підвішували по декілька спіральних кілець, а біля однієї якоїсь скроні, крім цього, була ще довга дротяна підвіска з 11 дзвіночками. У сіверянок були поширені й характерні для всіх східнослов'янських племен перснеподібні зімкнуті скроневі кільця, іноді з закрутками на кінці. Шийні прикраси вживалися рідше. Намисто робили звичайно з жовтого, синього й зеленого або позолоченого скла. Дуже рідко трапляється намисто з сердоліку та гірського кришталю. До намиста іноді додавали дзвіночки, лунниці, монетоподібні та круглі прорізні підвіски, а пізніше - й хрестики, іконки і монети. Використовувалися також дротяні, пластинчасті й кручені браслети, відомі й іншим східнослов'янським племенам, зрідка - поясні пряжки та металеві ґудзики.

Побутові предмети сіверян збереглися погано. Серед них - залізні ножі, кресала, глиняні горшки й дерев'яні відерця. Це зумовлено значною мірою тим, що озброєння й предметів праці померлим не клали. За бідністю сіверянські поховання схожі з похованнями правобережних протоукраїнських племен - волинян, деревлян і полян[87].

ПРОТОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Як ми вже відзначали, першими політичними об'єднаннями державного типу у східних слов'ян були союзи племен, відомі в історії як літописні племена і племінні князівства, виникнення яких відноситься до VI-VII ст. н. є. Протягом VII-IX ст. відбувалися подальша економічна, культурна й мовна консолідація східнослов'янських племен і поступове переростання союзів племен у феодальні князівства, а також об'єднання союзів племен у великі державні політичні утворення: Русь на Середній Наддніпрянщині (поляни, сіверяни, уличі), дулібсько-волинський союз на південному заході, кривицький союз на півночі (псковські, полоцькі й смоленські кривичі) тощо. Унаслідок дальшого розвитку суспільних відносин і дальшої консолідації середньонаддніпрянських східнослов'янських племен на рубежі VIII—IX ст. виникла Київська Русь, що згодом стала однією з найбільших і наймогутніших держав середньовічної Європи й проіснувала до 30-х років XII *ст.*[1] Оскільки ядро й столиця цієї держави містилися на Середній Наддніпрянщині, найраніше до її складу увійшли протоукраїнські землі. Отже, Київська Русь утворилася, по суті, як ранньоукраїнська держава. На 60-ті роки IX ст. вона об'єднувала лише полян, деревлян, дреговичів та чернігівську частину сіверян. В останній чверті IX ст. влада київського князя поширилася на полочан і смоленських кривичів, а після захоплення Києва новгородським князем Олегом (882) до Київської Русі було приєднано землі ільменських словен та псковських кривичів, за його наступника Ігоря - уличів і тиверців. Протягом X - початку XI ст. до неї увійшли всі східнослов'янські і деякі неслов'янські племена (фіно-угорські мурома, меря, весь, балтійська голядь, тюркські торки і берендеї та ін.). Таким чином, уже на початку X ст. Київська Русь складалася з багатьох васальних, раніше незалежних князівств, тобто "була нестійкою конфедерацією "племінних княжінь", демонструючи драматичне переплетення доцентрових і відцентрових тенденцій"[2]. Після адміністративної реформи князя Володимира (80-і роки X ст.) племінна структура була замінена суто політичним принципом місцевого управління.

В умовах єдиної держави і розвитку феодальних стосунків, виникнення класів, зміцнення торговельних зв'язків між різними регіонами Київської Русі, цілком природно, відбувалося помітне руйнування племінної замкнутості, зближення і консолідація різних племен і народів. Але ступінь цієї консолідації та її результати ще потребують глибокого її неупередженого дослідження.

Згідно з твердженням радянських істориків, яке при комуністичному режимі стало аксіомою, за доби Київської Русі а саме протягом IX-X ст., склалася давньоруська народ-

ність. Вона, як і всяка народність, мала спільну територію мову, спільне економічне й культурне життя. Проте при детальнішому і вдумливішому аналізі суспільно-політичних і культурних особливостей Давньоруської держави справа виявляється набагато складнішою від усталених стереотипів, а тому реальність існування давньоруської народності з усіма її характерними ознаками варто розглянути докладніше.

Давньоруська держава, без сумніву, займала компактну територію, але це була спільна територія держави, а не народності, бо з етнічного погляду Київська Русь становила конгломерат різних племен і народів - не лише слов'янських, а й торків, балтів, угро-фінів та ін. Давньоруська територія була заселена нерівномірно, окремі її частини розчленовувалися дуже широкими і майже непрохідними лісами та болотами. Чи відчували за таких умов східні слов'яни спільність своєї території від Галичини й Надросся до Пскова й Ростова? Відчували хіба що ті порівняно нечисленні урядовці, що були пов'язані з князівською адміністрацією та іншими державними структурами і час від часу подорожували по всій державі. Але основна маса населення, яка фактично й становить саму народність, хіба могла усвідомлювати цю єдність при тодішніх транспортних засобах і шляхах сполучення, при величезних природних перешкодах, що були своєрідною залізною завісою? Вона, без сумніву, в кожному регіоні Русі мала свою територію. Скажімо, Середня Наддніпрянщина була споконвічною для полян; тут вони мали глибоке історичне коріння, своїх предків і нащадків, тут відбувалася зміна поколінь, формувалися їхні діалекти, звичаї, духовна культура, і не сушили вони собі голову над клопотами рязанців або псковичів. Так само слов'яни Новгородщини, Муромщини чи Ростовської землі не мали жодного стосунку до Наддніпрянщини, і навряд чи спадало їм на думку вважати ті далекі землі своїми. Отож єдність давньоруської території усвідомлювалася лише на рівні державних структур, та й то в умовах напівконфедерації, коли Новгород постійно протистояв стольному Києву, йому ж не хотів коритися Полоцьк, київським князям весь час доводилося втихомирювати непокірних периферійних князів, ця єдність мала досить своєрідний і відносний характер її роль була явно не тією, що стала пізніше - в епоху окремих східнослов'янських народностей і націй.

Спільність давньоруської мови багатьма сприймається як

аксіома й нібито підтверджується усталеністю самого цього терміна. Але під спільною давньоруською мовою можна розуміти лише тодішню писемно-літературну мову, яка виконувала державні функції й справді була спільною для всієї території Київської Русі паралельно з церковнослов'янською мовою як дві літературні мови Давньоруської держави. Ця давньоруська літературна мова - явище наддіалектне вона значною мірою штучна, для більшості простого народу досить далека і навіть чужа, коли деякі її стилі були щедро пересипані церковнослов'янською лексикою, граматичними формами й стилістичними конструкціями. Хоч у деяких давньоруських юридичних документах та в художніх творах із сильним фольклорним струменем і спостерігається певне наближення давньоруської літературної мови до народнорозмовної, було б наївною ілюзією ототожнювати ці мови, вбачати в давньоруській літературній мові віддзеркалення простонародного мовлення. Отже, цілком ясно, що претендувати на мову давньоруської народності має підстави не церковнослов'янська і не писемна давньоруська, а жива, народнорозмовна мова. Ця мова, насамперед у сільській місцевості, була єдиним засобом спілкування найширших народних мас - простих "кыян" і периферії Київської Русі. У народному мовленні переважаючого в той час сільського населення безперервно й послідовно, хоч у різних місцевостях по-різному, реалізовувалися фонетичні й граматичні закони внутрішнього мовного розвитку, виникали різноманітні діалектні інновації, які поділили згодом східнослов'янську мовну територію на великі діалектні зони, що в загальних рисах намітили контури майбутнього діалектного членування східнослов'янських мов.

Чи є підстави говорити про спільну, отже, єдину давньоруську народнорозмовну мову? Традиційна відповідь однозначна: так, є. При цьому дослідники передусім посилаються на наявність спільних східнослов'янських мовних особливостей, невідомих іншим слов'янським мовам. Справді, у східній частині давнього праслов'янського ареалу десь протягом VI-IX ст. виникли виразні місцеві діалектні риси, які згодом стали спільними для всіх східнослов'янських мов, на відміну від західно- і південнослов'янських. Як аргумент на користь тези про існування давньоруської народнорозмовної мови вказують також на майже повну відсутність у ранніх східнослов'янських пам'ятках місцевих діалектних особливостей, а ті, що трапляються, вважають описками, відобра-

женням аналогійних та асиміляційних явищ тощо. Проте ці самі фонетичні відхилення від норми в пам'ятках XIV XV ст. відносять до діалектних рис, оскільки, згідно з панівною концепцією, діалекти з'явилися лише внаслідок феодальної роздрібненості наприкінці існування Київської Русі як єдиної держави.

Як показує поглиблений аналіз, традиційні доводи існування єдиної давньоруської народнорозмовної мови хисткі й непереконливі. По-перше, зважаючи на особливості розселення й наявність широких і непрохідних незаселених просторів, важко припустити, що всі спільносхіднослов'янські діалектні явища й процеси виникали синхронно на всій східнослов'янській мовній території. З огляду на її величезні розміри це практично було неможливо. Навпаки, та чи та діалектна інновація частіше виникала спочатку в обмеженому мовному ареалі і лише з часом деякі з них у зв'язку з інтеграційними процесами ставали спільносхіднослов'янськими. По-друге, поряд зі спільними мовними рисами для всіх давньоруських діалектів існувало набагато більше різноманітних локальних відмінностей. Як відзначав Ф. П. Філій, "наявність значної кількості діалектних розходжень як у давній східнослов'янській, так і в давньоруській мові є безсумнівним фактом"[3]. Отже, спільносхіднослов'янські риси можуть свідчити лише про близьку спорідненість східнослов'янських мов, а не про існування міфічної давньоруської мови. По-третє, спільні риси будь-якої групи споріднених мов не обов'язково мусять бути спадщиною єдиної прамови. Наприклад, загальновідомо, що сучасні • західнослов'янські мови мають низку спільних фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, хоч ніякої західнослов'янської прамови ніколи не було. Це саме можна сказати й про південнослов'янські мови. З другого боку, чимало фонетичних і граматичних рис об'єднують західні й східні слов'янські мови.

Про стан і особливості давньоруського народного мовлення можна міркувати лише на основі писемних пам'яток (інших джерел немає), але при встановленні часу появи окремих діалектних рис ставитиоя до писемних текстів треба обережно й критично. Через традиційність давньоруської орфографії живомовним рисам у давньоруських пам'ятках був поставлений міцний бар'єр. Але діалектні особливості, звичайні для рідної говірки книжників і писарів, усе * таки поступово проникали в писемність. З якого часу і якими дозами? Під таким кутом зору давньоруські пам'ятки

фактично ніхто не досліджував. Більшість дослідників констатувала **н а я в н і с т ь** діалектних рис у давньоруській писемності, а оскільки про це йшлося, як правило, у виданих університетських курсах лекцій, у навчальних посібниках для студентів або в академічних граматиках з наперед встановленим обсягом, то наводилося лише по декілька прикладів з кількох пам'яток, і мимоволі створювалося враження, що таких прикладів дуже мало. При фронтальному обстеженні пам'яток виявляється, що вже в найраніших східнослов'янських писемних пам'ятках, які дійшли до нас, тобто з другої половини XI ст., є досить багато прикладів, що відбивають відомі діалектні фонетичні процеси, такі, як акання, перехід вибухового *g* у фрикативний *γ*, злиття голосних *ы*, *і* > *и*, зближення ненаголошених *е* – *и*, перехід ѣ в *е*, *і*, новгородське цокання і чокання і т. п. Отже, всі ці діалектні особливості в другій половині XI ст. були настільки звичними для мовлення давньоруських книжників, що мимоволі, всупереч усім настановам проникали в писемність, а утворювалися вони, звичайно, набагато раніше, задовго до того, як були зафіксовані перші приклади, які до нас не дійшли, оскільки ні з X, ні з першої половини XI ст. ніякі писемні пам'ятки не збереглися. То ж чи є достатні підстави говорити про єдину давньоруську народнорозмовну мову як ознаку давньоруської народності й розтягувати період її існування десь аж до XIV ст.? Звичайно, немає, бо за цією логікою можна було б говорити про єдину східнослов'янську мову й досі, адже українська, російська і білоруська мови нині не менш близькі між собою, ніж давні східнослов'янські діалекти.

Про спільність економічного життя давньоруського суспільства як необхідну ознаку давньоруської народності сказати нічого, бо спільний ринок формується не в межах етносу чи народності, а в межах **д е р ж а в и** незалежно від того, скільки в ній етносів.

Нарешті, про єдність давньоруської культури, на яку часто посилаються, щоб довести існування давньоруської народності. Справді, є чимало аргументів на користь цього положення. Однак поза увагою дослідників чомусь залишається той загальновідомий і незаперечний факт, що в Київській Русі було фактично дві культури. Одна з них – офіційна, наднаціональна, створювана державними структурами і спрямовувана церковною (християнською) ідеологією. Ця кирило-мефодіївська християнська культура, яка, хоч і з деякими місцевими особливостями, була спільною не тільки для

Русі, а й для християнської Болгарії та Візантії. Цілком ясно, що ця культура не могла привести до формування єдиного етносу і стати культурою саме давньоруської народності. Друга - культура простих людей, що виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі. Вона цілком відрізнялася від офіційної, бо й далі базувалася на язичницьких традиціях, а не на християнстві. Отже, це була справді народна культура, яка могла б стати ознакою давньоруської нарсдності, якби була спільною для всіх земель Київської Русі. Але ж у кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковічні звичаї й обряди своїх предків, свій фольклор і цілий духовний світ[4]. Нівелюючо-об'єднувальним чинником не стало навіть християнство: воно утвердилося як панівна релігія лише в містах, а села з переважаючою кількістю населення почали християнізуватися лише після татаро-монгольської навали[5]. У самій Давньоруській державі доцентрові ідеї виникали в столиці й постійно пропагувалися всіма тодішніми засобами, проте повного розуміння вони не знаходили, а деякі регіони були настроєні проти цих ідей неприховано вороже. Тож декларована великокнязівською владою єдність Русі, яку нібито усвідомлювали й найширші народні маси і про яку ми знаємо з давньоруської літератури (єдність пропагували, оспівували, до єдності закликали), - це швидше явище, поширене в державному житті, коли офіційні ідеологи видають бажане за дійсне. Київська Русь, зрозуміло, не була в цьому винятком. Прагненню центральної влади об'єднати Київську Русь в один моноліт не тільки з політичного, а, очевидно, і з етнокультурного погляду, без сумніву, служили тодішні ідеологи - оратори, письменники, церковні й державні діячі тощо. Проте їх твердження про єдину Русь, коли вони виходять за рамки політичного розуміння цієї проблеми, слід сприймати як вираження відповідної центристської ідеології, а не як доказ реального існування однорідного давньоруського етносу у формі давньоруської народності.

Таким чином, довести, що давньоруська народність мала всі необхідні ознаки згідно з традиційним визначенням народності - спільну територію, мову, економічне життя і культуру, - практично неможливо, що ставить під сумнів саме існування такої народності. Не рятує становища й самоназва Русь, оскільки ми достеменно не знаємо, що саме вкладали в цю назву її носії в різних регіонах Русі - чи етнічне поняття, чи лише належність до держави "Київська Русь".

Вчення про давньоруську народність виникло, очевидно, внаслідок ототожнення давньоруської державності, яка реалізувалася в утворенні Київської Русі, з відповідною народністю, яка нібито неминуче мала б сформуватися, хоч насправді вона не встигла чи навіть і не могла сформуватися в тих конкретних історичних умовах.

Нині з'являється все більше наукових підстав розуміти давньоруське суспільство як об'єднану в одній державі з єдиною офіційною ідеологією й релігією сукупність слов'янських і неслов'янських етномовних груп (і близькоспоріднених, і генетично чужих), дальший суспільно-політичний і культурний розвиток яких спричинився до феодальної роздрібненості, тобто до виникнення самостійних князівств-держав, ареали яких в основному збігалися з давнім племінним членуванням східнослов'янської етномовної території. Поява ж окремих східнослов'янських народностей у XII–XIII ст. була зумовлена не поділом так званої давньоруської народності на три частини, а консолідацією кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, що внаслідок їх дальшої консолідації поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Таким чином, цей об'єктивний процес, не породжуваний феодальною роздрібненістю, а лише стимульований нею, почався значно раніше – з VI–VII ст. н. е.

В останній чверті XII ст. у писемних джерелах з'являється назва "Україна". Вперше її фіксує Іпатський літопис під 1187 р., розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича: "и плакашася по немь вси переяславци, о нем же Украина много постона".

Походження назви нашого краю *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словом *край, у края*, тобто "погранична територія", тим більше, що й у давньоруській писемності засвідчене слово *украина* "погранична місцевість", а назва великої південної групи східнослов'янських племен *анти*, що жили в межах сучасної України у III–IV ст. н. е., зближується з давньоіндійським словом *anta* "кінець, край". На думку інших, назва *Україна* походить від іменника *край, країна*, тобто "рідний край, своя країна, рідна земля, земля, населена своїм народом". І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви –

"шматок землі, украяний (відрізаний) від цілого, а згодом сам став цілим (окремою країною)".

У наш час усі ці та деякі інші версії глибоко і всебічно проаналізував відомий український етимолог та історик мови чл.-кор. АН України Віталій Скляренко[6]. Він дійшов висновку, що найпереконливішою і найвірогіднішою є та, що пов'язує назву *Україна* зі словом *край, країна.* Крім цього вчений з'ясував і переконливо обгрунтував сам процес становлення цієї назви, підкресливши його тривалість і поетапність. Згідно з його порівняльно-історичними дослідженнями іменник *край* був ще в праслов'янській мові (*kraјь) і означав "відрізок, шматок; шматок землі" (від праслов'янського *krēitei > kriti "різати, розрізати на частини, розділяти", яке в сучасних слов'янських мовах не збереглося). Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами – річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен ніколи не було), праслов'янське слово *kraјь "відрізок, шматок землі" набуло нового значення – "територія, що належить племені". У кожного племені – свій край. У кожному конкретному випадку ця територія мала чітко виражені початок і кінець (далекі окраїни), тому на означення простору ще в праслов'янський період від слова *kraјь за допомогою "просторового" суфікса -ina був утворений іменник *krajina "територія, що належить племені" (як *dolъ "низ" + ina → *dolina "долина", *nizъ "низ" + ina → *nizina "низина" тощо). У східних слов'ян уже після розпаду праслов'янської мовної єдності (тобто на початку другої половини І тис. н. е.) виник ще один іменник з просторовим значенням від слова *ukraj "відрізок від шматка; відділений шматок землі" + ina → *ukraina із значенням "відділений шматок землі; відділена частина території племені". Після утворення феодальних князівств і Київської Русі слово *край* почало послідовно означати "територія племені" → "територія феодального князівства" → "територія Київської Русі", а *украї́на* – "відділена частина території племені" → "відділена частина території феодального князівства" → "відділена частина території Київської Русі".

У період феодальної роздрібненості Київської Русі виділяються одне за одним незалежні князівства. Саме тоді, на думку В. Скляренка, слово *україна* набуло нового значення – "князівство". Українами спочатку називали лише ті князівства, що відокремилися від Києва, а згодом – і Київ-

ське князівство. Переяславську землю в Іпатському літописі під 1187 р. названо *україною* саме тому, що вона стала на той час самостійним князівством. Як видно з того ж літопису, крім Переяславської в ту пору були Галицька україна, Волинська україна, Чернігівська україна, Київська україна та інші самостійні князівства.

Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *окраїна* ("порубіжна територія племені"), утворене від *окрай* ("обріз, край") за допомогою суфікса *-ина.* Ці слова чітко розрізнялися між собою: *украї́на* – вся відділена частина території племені (згодом – уся територія феодального князівства), *окра́їна* – лише погранична територія племені (згодом – погранична територія феодального князівства).

Коли з другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі, назва *Україна* почала вживатися і щодо цих двох частин території. Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівства, підкорені Литвою, іноді називалися Литовською Україною, а Галицьке й частина Волинського князівства, захоплені Польщею, – Польською Україною. Закарпатські землі, захоплені ще раніше Угорщиною, зрідка називали Угорською Україною. З появою козацтва наддніпрянські землі, де збиралися козаки, дістали назву Козацьких Україн, що відображено і в українських народних піснях. На час національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти шляхетської Польщі назва *Україна,* як відзначає В. Скляренко, вживалася стосовно не тільки запорізьких, а й усіх наддніпрянських земель, а згодом поширилася й на Слобожанщину. Західноукраїнські землі й далі називалися *Руссю* аж до возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській державі, після чого назва *Україна* стала спільною для всієї території українців.

ФОРМУВАННЯ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ДІАЛЕКТНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ, ВЛАСТИВИХ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Усі східнослов'янські діалекти в епоху Київської Русі, включаючи й протоукраїнські, без сумніву, мали більшість спільних і чимало відмінних особливостей. Спільні для всіх дав-

ньоруських діалектів фонетичні, граматичні й лексичні риси стали згодом спільними особливостями трьох близькоспоріднених слов'янських мов – української, російської та білоруської. Разом з тим сучасні наукові дані свідчать і про те, що у східнослов'янських говірках дописемного періоду, починаючи з VII–VIII ст., виникали й нові, суто місцеві діалектні риси на різних мовних рівнях, сукупність яких намітила членування східнослов'янської території на окремі діалектні зони. Згодом ці риси стали розрізнювальними особливостями сучасних східнослов'янських мов на їх ранньому етапі або окремих діалектних масивів у межах кожної з цих мов.

Виникненню нових діалектних рис значною мірою сприяла відокремленість східнослов'янських племен після їхнього розселення на величезній території і послаблення контактів з іншими слов'янськими групами. За відсутності розвиненої писемності й стимулюючого стандартизованого кодексу фонетичних, граматичних і лексичних норм нові діалектні явища безперешкодно ставали надбанням живого народного мовлення. Проте питома вага окремих діалектних рис у мові східних слов'ян була неоднакова. Одні з них охоплювали всі або більшість східнослов'янських говорів, і лише подальша їх еволюція у різних діалектних ареалах пішла різними шляхами. Інші були суто локальними і виникали в окремих говорах або в групі говорів (згодом – українсько-білоруські, українсько-білорусько-південноросійські, російсько-білоруські, тільки українські, російські, білоруські і т. п.). При цьому слід мати на увазі, що зовсім не всі риси, які нині є характерними особливостями окремих східнослов'янських мов, зокрема й української, від самого початку збігалися з межами сучасних діалектів і тим більше – з межами функціонування сучасних літературних мов.

Подаючи загальний огляд історії діалектних особливостей, які вважаються характерними для української мови, слід відзначити, що більшість із них є результатом внутрішнього мовного розвитку певних племінних (згодом територіальних) діалектів і тільки деякі виникли під впливом інших мов: тих, що існували колись на даній території, а потім зникли (явище так званого субстрату від латинського substratum "підстилка"), або сусідніх близьких і чужих унаслідок міжмовних контактів. Крім цього, мовні особливості, які нині сприймаються як суто українські, формувалися на різних територіях і в різний час. Одні з них поширилися на великі

регіони і з часом стали характерними особливостями не тільки української, а й ряду слов'янських мов та діалектів, інші – лише на частину українських говірок, ставши згодом регіональними особливостями української загальнонаціональної мови. Виникнення сучасних українських мовних особливостей розтягнулося на багато століть. Деякі з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території сучасної України у VI–IX ст., інші – в Київській Русі IX–XII ст. і значна їх частина – в період самостійного життя східнослов'янських мов, тобто після XI–XII ст. Час виникнення українських мовних особливостей, а за їх сукупністю – й української мови взагалі встановити важко. Цілком ясно, що для цього потрібні незаперечні факти – фіксація тих чи тих мовних рис або явищ у писемних пам'ятках. Якби давньоруські книжники намагалися якнайшвидше виявити і зафіксувати нові риси в народному мовленні, писемні пам'ятки минулих епох були б віддзеркаленням історичного розвитку мови, отже, завдання сучасних дослідників набагато спростилися б. Але ж давньоруська писемна практика базувалася на прямо протилежних засадах: дотримуватися книжної традиції і ні в якому разі не допускати в книжки простонародних елементів. Поки ці риси були спорадичними й малопомітними, книжникам легко вдавалося їх ігнорувати. Проте через деякий, часто значний проміжок часу після свого виникнення різні діалектні явища ставали настільки звичними й невід'ємними особливостями народної мови, у тому числі й побутового мовлення самих книжників, що мимоволі, у вигляді поодиноких описок стали потрапляти в книжки. Таким чином, початок фіксації якоїсь діалектної риси свідчить не про її появу саме в цей час, а про те, що на цю пору така риса вже не тільки існувала, а й стала нормою живого народного мовлення. На думку деяких істориків мови, між виникненням діалектної особливості й початком фіксації її в писемності у вигляді описок минало в середньому ціле століття. Найперші давньоруські пам'ятки, що дійшли до нас, відносяться до другої половини XI ст. Чимало мовних рис, притаманних українській мові або їй і деяким іншим слов'янським мовам та діалектам (наприклад, перехід g–γ–h, *е* > *о* після шиплячих, злиття *і*, *ы* > *и*, зближення *е* – *и* тощо), зафіксовані в цих пам'ятках багатьма прикладами, що свідчить про їхнє давніше походження. Але про це можна лише робити певні припущення й конструювати більш-менш вірогід-

ні гіпотези, оскільки давніші писемні пам'ятки, якщо вони й існували, не збереглися.

Розглянемо процес формування найхарактерніших фонетичних і граматичних особливостей української мови.

1) *ЗВУКИ* γ > ɦ *НА МІСЦІ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО* g

В українській мові, як і в білоруській, чеській, словацькій і верхньолужицькій мовах та в південноросійських говірках, давній праслов'янський звук g, властивий нині польській, нижньолужицькій, болгарській, македонській, сербохорватській, словенській мовам, північному наріччю російської мови та середньоросійським говіркам, не зберігся, перетворившись на фрикативний γ, а згодом – на фарингальний ɦ (за винятком білоруської мови, де залишився фрикативний γ). Це сталося, найімовірніше, у кінці VI – першій половині VII ст. н. е. в протоукраїнських говірках степового ареалу, якими розмовляли нащадки колишніх антів, а до них ці землі займали скіфи і сармати. Саме скіфський і сарматський субстратні впливи, на думку дослідників, і спричинилися до зміни g > γ. Хронологічні рамки цього процесу визначаються тим, що слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. н. е. рухалися зі Східної Європи і колонізували Балканський півострів, ще вимовляли вибуховий g, а східні слов'яни, котрі протягом VII–VIII ст. стали проникати із Середньої Наддніпрянщини у басейн Десни й за Прип'ять, уже мали приголосний γ. Сформувавшись як типова антська риса в умовах посилених слов'яно-іранських мовних контактів, фрикативний γ з часом поширився на майже весь "склавінський" культурно-етнографічний ареал. До південнобалтійських "венедських" говорів інновація g > γ не дійшла.

У південній частині східнослов'янських говорів, на основі яких сформувалися українська мова та деякі південно-західні говори білоруської мови (говори полян, уличів, тиверців, сіверян, деревлян і волинян), як і в південній частині західнослов'янських говорів (чеських, словацьких і верхньолужицьких), і далі змінювалася артикуляція фрикативного γ шляхом пересування назад місця його творення, внаслідок чого він через різні проміжні варіанти перетворився на фарингальний приголосний ɦ.

Оскільки відмінний від g і γ звук ɦ нині характерний для

широкого й компактного ареалу, що охоплює не тільки українські говори, але й південну частину західнослов'янських мов, можна припустити, що перехід γ > ɦ почався ще в пізньопраслов'янський період, а завершився в різних говорах у різний час, але для встановлення точної хронології немає надійних фактів. У протоукраїнських говорах фарингальний ɦ формувався, ймовірно, в IX–X ст. Про це свідчать випадки пропуску літери *г* і особливо змішування літер *г* – *х* вже в найраніших давньоруських пам'ятках, яке тривало і в ранній староукраїнській писемності, коли наявність фарингального ɦ в українській мові вже абсолютно безсумнівна. У Збірниках Святослава 1073 і 1076 рр. та в різноманітних Євангеліях XI–XII ст. знаходимо такі написи, як бѣство (= бѣгство), разнѣвавъ же ся (= разгнѣвав же ся), изънаша (= изгнаша), изниеть (= изгниеть). Навіть французька королева Анна – дочка київського князя Ярослава Мудрого в 1063 р. підписувалася: Ана ръина, тобто регіна "королева". Випадати міг лише фарингальний ɦ.

Змішування літер *г* і *х* також вказує на те, що замість вибухового g давньоруські книжники вимовляли гортанний ɦ. Уперше заміна *г* на *х* засвідчена в праці грецького історика Костянтина Багрянородного "Про управління державою" (949), де в назвах дніпровських порогів замість слова *праг* ("порог") вжито *прах*. Подібні написи знаходимо і в найдавніших писемних пам'ятках – Ізборниках Святослава 1073 і 1076 рр. та ранніх Євангеліях: кънiхъчии, ход (= год), снѣхъ (= снѣгъ), хрѣха (= грѣха). Зрідка трапляється написання *г* замість *х*: драгмы (= драхмы), слугъ (= слухъ), дидрагма (= дидрахма). Отже, зникнення проривного g і заміна його фрикативним γ, а потім фарингальним ɦ було однією з найдавніших рис, яка стала притаманною українській мові.

2) *ЗЛИТТЯ ЗВУКІВ ы, і > и*

Одна з найхарактерніших особливостей української мови – це наявність у ній звука *и* передньо-середнього ряду середнього підняття, який виник унаслідок злиття праслов'янських голосних *і* та *ы*. Для позначення нового звука *и* на письмі не було спеціальної літери, що привело до змішування в писемності традиційних літер *ы*, *и*. У найдавніших писемних пам'ятках XI–XIII ст., створених на території сучасної України, досить частими є написи типу хлѣби, вельмы,

язикъ, выны, риба, постыдыться, годыны, рызы, рибы, лысты, народи, просыти, явилыся, пустиню, народи. Органічним продовженням цієї орфографічної особливості стали подібні написи у староукраїнських грамотах XIV–XV ст.: ризи, наситититися, Ивановычь, Кузьмычь, млыны, рибы, користь варвари і т. ін. Численні випадки змішування літер *ы, и* в писемних пам'ятках свідчать про те, що в живому мовленні середньонаддніпрянських протоукраїнців того часу вже існував звук *и* передньо-середнього ряду середнього піднятгя, а сам процес формування цього звука, цілком природно, відбувався значно раніше. Тому датування цього явища на основі свідчень писемних пам'яток другою половиною XI ст., як це робить більшість учених, абсолютно непереконливе, адже змішування літер могло бути і в давніших пам'ятках, які до нас не дійшли. Цілком можливо, що зближення і злиття голосних *ы, і > и* почалося в IX–X ст., а завершилося у відповідних говорах у XII ст. Проте цей процес не охопив деяких окраїнних українських говорів – закарпатського, бойківського, лемківського і надсянського та окремих північних говірок української мови.

3) ЗБЛИЖЕННЯ ГОЛОСНИХ *е – и*

Орфоепічною нормою сучасної української літературної мови є вимова в ненаголошеній позиції голосного *е* з наближенням до *и*, а голосного *и* з наближенням до *е*: ве^{и}сна́, зе^{и}ле́ний, пи^{е}та́ти. Зближення *е – и* – дуже давня риса, яка виникла, очевидно, вже в ході злиття *ы, і > и*, бо новий голосний *и* з його обниженою артикуляцією виявився дуже схожим на голосний середнього піднятгя *е*. У найраніших давньоруських писемних пам'ятках з території сучасної України це зближення відображене у вигляді змішування літер *е – ы, и*, яке навряд чи можна вважати описками або наслідком вокальної асиміляції: повѣдаиты, учитиля, жетие, покажимъ, учиникомъ, жедове, лецемѣри, ожеветь, фаресьи, въ жевоть, родитили і т. п. Про невипадковість таких написань свідчать грамоти та інші пам'ятки староукраїнської мови, в яких змішування літер *є – ы, и*, поза всякими сумнівами, відбиває зближення ненаголошених *е – и* в живому мовленні: чирвоныи, причистоѣ, ожинися, примудрость, прենуди, лилѣка, прикратилися, Диниса, ожевали, низгода. Оскільки сучасному північному наріччю української мови зближення ненаголошених *е – и* не властиве, можна припустити, що воно відбувалося в ареалі давніх антських племен та їхніх нащадків (південні поляни, уличі, тиверці, південні *волиняни*). Діалекти колишніх північних волинян, деревлян, північних полян і північних сіверян цього процесу, найвірогідніше, не зазнали.

4) ПЕРЕТВОРЕННЯ *ě* (ѣ) В *і, е*

Українська мова відрізняється від усіх інших слов'янських мов, крім цілого ряду рис, і тим, що в ній давній голосний ѣ (так званий ять), котрий вимовлявся як дифтонг *і̯е* або як вузький закритий *ê*, на більшій частині української етнічної території перетворився в *і* (вѣче, грѣхъ, дѣти, лѣсъ, лѣпити > укр. віче, гріх, діти, ліс, ліпити і т. п.). Цей процес започаткувався, найімовірніше, в говорах південних східнослов'янських племен (південних полян, південних волинян, уличів, тиверців і хорватів) досить рано, очевидно, з X – початку XI ст., коли почала переважати тенденція ще більшого звужування вузького ненаголошеного закритого *ê* в *і* й дифтонга *і̯е* також в *і*, оскільки в південному ареалі східнослов'янських говорів у цьому дифтонгові здавна виразніше вимовлявся початковий закритий компонент *і*.

Перехід ѣ – *і* відбувався, без сумніву, після зближення і злиття голосних *і, ы > и*, інакше новий голосний *і* < ѣ перетворився б в *і* разом з етимологічним *і*. Найдавніші писемні пам'ятки XI ст. вже відбивають змішування літер ѣ – *и*: в вѣри, посмиявся, нимая, пламениеть, утишению, Андрия, Матфия, процвитая, пити в миру, съ стины; явленьє, прѣведуть, прѣшедъ, в пѣсаниахъ і т. п. Пам'ятки XII–XIII ст. південноруського походження засвідчують подальший розвиток тенденції переходу ѣ > *і* на більшій частині ареалу протоукраїнських говорів, де відображено змішування літер *и* – ѣ: вси, в попели, въ тьмници, на лици, побидилъ єси, усмихающе ся, витры, въ обитили, линивый, оскаженило, въмѣсти; нѣколи, ключѣ, прѣтворъ, фарѣсѣи, Дѣонисья, обѣдѣлъ, съзадѣ і т. п.

Взаємозаміна на письмі літер ѣ – *и* в пам'ятках XII–XIII ст. стала звичайним явищем. Це переконливо доводить, що, очевидно, вже на початку XIII ст. у більшості українських говорів фонема ѣ остаточно перейшла в *і* (крім майбутнього

північного наріччя в межах поліських говорів), незалежно від наголосу й інших фонетичних умов. У староукраїнських пам'ятках XIV–XV ст. змішування літер як продовження попередньої тенденції трапляється дуже часто, що свідчить про звук *і* на місці колишнього ѣ як про звичайну живомовну рису: всихъ, дідич, окаменило, заповиди, бисится, раздили, осинить, велили, синожатми, крипость, мисто, соби, пасика, лисъ, дитками і т. ін.

У поліських діалектах (фундованих на говорах волинян, деревлян, дреговичів, північних полян), що стали основою нинішнього північного українського та південно-західного білоруського наріч, перетворення давнього ѣ мало свої особливості, які залежали також від наголошеної або ненаголошеної позицій. За свідченнями давньоруської писемності й сучасних народних говорів можна припустити, що голосний ѣ і в стародавніх поліських говорах мав численні варіанти, але переважав вузький *ê*. Найраніше (приблизно в XI – першій половині XII ст.) давній ненаголошений ѣ злився з давнім коротким *ĕ* (дѣдокъ, дѣла, дѣтей, вѣдро, мѣшокъ, пѣсокъ → дедок, дела, детей, ведро, мешок, песок), хоч у деяких поліських говірках відбувся перехід ѣ – *і*, як у всіх інших протоукраїнських говорах, а в окремих говірках голосні *е, і* на місці давнього ѣ вживалися паралельно. Занепад ненаголошеного ѣ на Поліссі спричинився до його перетворень і під наголосом. Вірогідно, десь у другій половині XI і протягом XII ст. у тих самих говорах, де ѣ занепав у ненаголошеній позиції, тобто на всьому Поліссі та в сусідніх регіонах сучасного південно-західного наріччя білоруської мови, цей голосний під наголосом почав перетворюватися в дифтонги іе, іê, рідше – уо, уи, ие: вѣтеръ, вѣра, дѣдъ, тѣло, рѣчка, хрѣнъ → в'іéтер, в'іéра, об'іéд, д'іéд, т'іéло, р'іéчка; хруи́н, хруо́н; обиéд, р'иéчка. В окремих поліських говорах наголошений ѣ переважно після губних, зубних та *р* перейшов у голосні *е, и:* в'етер, об'ед, д'ед, т'ело, с'ено, р'ечка; обид, витер, ричка, ридко, (г)орих. Відомі й інші перетворення наголошеного ѣ у поліських говорах. Проте всі вони не вплинули на формування української літературної норми (у ній на місці ѣ у наголошеній та ненаголошеній позиціях закріпився лише голосний *і*) і залишилися діалектним явищем.

5) ЗМІНА є В о ПІСЛЯ ШИПЛЯЧИХ ТА й

Характерною ознакою української мови є перехід давнього голосного є в о незалежно від місця наголосу тільки в позиції після шиплячих та *й* перед наступним споконвічно твердим приголосним: жовтий, жонатий, його, пшоно', чоловік, шостий. Спершу цей процес почався, очевидно, в поліських говорах, тобто на землях волинян, деревлян, сіверян, полян і дреговичів, найпевніше, десь у IX-X ст. (після утворення повноголосся), ще до ствердіння приголосних перед *є, і,* а завершився після занепаду зредукованих ъ та ь (приблизно на середину XII ст.). Спорадичні написи з о після шиплячих трапляються вже в найдавніших відомих нам київських і галицько-волинських пам'ятках XI ст., а в XII—XIII ст. кількість зафіксованих випадків переходу є > о неухильно зростає: чоловіка, жона, врачомъ, носящому, борющомуся, меньшому і т. п. Вважати їх описками немає серйозних підстав, оскільки вони, очевидно, відбивають реальну особливість живого народного мовлення, що підтверджується й численними пізнішими прикладами із староукраїнських пам'яток: чотыри, бъчолъ, вышолъ, чорного, жону, чоловіка, боръщовку, ничого, нашого, чорного, щоби, чолом і т. д. Проте цей процес відбувся не в усіх українських діалектах: голосний є замість нормативного о (шестий, вечери, черніти) і нині зберігається в деяких південно-західних українських говорах (наддністрянському, покутсько-буковинському, бойківському, закарпатському та лемківському).

Процес переходу є > о властивий і іншим східнослов'янським мовам, але мав у них свої особливості. У російській та білоруській мовах цей перехід відбувся не тільки після м'яких шиплячих та j, а й після всіх м'яких та пом'якшених приголосних перед твердими приголосними і в кінці слова, але обов'язково під наголосом.

6) ПЕРЕХІД а З КОЛИШНЬОГО ρ (НОСОВОГО є) Й ДАВНЬОГО 'а МІЖ М'ЯКИМИ ПРИГОЛОСНИМИ В є У ПОЛІСЬКИХ ГОВОРАХ

Притаманні колись усім слов'янським, у тому числі й східнослов'янським, говорам носові звуки *q,* ξ (ржка, МАСО, які вимовлялися як "ро"ка, ме"со") на східнослов'янському грунті занепали ще в дописемний період. При цьому носовий *ξ*

перетворився спочатку в проміжний голосний $\ddot{\textit{ą}}$, який після втрати носового призвука став звичайним м'яким голосним переднього ряду *а*, що у давньоруській писемності позначали літерою ѧ. Приблизно в XI–XII ст. на території сучасних поліських говорів вимова цього звука *ä*, похідного від *ę*, у ненаголошеній позиції і насамперед між двома м'якими приголосними, а слідом за цим – і після м'якого приголосного перед твердим почала наближатися до голосного *е*: колодѧзь > колод'ез', памѧть > пам'ет', десѧть > > дес'ет' і т. п. Перехід ѧ > *е* відбивають давньоруські пам'ятки й ранні староукраїнські грамоти з ареалу сучасних північних говорів української мови: тегающе, месеца, тысеча, десет, десетины, пєтьдесят, просечы, памєти, присєги, звезав, кнєгиню, оглєдати і т. п. Це явище виявилося дуже стійким і збереглося до нашого часу: в багатьох сучасних поліських говірках звичними є форми памет', кипеток, колодез, м'ісец', запрежу і т. д. Пізніше явище зміни давнього ѧ > *е* відбулося і в деяких південно-західних українських говорах. Цей процес поширився й на ѧ в наголошеній позиції: уз'éў, т'éжко, д'éкувати, шчéст'а, гар'éчий і т. п. У західноукраїнських говорах перехід ѧ – *е* був самостійним, не пов'язаним з подібним явищем у поліських говірках. І там, і там перехід ѧ – *е* залишився місцевою діалектною особливістю й не став загальноприйнятою літературною нормою.

7) *ЗМІНА АРТИКУЛЯЦІЇ і НА ы В ПОЗИЦІЇ ПІСЛЯ КОЛИШНЬОГО ъ У ПОЛІСЬКИХ ГОВОРАХ*

У більшості давньоруських говорів голосний *і* після ъ (тобто у випадках, коли прийменник або префікс закінчувався на ъ, а наступне слово або корінь починалися голосним *і*) взаємовпливали один на одного: ъ під впливом наступного *і* вимовлявся як сильний зредукований (*въ имѧ, прѣдъидущей, отъиде* вимовляли *во имя, прі*[е] *доу*[і] *дущей, отоу*[і] *де*), і цей самий зредукований ъ впливав на наступний голосний *і*, зближуючи його вимову з голосним *ы*. Згодом голосний *ы*[і] асимілював попередній ъ, і з двох голосних ъ та *і* розвинувся один *ы*: съ иньмь > сыным', съискати > сыскати. Беручи до уваги історію зредукованих ъ, ь, можна припустити, що процес зміни артикуляції *і* після ъ відбувався протягом кінця Х і в ХІ ст., оскільки новий звук *ы* в цій позиції

почав фіксуватися в пам'ятках з кінця XI ст. Але ця зміна відображена переважно в пам'ятках з російської та білоруської етномовних територій, а в українській давній писемності вона фіксується досить рідко і лише в пам'ятках, пов'язаних переважно з полісько-волинським ареалом: *възыграся младеньць, изымати, розыйдете, изыиде, игроу сыгра, одышла с ынъшсю шляхтою, в ызбе* і т. п. Це свідчить про те, що зміна вимови *і* на *ы* після колишнього ъ відбулася лише в тих давньоруських говорах, що походять від давніх діалектів племінного союзу склавінів. У протоукраїнських говорах, фундованих на стародавніх антських діалектах, голосний *і* разом з *ы* рано перейшов у новий голосний *и*. Отже, для зміни *і* > *ы* після ъ у цих говорах не було відповідних умов. Сучасна діалектна вимова початкового *і* як *и* в деяких словах (и́ва, и́дол, и́кавка, и́кати, ина́кший, инди́к, и́ній, и́ноді, и́нший, иржа́, и́род, и́скра, ич (вигук) та ін.), за нашими спостереженнями, не залежить від якості попереднього звука (голосний чи приголосний) і до розглядуваного явища, мабуть, прямого стосунку не має.

Отже, перехід *і* > *ы* на початку слова або кореня після колишнього ъ – не українське явище. Нема його і в сучасній українській літературній мові.

8) *ГУБНО-ГУБНИЙ w – ГУБНО-ЗУБНИЙ v*

Протоукраїнські (як і протобілоруські) діалекти успадкували від спільнослов'янської (праслов'янської) мови губно-губну сонорну фонему *w*, яка за артикуляцією наближалася до *у*. Губно-губну вимову приголосного *w* відбивають найдавніші писемні пам'ятки XI ст., у яких трапляється змішування літер *в – у* – найчастіше на початку слова перед наступним приголосним: єустратию, аугуста, Гауриилъ, Пaулъ, уселеную, възгодьно, прауда, въчинены суть і т. п. В українських говорах цей звук зберігся й після занепаду зредукованих ъ та ь. На початку слова губно-губний *w* ще більше став розвиватися в напрямку до *у* й перетворився на своєрідний звук *ў*, проміжний між *в* та *у*, а в середині слова перейшов у нескладовий голосний *ў*: правьда → правда → праўда. Унаслідок поступової вокалізації губно-губний *w* міг перетворюватися не тільки в нескладовий голосний *ў*, а й через цю стадію в голосний повного творення *у*, що утворював самостійний склад: въдова, вънукъ → $\frac{в}{ў}$дова, $\frac{в}{ў}$нук → ўдова, ўнук →

→ удова, унук. З другого боку, за цим самим зразком споконвічно голосний повного творення *у* в ненаголошеній позиції на початку слова і після голосних міг перетворюватися на нескладовий голосний *ў*: упасти, утиснути, учинити → ўпасти, ўтиснути, ўчинити. На основі перетворення *w* – *ў* в українській (і білоруській) мові, найвірогідніше, протягом XIII – першої половини XIV ст. у певних фонетичних умовах виникло закономірне чергування голосних *у* – *ў*, яке на письмі передається літерами *у* – *в*: знаю всі дороги – знав усі дороги, була в лісі – був у лісі і т. п. Це – одна з найхарактерніших спільних рис сучасних української та білоруської мов, не властива російській мові. У проторосійських діалектах між Окою і Волгою (ростово-суздальські говори) ще в третій чверті I тис. н. е. виникла тенденція до перетворення прадавнього *w* у губно-зубний *v*, паралельний до глухого *ф*. Вимова нового приголосного *v* не мала нічого спільного з голосним *у*, через що й перетворення його у нескладовий *ў* та чергування *в* – *у* в російських говорах неможливі.

9) ПРИСТАВНІ (ПРОТЕТИЧНІ) ПРИГОЛОСНІ В ПРОТОУКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

Запобігаючи немилозвучному збігові голосних у кінці попереднього й на початку наступного слова, в українській літературній мові, а ще більше в народних говірках перед початковими голосними *о*, *у* почали вставляти приголосні *в* і *г*. Ця риса характерна для південно-західних говорів української мови та білоруських говорів (пор. приставний *в* перед *о* у північних говірках наддністрянського і в надсянському говорах та в західних подільських говірках: *во́сінь, во́зе^{и}ро, вове́с, ворі́х, во́стрий, вогіро́к*). Приставний *h* перед *о* трапляється рідше; спочатку замість нього виник, очевидно, придих, який так і сприймався акустично, і лише згодом він оформився в самостійний звук. Так, у західних поліських, волинських і подільських говірках виступають форми *го́сінь, го́зе^{и}ро, гове́с, гора́ти, гойіро́к* "огірок" (часто паралельно з *о́сінь, о́зе^{и}ро, ове́с*). Приставний *в* перед *у* характерний для більшості українських говорів, через що він закріпився і в літературній мові (*ву́лиця, ву́хо, ву́са, вузьки́й*), а приставний *h* перед *у* (*гу́лиця, гуж, гу́хо, гузьки́й*) вживається значно рідше – переважно в тих самих говірках, де й приставний *h* перед *о*.

Зважаючи на те, що приставні приголосні охопили не тільки значну частину українських, а й майже всі білоруські й західний ареал середньоросійських говірок та південноросійського наріччя, можна припустити, що це – дуже давня риса, яка могла з'явитися ще в племінних діалектах склавінського походження на Поліссі й Волині перед початком масової міграції східнослов'янських племен у лісову зону басейнів Березини, Верхнього Дніпра і Волго-Окського межиріччя, тобто орієнтовно на самому початку і в перших століттях н. е. Проте в південних давньоруських пам'ятках через традиційність давньоруської орфографії приставний *в* починає зрідка відбиватися в церковних творах лише з XIII ст.: вовця, вогньно, о въучѣньи, вужасъ, вученикомъ, княгини Вользѣ, волтарь, воотця, вутра, въни "вони" тощо. Рідко трапляється приставний *в* і в староукраїнській світській писемності XIII–XV ст.: с вокном, вовса "вівса", вотнину, вотчичь, на вутриє, вокно, вонъ "він" тощо. Приставний *г* у староруській та ранній староукраїнській писемності не зафіксований зовсім.

У галузі **морфології**, тобто у формах словозміни, сучасні характерні особливості української мови також мають давнє й глибоке коріння. Розглянемо лише деякі з них – найдавніші й найприкметніші.

10) ЗАКІНЧЕННЯ -ові, -еві (-єві) В ДАВАЛЬНОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ

Найхарактернішою особливістю давального відмінка чоловічого роду однини в сучасній українській мові є переважне вживання закінчення *-ові, -еві (-єві)*: плу́гові, бра́тові, коне́ві, орло́ві. Воно досить часто трапляється ще в давніх пам'ятках старослов'янської мови (наприклад, у Супрасльському рукопису) у власних іменах та в назвах осіб: *Петрови, богови, господеви, мужеви* та ін.[1] У минулому це закінчення було властиве, очевидно, більшості слов'янських діалектів, оскільки й нині поширене у західнослов'янських мовах – в іменниках на означення не тільки живих істот, а й предметів (пол. koniowi, synowi; чес. pánovi, mužovi; слов. chlapovi, vodcovi тощо). Закінчення *-ови* в деяких групах іменників було відоме на всій давньоруській території, особливо в протоукраїнських говорах, а на півночі й на заході (територія прото-

російських і протобілоруських говорів) – менше й на XIV-XV ст. вийшло з ужитку. Давньоруські пам'ятки південного походження засвідчують закінчення *-ові* часто паралельно із закінченням *-у (-ю)*: ангелови, богови, Глѣбови, грѣхови, сынови, домови, духови, попови і т. д.[2], мирови, огневи, зятеви, змиеви, мужеви, Рюрикови, Дирови, Моисѣеви, Петрови.

У староукраїнських пам'ятках найпоширенішим закінченням давального відмінка однини іменників чоловічого роду було *-у (-ю)* типу сину, пану, Роману, къ берегу, Назару. Але досить часто засвідчені й форми з *-ови (-еви), -овѣ (-евѣ)*, кількість яких поступово зростає, і в пам'ятках XVII ст., особливо з Середньої Наддніпрянщини, вони переважають: Иванови, Василеви, дѣдови, листови, королеви, господареви, Владиславови, Дмитрови, товаришови, братови, каменеви, гостеви, медови. У сучасних українських діалектах закінчення *-ові (-еві)* майже немає в поліських говорах, зате воно розповсюджене в південно-західних і особливо в південно-східних говорах, через що й стало нормою літературної мови.

Таким чином, закінчення *-ові, -еві (-єві)* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду в українській мові успадковані від давніх східнослов'янських і, можливо, праслов'янських діалектів.

11) КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК ІМЕННИКІВ

Кличні форми іменників чоловічого та жіночого роду, вживані при звертанні, були поширені ще в праслов'янській мові. У праслов'янський період почалася заміна кличної форми формами називного відмінка. Цей процес був загальнослов'янським. Властивий він і східнослов'янським діалектам, але відбувався тут не послідовно: у північних і північно-східних (проторосійських) говорах клична форма, починаючи з XI ст., стала втрачатися і поступово занепала повністю, у західних (протобілоруських) говорах занепала частково, а в південних (протоукраїнських) говорах збереглася. Іменники у кличній формі широко засвідчені в південноруських пам'ятках другої половини XI ст. і в "Слові о полку Ігоревім": владыко, Мариє, киягине, учителю, друже, сыну, жено, слуго, дружино, соловію, княже, Всеволоде, Петре, Игорю, брате, земле, Днепре Словутицю і т. п. Кличні форми

іменників послідовно вживалися в староукраїнській писемності: смерде, пане, королю, о земле, о человьче, братоньку, сину мой Гаврилку і т. ін.

У сучасній українській літературній мові існує спеціальний кличний відмінок іменників: коню, батьку, соловейку, діду, мамо, бабо, чоловіче, Україно, земле, Дніпре, Миколо, Іване, Олено, Катре, Галю.

12) ЧЕРГУВАННЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ г, к, χ ЗІ СВИСТЯЧИМИ з, ц, с У ДАВАЛЬНОМУ ТА МІСЦЕВОМУ ВІДМІНКАХ ОДНИНИ

Звичні для української (і білоруської) мови форми *на березі, на нозі, в книжці, в руці, у вусі* утворилися внаслідок чергування приголосних *г, к, χ - з, ц, с* перед закінченням *і*, яке виникло з давнього Ѣ. Це чергування виникло ще в епоху так званого другого пом'якшення задньоязикових приголосних, яке відбувалося, на наш погляд, приблизно у II-III ст. н. е. У протоукраїнських говорах ця риса виявилася дуже стійкою протягом усього давньоруського періоду і не зазнала ніяких змін у майбутньому.

Староукраїнські пам'ятки відбивають чергування *г, к, χ - з, ц, с* досить послідовно: слузі, книзі, черзи, по рьць, владыць, дьвць, Любць, к Решетиловъци, Антонись і т. п.[3] Такі форми властиві більшості українських говорів і є нормою сучасної літературної мови. Характерні вони й для білоруської мови, що зближує її з українською: на беразе, у лузе, дачцэ, жбнцы, гутарцы, у руцэ і т. п.

На відміну від української і білоруської мов у російській мові форми зі свистячими приголосними не збереглися, а в псковських (колишніх кривицьких) говорах їх ніколи й не було. У проторосійських говорах відновлення колишніх *г, к, χ* на місці пізніших *з, ц,* с почалося ще в дописемний період (до XI ст.) і поступово поширювалося з півночі на південь. У північно-східних і центральних областях Росії процес відновлення задньоязикових (на ноге, в руке, в кожухе) завершився приблизно в XVI ст. Деякі південноросійські говірки зберегли чергування *г, к, χ - з, ц,* с *(при дарозе,* на *руце, у hapoce).*

13) ЗАКІНЧЕННЯ -у (-ю) ТА -а (-я) В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ

Вживання двох іменникових закінчень у родовому відмінку однини, характерне для сучасної української літературної мови *(болю, гніву, суму, крику, сміху, розуму, кисню, квасу, міду, сиру, лісу, снігу, вітру, дощу, вогню, морозу, Китаю, Донбасу, Криму,* але *вола, коня, плуга, комбайна, тижня, місяця, понеділка, березня, футбола, коридора, паркана, Києва, Івана, Петра* і т. п.), було поширене ще в давньоруський період. У той час іменники чоловічого роду з основами на -0-/-JO- типу *городъ, другъ, ворогъ, вЬкъ, человікь, конь, ножъ* мали закінчення *-а (города, друга, ворога, віка, человіка, коня, ножа),* а іменники чоловічого роду з основами на-и-типу[г] *домъ, Донъ, върхъ, полъ, медъ, полкъ* - -у *(-ю) (дому, Дону, върху, полу, меду, полку).* Пізніше унаслідок взаємодії іменників обох основ закономірність вживання закінчення *-а (-я)* і -у *(-ю)* в родовому відмінку порушилася, і колишні іменники чоловічого роду з основами на -и- могли вживатися із закінченням на *-а (-я) (сна, меда, чина, пира, мира),* а іменники з основами на -о- - із закінченнями -у *(льну, солоду, гороху).*

Закінчення -у *(-ю)* в родовому відмінку однини багатьох іменників чоловічого роду засвідчені в найдавніших пам'ятках XI-ХПІст., створених на території України: *отъ дому, изъ дому, до полу, не съхрани чину, взяти 7 въдеръ солоду, отъ льну, хлібу, гороху*[4].

У староукраїнських грамотах та інших ділових документах XIV-XVI ст. родовий відмінок однини іменників чоловічого роду має закінчення *-а (-я)* і -у *(-ю): недалеко села, ув озера, ведро масла, щирого золота, половина поля, до моря, ис того дворища, иншого поколіня,* але *з роду моего, пушечъного пороху, ведро меду, для сорому, от дожчу, без гомону, до саду, зо страху.* Кількість іменників чоловічого роду із закінченнями -у *(-ю)* в родовому відмінку однини постійно зростала, і нині вони становлять значну групу, У білоруській мові в цьому відмінку також вживаються закінчення *-а (-я)* і -у *(-ю): чалавёка, канЯ, вала, стала, мяшка, кожуха, гада, літра, кілограма, носа,* але: *гумору, розуму, вопЫту, звычаю, колеру, сорту, гаману, шуму, жарту, звороту, руху, смеху, бою, спакою, болю, кашлю, грому, ветру, марозу, світанку, пажару, воску, сыру, дыму, ячменю, клею,*

бору, лесу, чаю, хмызняку, чароту і т. п. У російській мові такі форми трапляються дуже рідко - переважно тоді, коли йдеться про якусь частину від цілого: *чаю, сахару.*

14) ЗАКІНЧЕННЯ -ої В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ ПРИКМЕТНИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ: великої, доброї

Нормативним у сучасній українській літературній мові закінченням родового відмінка однини прикметників жіночого роду виступає закінчення -ї': *дорогої, золотої, ніжної, вечірньої, полотняної. У* давньоруський час це закінчення вживалося поряд з іншими - *-ия (-ыя),* -ЫБ *(-ые), -иЬ, -ыи: дневныя потрібы, цвЬтныя суботы, телесное* и *коньскыя хитрости, Романовъи княгини, остроты мечевыи* і т. п. Перші випадки фіксації закінчення -ОБ *(-оє)* трапляються в давньоруських пам'ятках XI ст.: *святоі мучениці* (1092), вегъхов *деревяної (церкви): пагубноЬ съмрьти, борзости ради коньское* і т. п. У староукраїнських грамотах і актах прикметникові закінчення *-оі* -ЄБ *(-оє/-еє), -ои/-еи* виступають досить послідовно: *литовскоі землі, перемыскоі волости, личбы полскоі, до Белое горы, вірноє службы, до місячное ясности; краковской землі, обывателки Полтавской, фамиліи славетнои.* Такі варіанти вживалися паралельно у межах навіть тієї самої пам'ятки. Проте поступово відбулася уніфікація закінчень родового відмінка однини прикметників жіночого роду. Оскільки в більшості українських говорів давній голосний Б закономірно перетворився в *і,* із кінцевого -ОБ сформувалося двоскладове закінчення *-ої,* а давні •*ои/-еи* також перетворилися в закінчення *-ої (-еї).* Лише в північних українських говорах, де давній Б перетворився не в і, а в є, збереглися стародавні прикметникові закінчення *-ойе/-ейе: дббройе, молодбйе д'е'рк'і*[6].

15) ФОРМИ ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА ЗАЙМЕННИКІВ мені, тобі, собі

На відміну від російської мови, в якій особовий займенник я в давальному відмінку втратив кореневий голосний *(мне),* а особовий займенник *ты* та зворотний себя мають у цьому відмінку кореневі голосні є *(тебе, себе),* українські займенники виступають з кореневими голосними *о, є: мені, тобі, со-*

бі. Ця різниця пояснюється паралельними формами займенників ще в спільнослов'янський період, коли в південних слов'янських діалектах у давальному - місцевому відмінках цих займенників переважали основи tet-, seb-, а в західних і східних - основи tob, sob-, очевидно, під впливом орудного відмінка: *тобою, собою.* У давньоруській писемності також переважали форми собь, *въ собі, к собі, по тобі, къ тобЬ, о тобЬ* і т. п.' Згодом староросійська мова сприйняла церковнослов'янські (в своїй основі - староболгарські) основи займенників *теб-е, себ-е,* а в українській мові збереглися традиційні східнослов'янські форми.

Від займенника я спільнослов'янські форми давального відмінка мали варіанти *ми, *мънь, *мьнь, які після занепаду зредукованих у давньоруських пам'ятках виступають у формі *мнЬ* (залежно від зміни *t > є, і;* пор. укр. діалектне *мні,* рос. *мне).* Але вже з XII ст. існувала й суто українська форма мені: у написі-графіті на стіні Київської Софії читаємо: г(оспод)и, помози рабоу своемоу Ивану имямъ РавятЬ попови Иваноу и вьсьм хрьстянам и мені грьшьнику[8]. Проте це лише один випадок раннього використання цієї форми. Регулярно форми давального відмінка *мені (минЬ, мини)* в староукраїнській писемності починають вживатися лише з XVI-XVII ст.

16) ФОРМИ 3-ї ОСОБИ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО І ПРОСТОГО МАЙБУТНЬОГО ЧАСІВ І ДІЄВІДМІНИ ТИПУ пише, несе

У сучасній українській (і білоруській) мовах дієслова І дієвідміни в 3-й особі теперішнього і простого майбутнього часу вживаються без кінцевого -гь: укр. *бера, веде, каже, п'є, читає* (білор. бярэ, *вядзё, кажа, п'є, чьгтае),* але *біжить, летить, косить, просить* і т. п. Народні говірки відбивають складне розмаїття таких форм: *літає, літа, літаєть, хо'де, ходить, ходит, робе, робить, рббит* і т. п. Притаманні сучасній українській літературній мові дієслівні форми без -гь дуже давні - вони існували ще в праслов'янській мові, потім у староболгарській і засвідчені в старослов'янських пам'ятках (Зографське, Марийське та Ассеманієве євангелія, Савина книга, Супрасльський рукопис тощо), причому ці форми належать до різних класів: *достой, хоште, утварає, желЬк, отъгони, he, ні,* і т. п.[9] Форми без *-т* трапляються і в найраніших пам'ятках давньоруської писемності XI ст., створених, ймовірно, на території сучасної України: *напише, може, раждає, подобає, убиває, рече, йде, буде, є, удари, почне, проходи, живе, поучає.*

У деяких пам'ятках XI ст. відбито дієслівні форми не тільки без -ть, а й без *-е-тъ: (Богъ) заповЬда намъ, обЬща* та ін. Отже, на час виникнення давньоруської писемності такі форми вже існували. Цікаво, що дієслівні форми без кінцевого -ть засвідчені і в Новгородських берестяних грамотах: *є, поцьне, пришьле, поведе, приде, буде, пошле, не гнее* і т. п.

Форми без -ть властиві й староукраїнській писемності XIV-XVII ст.: *може, бракує, обецує, обманує, пише, ознаймує, йде, достане* і т. п. У новий період розвитку української літературної мови дієслівні форми в 3-й особі однини І дієвідміни збереглися й стали нормативними.

17) ЗАКІНЧЕННЯ -мо У ДІЄСЛОВАХ ПЕРШОЇ ОСОБИ МНОЖИНИ ТЕПЕРІШНЬОГО Й МАЙБУТНЬОГО ЧАСІВ: маємо, пишемо

Порівняльно-історична граматика індоєвропейських мов свідчить про те, що дієслівні форми на *-мо, -ме, -м* у першій особі множини теперішнього і майбутнього часів (укр. *маєм, ходимо, зробимо)* зводяться до індоєвропейських *-mos, *-mes, у яких у праслов'янській мові відпав кінцевий приголосний *s,* і *mus, яке після скорочення перетворилося на -тъ. Однак не виключено, що закінчення *-мо* існувало вже в індоєвропейський період. У праслов'янську епоху були окремі діалектні зони, де вживалася здебільшого та чи інша з відзначених форм. У староболгарських говірках, а через те і в старослов'янській мові нормативним було закінчення *-мъ,* яке перейшло і в давньоруські писемні пам'ятки, а згодом стало єдино можливим у російській мові. У протоукраїнських та протобілоруських говорах переважало закінчення *-мо.* З часом ареал поширення цього закінчення скоротився, оскільки в білоруській мові з'явилося закінчення *-м,* яке згодом стало превалювати, а в українських говорах форми на *-м* і *-мо* співіснують. Закінчення *-мо* досить часто трапляється вже в давньоруських пам'ятках XI-XП ст. з території сучасної України: *віруємо, поставимо, даємо, разумЬваємо, не пытаемо, помагаємо* та ін. Варіант *-мо* в дієсловах

дійсного способу став нормою сучасної української літературної мови.

Як бачимо, всі основні морфологічні особливості, нині специфічні для української мови (а деякі з них є спільними українсько-білоруськими), були успадковані нею з давнього періоду, оскільки вони здавна були відомі південним східнослов'янським говорам і засвідчені в давньоруській писемності [10].

ВИНИКНЕННЯ ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ МІАПЕК'НВ

Боротьба доцентрових і відцентрових сил у Київській Русі, яка тривала протягом усієї її історії, завершилася перемогою сепаратистських прагнень. Київська Русь, проіснувавши майже три століття як єдина держава, у кінці першої чверті XII ст. (після смерті Володимира Мономаха 1125 р.) розпалася на самостійні державні утворення: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волинське, Туровське, Полоцьке, Смоленське, Володимиро-Суздальське, Рязанське князівства та Новгородську феодальну республіку. Це був новий етап історичного розвитку Київської Русі, який і далі відбувався по висхідній лінії. Утворення численних князівств не призвело до їхньої самоізоляції й суспільного хаосу. Між сусідніми і навіть віддаленими князівствами зав'язувалися й зміцнювалися економічні та політичні зв'язки, унаслідок яких поступово намітилися територіальні групи земель-князівств. У другій половині XII ст. вимальовуються чотири такі групи, зв'язані між собою міцніючими економічними і політичними стосунками: 1) Київська, Чернігівська, Сіверська; 2) Галицька і Волинська; 3) Новгородська, Псковська, Смоленська, Вітебська; 4) Володимиро-Суздальська, Ростовська, Муромо-Рязанська, Устюзька. У них уже проглядаються контури утворення територій української, російської і (менш чітко) білоруської народностей . Таким чином, на території України виникли два суспільно-політичних об'єднання - північно-східне з центром у Києві й південно-західне з центром у Галичі.

Як же новий етап феодального розвитку відбився на мовній ситуації в Київській Русі?

За традиційними поглядами, саме у зв'язку з епохою феодальної роздрібненості починається й розпад нібито монолітної до цього часу давньоруської мови на окремі територіальні діалекти, оскільки феодальна замкнутість певних регіонів сприяла виникненню в них багатьох місцевих фонетичних і граматичних рис. Справді, утвердження самостійності окремих князівств і піднесення регіональних економічних і культурних центрів сприяли й розвиткові місцевих особливостей народного мовлення. На відміну від попереднього періоду, коли на Русі існували племінні діалекти, з середини XI ст. почався розвиток територіальних діалектів, які стали основою самостійних мов трьох братніх східнослов'янських народностей. Проте виникнення регіональних діалектних рис не завжди й не обов'язково було безпосередньо пов'язане з єдністю або з розпадом суспільно-політичних формувань - Давньоруської держави чи окремих східнослов'янських князівств. Тут діяли різні чинники, накладали свій відбиток різні умови.

Як і в попередній період, визначальними в появі численних регіоналізмів у східнослов'янських говорах епохи феодальної роздрібненості були закони внутрішнього мовного розвитку, контакти з сусідніми мовами і місцеві субстратні впливи. У живому народному мовленні давньоруського періоду безперервно тривали діалектні зміни й перетворення на всіх мовних рівнях. Одні з цих змін почалися ще в доісторичний (дописемний) період і в давньоруську епоху вже завершувалися, інші, що були, як правило, наслідком попередніх змін, тільки розпочиналися. Діалектні особливості, що виникали в епоху феодальної роздрібненості, не поширювалися на всі чи на більшість східнослов'янських говорів, а ставали характерними рисами лише окремих груп територіальних діалектів. На території України все чіткіше вирізнялися діалектні відмінності між поліською та галицько-волинською діалектними зонами.

1) ЗАНЕПАД ЗРЕДУКОВАНИХ ъ, ь ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

З епохою феодальної роздрібненості збігся процес занепаду в східнослов'янських говорах коротких голосних о, є (так званих зредукованих), які на лисьмі позначалися літерами ъ та ь (сънъ "сон", дьнь "день"). Унаслідок цього процесу змінилися структура складів і принципи складоподілу, відбулися численні перетворення голосних та приголосних у різних позиціях, сполук зредукованих з плавними р, л і т. п. І хоч/багато фонетичних змін, пов'язаних із занепадом зре-

дукованих, були спільними для всіх давньоруських діалектів, значна кількість цих змін у різних діалектних ареалах дала різні результати, що стали новими розрізнювальними особливостями окремих східнослов'янських діалектних масивів, а згодом - і окремих .східнослов'янських мов. Частина ж їх набула виразно українського (як і російського та білоруського) характеру. Через це занепад зредукованих *ъ, ь* справедливо називають найважливішим фонетичним процесом у східнослов'янських говорах, як і в усіх інших слов'янських мовах, поворотним етапом їхнього розвитку. Занепад зредукованих *ъ, ь* і формування фонетичних наслідків цього занепаду *в* південних руських діалектах можна вважати початком самостійної історії української мови.

На відміну від південнослов'янських мов, у яких занепад *ъ, ь* відбувався протягом IX-X ст. і на кінець X ст. повністю завершився, у східнослов'янських діалектах цей процес закінчився лише в XIII ст. Найраніше зредуковані ъ, ь занепали в південній частині протоукраїнських говорів (ймовірно, в діалектах нащадків південної частини літописних волинян, тиверців, хорватів і уличів). В одній з найдавніших датованих пам'яток давньоруської мови з галицько-волинського регіону - Добриловому Євангелії пропуски кореневих *ъ, ь у* слабкій позиції (тобто у кінці слів, перед складом з голосним повного творення або зі зредукованим у сильній позиції) становлять 90 %, а написи *о, є* замість *ъ, ь у* сильній позиції (у складі перед слабким зредукованим, перед сонорними *л, ρ* і, можливо, у деяких випадках під наголосом та перед групою приголосних) сягають 96-100%. Навіть збережені на письмі *ъ, ь,* на думку спеціалістів, не відповідали живій вимові. Це означає, що в мовленні переписувача Добрилового Євангелія 1164 р. зредукованих голосних як окремих фонем уже не було, як не було їх і в мовленні населення тодішньої Галицької та Волинської земель. Більше того, в Добриловому Євангелії, як і в деяких інших південноруських пам'ятках XII ст., відображено нескладовий *у,* що виник на місці *въ у* позиції перед приголосним після занепаду зредукованих (доульєть, възыграетеся, въметаху). Таким чином, протиставлення *в - у* в цей час у протоукраїнських говорах було вже звичайним явищем, що могло сформуватися лише протягом досить тривалого періоду після занепаду *ъ* та ь. Цей та деякі інші факти дають підстави вважати, що процес занепаду зредукованих у південно-західних протоукраїнських говорах завершився десь приблизно в першій половині XI ст. У протоукраїнських північно-східних говорах цей процес відбувався дещо пізніше і закінчився, можливо, протягом першої половини XII ст., а в проторосійських говорах – ще пізніше, наприкінці XIII ст.

Унаслідок занепаду зредукованих у фонетичній системі східнослов'янських говорів виник цілий ряд нових рис, властивих усім говорам. Це насамперед чергування голосних *о, е* з нулем звука на місці колишніх ъ, ь (давньор. *сънъ, сна* > укр. *сон, сну, дьнь, дня* > *день, дня),* поява вставних *о, е* перед сонорними приголосними (давньор. *вѣтръ* > укр. *ві́тер,* рос. *ве́тер,* білор. *ве́цер, узлъ* > укр. *ву́зол,* рос. *у́зел,* білор. *ву́зел,* давньор. *земль* > укр., рос. *земель,* білор. *зямéль),* втрата суфіксального сонорного *л* в активних дієприкметниках чоловічого роду однини (давньор. *везлъ, моглъ, рослъ* > укр. *віз, міг, ріс,* рос., білор. *вёз, мог, рос),* спрощення в групах приголосних *-ждн-, -здн-, -стл-, -стн-, -сткл-, -рдц-, -стц-, -слн-, -лнц-, -рнч-* та ін. (давньор. позьдно → поздно → позно > укр. *пі́зно,* чьстьныи → честныи → чесныи > укр. *че́сний,* стьлати → стлати > укр. *слати, масльныи* → *маслныи* → → масныи > укр. *масни́й* і т. п.), виникнення різних асиміляційних і дисиміляційних процесів і т. п. Але для формування окремих східнослов'янських мов першорядне значення мали ті зумовлені занепадом зредукованих фонетичні процеси, які відзначалися виразними місцевими особливостями. Одні з них поширилися на досить великих територіях і стали спільними для споріднених діалектів у складі різних мов (українсько-білоруські, білорусько-російські), інші ж – на локальних і стали характерними особливостями лише однієї мови. Чимало діалектних процесів і явищ, що виникли через занепад зредукованих, виявилися притаманними тільки українській мові.

а) *перехід голосних о, е → і в нових закритих складах*

За наявності коротких (зредукованих) ъ, ь у давньоруських говорах усі склади були відкритими: ко-нь, сто-лъ, со-ль, пе-чь. У ході занепаду зредукованих у слабкій позиції, зокрема в кінці слів, у попередніх складах, які поступово ставали закритими, почалося заміщувальне (компенсаційне) подовження голосних *о, е.* Цей процес почався найраніше, очевидно, в галицько-волинському мовному ареалі – там, де, найімовірніше, найраніше стали зникати слабкі зреду-

ковані. Звідси подовження *о, е* поширилося на наддніпрянські та інші південноруські говори, що склали основу української мови і південно-західного наріччя білоруської мови. Однак у живому народному мовленні подовжені голосні *о, е* в новоутворених закритих складах проіснували недовго й протягом XII–XIV ст. почали перетворюватися в інші голосні: короткий *і* у галицько-волинському регіоні – в усіх позиціях незалежно від наголосу (конь → коон’ → ко^{і}н’ → кін’; пєчь → пєєч’ → пє^{і}ч’ → піч’) – і в дифтонги уо, уе, уі, уи, іе під наголосом у поліських говорах (вуóл, вуéл, вуúл, вуíл, куóн’, куíн’, куúн’, піéч) та в різноманітні проміжні звукові комбінації (і^{е}, и^{е}; е^{і}, и^{е}, ^{і}е, ^{и}е, ^{и}у та ін.). Але провідною при цьому виявилася галицько-волинська тенденція перетворення *о, е > і* в новозакритих складах, що згодом стало нормою української літературної мови.

У давньоруських пам’ятках південного походження, орфографія яких, як відомо, відставала від усного мовлення, зміна голосних *о, е* в новозакритих складах відбивається починаючи з другої половини XII ст., але не повністю. Значною перешкодою, крім традиційної орфографії, була й відсутність в абетці спеціальних літер для позначення новоутворених голосних та дифтонгів. Давньоруські книжники знайшли лише спосіб позначати подовжений голосний *є* перед пом’якшеним приголосним, за яким втратився слабкий зредукований *ь*, і стали передавати його літерою *ѣ:* камēнь → камēн’ → камѣнь, корєнь → корēн’ → корѣнь і т. п. Оскільки в давньоруській писемності вже існувала літера ѣ на позначення відповідного звука, російський учений О. І. Соболевський запропонував називати ѣ у новозакритих складах після занепаду зредукованих ”новим ѣ”[2]. ”Новий ѣ” широко засвідчений у галицько-волинських пам’ятках другої половини XII–XIV ст.: камѣньє, ремѣнь, учѣньє, учитѣль, весѣлиє, сѣмь, матѣрь, корѣнь, шѣсть, перстѣнь, по нѣмь, поколѣньє, вѣлми, зѣльє, зѣмная і т. п.

Подовженого голосного *о*, який у новозакритих складах поступово переходив в *і*, на письмі довго не передавали взагалі, й лише з середини XIII ст. його стали позначати літерами *у (ю)* (добровулно, Ларивунъ, Василювь, прузвищемь, торгувля, Федутъ, Нестюръ, грошювъ), а зрідка – також подвійною літерою *оо*, яка мала означати його довготу: воовця, воовчихъ, воотця, воотчину тощо.

***б) розвиток приставних голосних* о (а), і (и, е)**

Поступове скорочення й повний занепад зредукованих *ъ, ь* у позиції після сонорних *л, м, р* впливали на їх якість: сонорні посилювали свою звучність і виділяли приставні голосні *о, і*, зрідка – *и, є*. Найактивнішим цей процес був у поліських, західних українських та в білоруських говорах: *Вьручии > Овруч, лъжа > олжа, мъшаникъ > омшаник*, а також засвідчені в ”Українсько-німецькому словнику” Є. Желехівського форми *óморок* ”морок” *омшáр, омшáрина.* Приставні *і, и, е* характерні переважно для південно-західних українських говорів: ръжа → ^{і}р^{ъ}жа, → іржа, мыєте → ^{і}м^{ь}ла → імла, ръжати → ^{и}р^{ъ}жати, ^{е}р^{ъ}жати → укр. діал. иржáти, ержáти. Приставні *о, і* зрідка засвідчені в давньоруських та староукраїнських пам’ятках південно-західного походження: искладати, Ильва, до Ильвова, ілвовскый тощо.

в) поява сполук -ри-, -ли- у позиції між приголосними

Унаслідок занепаду слабких зредукованих після сонорних *р, л* (сполучення ръ, лъ, рь, ль) у позиції між приголосними ці сонорні могли виявитися в оточенні шумних приголосних і немилозвучні сполуки -крв-, -држ-, -глт-, -грм-, -трв- та інші суперечили б фонетичній структурі східнослов’янського складу. Щоб уникнути таких сполук, у різних східнослов’янських діалектах відбулися різноманітні фонетичні процеси. Зокрема, в діалектах, на основі яких сформувалися українська та білоруська мови, у ході занепаду зредукованих у цій позиції сонорні *р* і *л* зберегли свою складотворчу здатність, а після остаточного занепаду зредукованих, вірогідно, протягом XII – початку XIII ст. на їх місці виникли вставні звуки – найчастіше *и:* глътати → глтати → глитáти, грьмѣти → грмѣти → гримíти, дръжати → држати → дрижати, кръвавыи → крвáвыи → кривáвий (пор. також у західнополіських, волинських, наддністрянських, бойківських та деяких інших українських говірках форми *яблико, блихá, бривá, дрúва, слизá* та ін.).

У давньоруських говірках, що стали основою російської мови, зредуковані *ъ, ь* після *р, л* у позиції між приголосними не занепали, а посилилися й прояснилися в голосні повного творення *о, е:* глотать, греметь, дрожать, кровавый та ін.

г) перетворення зредукованих й, ї

Крім зредукованих ъ, ь, ще в праслов'янській мові були особливі зредуковані ы̆, ĭ, які виступали позиційними варіантами фонем ъ, ь і вживалися лише в позиції перед *j* та *i*: mўju, гўju, pĭju. У ході загального занепаду зредукованих разом з ъ, ь зникали й **ы̆, ĭ**: у слабкій позиції – зовсім (pĭju > p'ju, lĭju > l'ju), а в сильній прояснилися в різні голосні звуки. У протоукраїнських (протобілоруських) говорах ультракороткі голосні ы̆, ĭ перейшли в *и*: mўјь > мий, гўјь > > рий, molodўj > молодий, šija > шия, lĭji > лий, а в проторосійських говорах відбувся перехід ы̆ > *о*, ĭ > *е*: мой, рой, молодой, шея, лей.

Перетворення ы̆, ĭ > *и* відбите вже в найдавніших пам'ятках XI–XII ст. південноруського походження (отъкрыється, покрыєть, отъкрый, скрыєтьcя, мыєте ся, открыите, злыи, покрыю, укрыю, умыися) і ще послідовніше засвідчене в ранній староукраїнській діловій писемності XIV–XV ст.

д) зміна приголосного л на ў після колишнього ъ

Одним із наслідків занепаду й вокалізації зредукованих ъ та ь було виникнення протягом XI–XII ст. нескладового голосного *ў* на місці давнього твердого *л* у великому діалектному масиві східнослов'янських говірок, на основі яких сформувалися українська та білоруська мови. Перехід *л* > *ў* відбувся лише в двох фонетичних позиціях: 1) у давніх сполученнях сильного зредукованого ъ з *l* між приголосними [вълна, вълкъ, пълнъи, тълстъи, шълкъ, мълчати → укр. воўна, воўк, поўний, тоўстий, шоўк, моўчати (орфографічно – вовна, вовк, повний, товстий, шовк, мовчати)]; 2) у граматичному суфіксі *лъ* колишніх дієприкметників минулого часу, які згодом стали дієсловами минулого часу чоловічого роду [далъ, зналъ, переписалъ, сказалъ, ходилъ → укр. даў, знаў, переписаў, сказаў, ходиў (орфографічно – дав, знав, переписав, сказав, ходив]. У південно-західних українських діалектах нескладовий *у* замість *л* виступає в колишніх сполученнях сонорного *л* не тільки з попереднім зредукованим ъ, а й з голосними повного творення *о*, *ѣ*, *е*: стіў "стіл", гоўка "голка", горіўка "горілка", сопіўка "сопілка", попіў "попіл", стріўка "стрілка", ціпиўно "ціпилно" тощо.

е) пом'якшення приголосних с, з, ц у суфіксах -ський, -зький, -цький

У давніх східнослов'янських говорах існував прикметниковий суфікс *-ьск-*: римьскыи, женьскыихъ, мирьскии, латиньскому, єгипетьскыи. Після занепаду зредукованого ь у проторосійських говорах пом'якшені приголосні перед суфіксом *-ьск-* стверділи. У більшості ж протоукраїнських говорів приголосні в цій позиції, за винятком губних, не втратили м'якої вимови, яка в староукраїнській писемності позначалася літерою ь: польскому, угорьскими, снятиньский, покутьскую, самборьскый і т. п. Унаслідок прогресивної асиміляції м'якість передньоязикових у більшості протоукраїнських говорів (можливо, за винятком лише крайнього південно-західного ареалу) поширилася й на приголосний *с* у суфіксі *-ский*, а також на похідні від нього суфікси *-зкий* і *-цкий*: волыньскыи → волын'скыи → волын'с'кыи, мирьскыи → мир'скыи → → мир'с'кыи і т. п.

Відзначене пом'якшення відбувалося, очевидно, відразу після занепаду зредукованих у південних давньоруських діалектах, найвірогідніше, протягом XII – першої половини XIII ст. Проте перші випадки пом'якшених зубних в ад'єктивному суфіксі *-ський* засвідчені в окремих південноруських пам'ятках починаючи з XIII ст.: жречьськи, соцькихъ. В українських грамотах XIV–XV ст. пом'якшені *-сь-*, *-зь-*, *-ць-* відображені значно послідовніше: сяноцький, пилецький, волоськое, галицький, драгомирєцький, городєцькый, бискупицькому, чорторызький і т. п. Ця риса стала однією з найхарактерніших особливостей української мови і її сучасною літературною нормою.

є) асиміляція середньоязикового j м'якими приголосними

У ході занепаду зредукованих ъ, ь у середині слова приголосні різної артикуляції виявилися поряд і під час вимови почали впливати один на одного, внаслідок чого в усіх давньоруських діалектах виникли різні асиміляційні процеси в нових групах приголосних: давньор. съдоровьє, бъчела → здоров'я, бджола і т. п. У нових сполуках пом'якшених передньоязикових приголосних *д'*, *ж'*, *з'*, *л'*, *н'*, *с'*, *т'*, *ц'*, *ч'*, *ш'* з наступним *j* у південно-західних давньоруських діалектах (згодом ареал української та білоруської мов і крайніх західних ро-

сійських говорів) у позиції між голосними *J* асимілювався попереднім приголосним, який за рахунок цього в ряді говорів ставав подовженим: давньор. судия, събожие, зелие, житие, ночию -* укр. суддя, збіжжя, зілля, життя, ніччю. Проте губні приголосні й ρ через їхню специфічну тверду вимову не могли асимілювати наступного;': б'ю, в'юн, п'явка, сім'я, пір'я і т. п.

Виникнення процесу прогресивної асиміляції приголосного *j* орієнтовно можна віднести до другої половини XI ст., коли зредуковані голосні ъ, ь уже значною мірою занепали, а завершення - десь на середину XIII ст. У писемних пам'ятках відображення цього явища починається з XI ст. (облишьшиє, Илля, священньє); трапляється воно і в документах XII-XШ ст. (в безаконьньи, печалю и лестью), а в староукраїнських грамотах XIV-XV ст. засвідчене досить часто (богомоле, нароженя, осуженню, печатю, житє, будоване, оповєданє, збожє, спустошене, обличє та ін.). Подовження (подвоєння) приголосних у позиції між голосними стало також нормою сучасних української та білоруської мов: укр. весілля, взуття, знання, маззю, насіння; білор. збожжа, калоссе, лрмачча, насенне, смецце і т. п.

2) ПЕРЕХІД СПОЛУЧЕНЬ *гы, кы, хы > ги, ки, хи*

У давньоруських, діалектах задньоязикові *g, ϰ, χ,* а на південному заході і фрикативний *у* та фарингальний *h* були твердими приголосними, через що вони могли сполучатися лише з голосним *ы.* Проте вже з XII ст. у давньоруських пам'ятках замість *гы, кы, хы* поширюються написання *ги, ки, хи* незалежно від походження слова: великий, секира, покивающе, китъ, паки, не погибнеть, отъ руки, долги, другий, слуги і т. п. Такі написання свідчать про те, що принаймні з середини XI ст. у протоукраїнських діалектах унаслідок появи тенденції до пом'якшення задньоязикових приголосних і перетворення *ы > и* після *г, к, х* став виступати голосний *и.* Сполучення *ги, ки, хи* широко засвідчені і в староукраїнських грамотах XIV-XV ст. (пожитки, могилы, до дороги, покинувъши, книжники, слуги і т. п.), властиві вони й сучасній українській літературній мові.

3) СТВЕРДІННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПЕРЕД *и, е*

Однією з найяскравіших особливостей української мови, яка відрізняє її від усіх інших слов'янських мов, у тому числі й від білоруської та російської, є ствердіння напівм'яких приголосних перед *и, е:* день, ти́хий, зеле́ний, леле́ка, нестéрпний, село́, тéплий та ін. Цей процес почався, очевидно, ще в південноруських діалектах і первісно був зумовлений злиттям голосних *ы, і > и.* Напівм'які приголосні в позиції перед *і* у ході його перетворення в *и* поступово втратили пом'якшення (си́ла, ви́дно, ки́слий), а за аналогією це саме відбулося і з пом'якшеними приголосними й перед *е.*

Ствердіння приголосних перед *и, е* в давньоруській орфографії не мало спеціального позначення, через що встановити час появи цієї тенденції більш-менш достовірно можна лише на підставі непрямих даних. Згідно з нашими дослідженнями відзначений процес відбувався в XI–XII ст.

4) СТВЕРДІННЯ ГУБНИХ *б, в, м, п, ф*

У східнослов'янських діалектах губні приголосні були тверді й напівм'які. Під час занепаду зредукованих ъ, ь у південноруських говорах виявилася тенденція до ствердіння напівм'яких губних. Найраніше (вірогідно, в кінці XI – на початку XII ст.) ствердили губні в середині та в кінці слова перед слабким ь (равьны, темьны, правьды → равъны, темъны, правъды), потім у позиції перед давньоруським сполученням *-иј-* (бьеть, здоровье, пропьешь → бъеть, здоровъе, пропъешъ), у закінченнях дієслів наказового способу (поздоровъ, оставъ, мовте, наставъ, подсипъ) і т. п. Згодом губні у відзначених позиціях ствердили також і в інших говорах, і ця риса поступово стала спільним східнослов'янським явищем, що відобразилося в найдавніших, насамперед південноруських, пам'ятках (мънѣ, бѣжавъша, хлѣбъ, людѣмъ, погрѣбъ, сънабъдѣти і т. ін.). Стверділі губні широко відбиті і в староукраїнських грамотах XIV–XV ст. (ко всимъ, наступъники, будучимъ, ничимъ, кривду, потрибно, здоровъю, былъ "бив", с тымъ і т. ін.). У південноруських говорах ствердіння губних проходило значно послідовніше, відбувалося воно і в кінці слова: а) в називному відмінку однини деяких іменників: *го́луб, кров, любо́в;* б) у закінченнях числівників: *сім, ві́сім;* в) у закінченнях дієслів наказового способу: *под-*

сыпь – підсип, поздравь – поздоров. Ця особливість згодом стала спільною українсько-білоруською мовною рисою, яка поширилася й на сусідні проторосійські говори в сучасних західному й південному ареалах північного наріччя російської мови.

Найпослідовніше стверділи губні в крайніх південноруських (протоукраїнських) діалектах, де, крім розглянутих позицій, вони стверділи також і після голосного або на початку слова перед *'ä (я)* з давнього *ę* (ѧ) (вѧнуть, мѧсо, пѧть > > укр. *в'я́нути, м'я́со, п'ять),* що привело до появи в більшості цих діалектів після губного звуків *j* або *і,* які подекуди замінилися приголосним *л (здоров'я → здоровля, жаб'ячий → жаблячий),* а після *м* – приголосним *н' (мн'áсо, пáмн'ать, сíмн'а* та ін.).

Ствердіння губних перед *'ä* з колишнього ѧ інтенсивно відбувалося в українських говорах протягом усього XIII ст. і завершилося, найвірогідніше, в наступному столітті[3]. З середини XV ст. цей процес зрідка починає відображатися в староукраїнських писемних пам'ятках: обьвъязуемыся (1448) та ін.

5) СТВЕРДІННЯ р У ДЕЯКИХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

Тверда вимова *р (зорá, рабúй, запражý),* яка в поліських говорах існувала ще в дописемний період, на ареал сучасного південно-західного українського наріччя поширилася пізніше, можливо, десь у кінці XI – на початку XII ст., і охопила значний діалектний масив північніше умовної лінії: Західний Буг – Золочів – Теребовля – Чортків – по р. Прут до Дністра – по Дністру до межі з Молдовою. У цьому ареалі ствердіння *р* збіглося зі ствердінням губних, тому в деяких говорах обидва ці процеси відбувалися за однаковим принципом – з появою між стверділим приголосним і наступним голосним проміжного *j: зорjá, бýрjа, рjаснúй* (такі форми засвідчені в наддністрянських, покутсько-буковинських, західних волинських і в західних бойківських говірках). Ствердіння *р* у південно-західних українських діалектах відбувалося в різний час і з різною інтенсивністю, що відрізняє їх від поліських і протобілоруських діалектів, де цей процес відзначався послідовністю в усьому ареалі.

6) ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ПРОТОУКРАЇНСЬКИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ У ПІВДЕННОРУСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ

Словниковий склад сучасних слов'янських мов багато в чому спільний, бо успадкував значною мірою лексичне багатство слов'ян ще спільнослов'янської епохи. Особливу близькість виявляє словниковий склад східнослов'янських мов, який відбиває навколишній світ і охоплює різні сторони суспільно-політичного, господарського й культурного життя народу (назви явищ і предметів природи, рослин, тварин, житла, органів і частин людського тіла та організму тварин, знарядь праці, предметів харчування і відповідних фізіологічних процесів, дій, робіт, кольору, смаку, розміру та інших властивостей предметів, назви спорідненості і свояцтва і т. п.). Разом з тим уже з найдавніших часів у різних східнослов'янських регіонах виникали й місцеві слова на позначення як загальнопоширених, так і суто місцевих предметів і явищ. Чимало таких слів виникло і на протоукраїнських землях. Кількість їх і конкретний перелік встановити неможливо у зв'язку з браком джерел. Проте навіть ті давньоруські пам'ятки, що дійшли до нас і не мали на меті фіксувати всі лексичні особливості місцевих говорів, засвідчують чимало діалектних слів, які згодом стали характерними особливостями лексичного складу української мови. З XI-XII ст. у пам'ятках трапляються · місцеві слова," -що означають:

а) назви рельєфу, особливостей місцевості: *багно* "трясовина, болото", *оболонь, болоньє* "низовина, поріччя, луг, приміське пасовище для худоби", *гай* "невеликий листяний ліс", *лимень* "лиман, пристань" (запозичене з грецької мови у V-IV ст. до н. е.), *пуща* "густий дрімучий ліс", *яр, яруга; дѣлъ* (від *ділити)* "гребінь гори" (пор. сучасне укр. діалектне *діл* "гірський хребет"), *полонина* "гірська рівнина, пасовище на вершинах гір", звір, *ізвір, зворище* "яр, балка, долина", *гребля, гробля* "рів, вал, насип, плотина", *ролия, ролья* "рілля");

б) назви предметів, споруд, рослин, тварин: *глей* "глина", *глекъ, глечикъ, глечок* "глиняний посуд", *рінь* "крупний пісок, гравій", *багатье* "багаття, вогонь", *криниця (кирниця, керниця), събожье* "зерно, хліб", *жито* "хліб, зерно, жито, ячмінь, пшениця", *віверица* "вивірка, білка", *вълна, волна* "вовна", *лазня* "баня", *кожухъ, порохъ* "пил", *дягъ* "ремінь" (пор. укр. *о-дяг, о-дяг-а-ти), зоря, зори* і т. п.;

„“

в) назви дій і процесів: *брехати* "гавкати (про собак)", *жадати* "бажати", *объгърнути, огърнути, тулитися* "закриватися, прикриватися, ховатися" (звідси – *притулок);*

г) переважно у мові протоукраїнських племен вживалися єднальний сполучник *та* із значенням "і", причинний сполучник *бо,* сполучник *аби* в значеннях мети та в обмежувально-цільовому і т. ін.

* * *

Сучасні досягнення різних суспільних наук – діалектології, археології, історії, антропології, етнографії – дають змогу зробити висновок про те, що на кінець XII ст. переважна більшість рис, характерних для українських діалектів, уже сформувалася. У XII–XIII ст. на території сучасної України виділялися щонайменше три діалектно-етнографічні зони:

а) південно-західна галицько-волинська зона, з якої згодом утворилося південно-західне наріччя української мови (крім карпатських і закарпатських говорів). Для неї були характерні такі діалектні особливості: злиття голосних *ы, і > и,* збереження *е* після шиплячих, перехід *ѣ* в *і,* перетворення *g > γ > h,* виникнення *dž'* на місці праслов'янського **dj,* збереження давнього губно-губного *w,* наявність приставних *w і h* перед початковими *о, у,* м'який приголосний *р',* подовження голосних *о, е* в нових закритих складах перед зредукованими *ъ, ь* у слабкій позиції й поступовий перехід у голосний *і,* втрата початкового *і* з колишнього **jь* (північніше Дністра), сполучення *-ри-, -ли-* в позиції між приголосними, зміна зредукованих *ы̆ > и, і > ĭ* та приголосного *л > ў,* перехід *w > ў* і виникнення чергування *w – у,* ствердіння приголосних перед *и, е* та ін.;

б) карпатська зона, яка відзначалася такими особливостями, як розрізнення голосних *ы, і* й відсутність голосного *и,* збереження *е* після шиплячих, перехід *ѣ* в *і,* перетворення приголосних *g > γ > h,* наявність шиплячого *dž* від праслов'янського **dj,* збереження губно-губного *w* і початкового *і (< *jь),* подовження голосних *о, е* в нових закритих складах і перетворення його в *і,* сполучення *-ри-, -ли-* в позиції між приголосними, зміна зредукованих *ы̆ > и, ы; ĭ > і, л > ў,* перехід *w – ў* і виникнення чергування *w – у,* збереження сполучень *гы, кы, хы,* відсутність приставних приголосних, ствердіння приголосних перед *и, е* і т. п.;

в) поліська зона, яка охоплювала на півночі всі землі Володимиро-Волинського і Туровського князівств (з часом - ареал північного наріччя української мови і південно-західного наріччя білоруської мови). Вона мала чимало специфічних діалектних рис, серед яких найважливішими були такі: повне акання і якання, що стали характерними особливостями білоруської мови, перехід *є > о* після шиплячих та У перед твердими приголосними і в кінці слова, перетворення *і́* в і, є та дифтонги залежно від місця наголосу й сусідніх приголосних звуків, перехід *'а (А)* з колишнього носового *є (є)* в Є) зміна вимови і > *ы* в позиції після колишнього *ъ,* перехід *g > у,* вживання паралельних шиплячих приголосних *dz' і ζ'* на місці праслов'янського **dj,* губно-губний *w,* наявність приставного *w* перед початковим *v,* повне ствердіння приголосних *р, ж, ч, ш, щ, и,* втрата початкового *і* від праслов'янського */ь, наявність сполучень *-ры-, -лы-* між приголосними, зміна зредукованих ы > *ы,* Т > *і* та *л > у,* перехід *w - у* і виникнення чергування *w - у,* асиміляція *j* попереднім приголосним, що подовжився в позиції між голосними, тощо.

Розглянутий історично-археологічний та лінгвістичний матеріал показує, що два діалектно-етнографічі масиви - північний поліський і південно-західний лісостеповий, з якими в основному збігаються нинішні північне й південно-західне наріччя української мови, - започаткувалися ще в перших століттях н. є. і були зумовлені поділом східних слов'ян на дві споріднені, але все-таки відмінні групи, які можна співвіднести з історичними назвами "анти" і "склавіни". Етнографічні і, слід гадати, діалектні відмінності простежувалися й серед нащадків обох цих груп. Нащадками склавінів в епоху раннього середньовіччя були східнослов'янські союзи племен - волиняни, деревляни, дреговичі, поляни і дещо відмінні від них радимичі та'сіверяни, діалекти яких стали основою північного наріччя української мови і південно-західного наріччя білоруської мови. Діалектні традиції нащадків антських племен - уличів, тиверців, білих хорватів, південних волинян і, мабуть, частково південних полян знайшли продовження в архаїчному південно-західному наріччі української мови. Саме з їхніми говорами генетично пов'язана переважна більшість специфічно українських фонетичних і граматичних рис, зокрема вживання голосного *і* замість етимологічного ь, перехід *є, о > і* в новозакритих наголошених складах, злиття звуків *ы, і > и* і зближення

голосних є, u, втрата палатальності приголосних перед є, и, збереження палатальності *ц',* утворення стягнених форм прикметників жіночого і середнього роду в називному і знахідному відмінках однини і множини, вживання інфінітивів на *-ти,* поширення флексій з *-мо* в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього часу і частково наказового способу тощо. При цьому ми не виключаємо участі у формуванні суто українських фонетичних і граматичних рис також поліських говорів, а пізніше й певного впливу на діалектні особливості південно-західних говорів середньонаддніпрянських говірок. Але в XI—XIII ст. специфіку українських діалектів створювали не поліські, а південно-західні українські говори. Південно-східного наріччя в той час не було взагалі: його сучасний ареал ще протягом кількох століть займало дике поле, а київсько-переяславські говірки мали виразно поліську діалектну основу. На відміну від архаїчних північного й південно-західного південно-східне українське наріччя - новоутворене. Воно виникло в XVI-XVII ст. на базі говірок переселенців з Полісся і особливо з Волині та Поділля, які почали з'являтися на Середній Наддніпрянщині з XIII—XIV ст. Отже, піддавати сумніву вирішальну роль південно-західних говірок у формуванні більшості специфічних рис української мови і припускати можливість зворотного процесу - поширення їх зі сходу на захід, як це роблять деякі дослідники[4], немає підстав.

Діалектне членування східнослов'янського мовного ареалу в давньоруський період не визначило майбутніх етномовних меж української, російської та білоруської народностей. Виявилося, що між формуванням соціально-етнічної спільності, яка поступово переростає в народність, і об'єднанням споріднених діалектів у мовну систему, яка становить мову цієї народності, немає прямої причинно-наслідкової залежності. Тому й на східнослов'янських землях діалекти і навіть великі діалектні макрозони не збігаються з територіями народностей і націй. Поділилися між різними мовами (українською та білоруською) і генетично споріднені спадкоємці склавінських діалектів - поліські говори.

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ВИНИКНЕННЯ ПИСЕМНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Дослідники багатьох поколінь майже одностайно вважали, що писемність у східних слов'ян, у тому числі й українців, з'явилася в кінці X ст. і була пов'язана з просвітницькою діяльністю серед слов'ян солунських братів-філософів Кирила та Мефодія в середині IX ст. Ця точка зору грунтується насамперед на свідченні "Повісті врем'яних літ" про те, що після введення християнства в Болгарії у 858 р. візантійський імператор Михайло на прохання слов'янських князів (моравських Ростислава і Святополка та паннонського Коцела) послав у Моравію Костянтина (ставши монахом, він дістав ім'я Кирило) і Мефодія, де вони створили слов'янський алфавіт (найвірогідніше, не кирилицю, а глаголицю) і переклали слов'янською мовою найважливіші християнські книги. Створена Кирилом і Мефодієм азбука "прозвася грамота словьньска, яже грамота есть в Руси и в болгарьхъ дунайских"[1]. Оскільки ніяких давніших (дохристиянських) текстів до нас не дійшло, літописна версія походження писемності у слов'ян взагалі й на Русі зокрема увійшла в практику з самого початку наукової розробки цієї проблеми. З версією "Повісті врем'яних літ", по суті, збігаються висновки багатьох російських та українських учених-славістів XIX - першої половини XX ст. - О. О. Потебні, О. О. Шахматова, С. К. Булича, Б. М. Ляпунова, О. І. Соболевського, М. М. Дурново, Ю. Ф. Карського, Л. В. Щерби, Л. А. Булаховського та ін. Проте резонно поставити таке питання: чому слов'янська писемність, яка сформувалася на південнослов'янській основі, легко прижилася й на східнослов'янських землях і швидко стала органічною частиною давньоруської культури? Адже високе книжкове[4] мистецтво Київської Русі, видатні давньоруські проповідники й оратори, непересічні письменники й історики - усе це свідчить про те, що справа слов'янсь-

ких освітників Кирила і Мефодія знайшла в Давньоруській державі благодатний, добре підготовлений грунт, який, без сумніву, міг створитися не тільки внаслідок тривалих і плідних економічних та культурних зв'язків східних слов'ян з Візантією і Болгарією, а й у процесі багатовікового внутрішнього культурного розвитку східнослов'янських земель в епоху раннього середньовіччя. Із виявленням нових свідчень високої матеріальної та духовної культури Київської Русі, різноманітних торговельних, дипломатичних і культурних зв'язків Давньоруської держави із зовнішнім світом набуває все більшої актуальності ще одне питання, яке давно й закономірно порушували деякі дослідники: чи була Русь абсолютно неписьменною аж до розповсюдження християнства на східнослов'янських землях і прийняття його як державної релігії в кінці X ст., після чого тут поширилися література й писемність на основі кириличного алфавіту, чи у східних слов'ян ще до цього існувала якась система запису усного мовлення, міжплемінних та інших договорів і т. п.?

На ці питання різні дослідники дають різні відповіді ще з давніх часів. Крім поглядів, за якими відзначене твердження "Повісті врем'яних літ" сприймається так, що дохристиянська Русь ніякої писемності не мала, принаймні з XV ст. існує думка про давність і самобутність руського письма. Відомий український та російський філолог, історик, письменник і перекладач О. Бодянський, читаючи житіє Кирила, вміщене в староруській писемній пам'ятці - хронографі-палеї 1494 р., звернув увагу на приписку до цього житія, де сказано: "а грамота руская явилася, богомъ дана, въ Корсуни русину, от нея же научился философ Константин, и оттуду сложивъ и написавъ книгы русскымъ языкомъ"[2]. М. К. Нікольський вважав, що це свідчення дуже давнє і відноситься до кінця XI - початку XII ст.[3] Отже, за цією версією, руська грамота була відкрита Богом якомусь благочестивому сучаснику візантійського імператора Михайла - корсунському русинові, від якого нібито Костянтин-філософ навчився руської грамоти, а потім поширив її серед моравів, чехів, ляхів та інших слов'янських народів. Всупереч літопису в приписці далі стверджується, що Володимир прийняв від греків лише хрещення і обряд церковний, а руська віра була відкрита Володимиру самим Богом, а не греками[4]. Незважаючи на всю наївність такого пояснення причин і шляхів появи нової віри й писемності у східних слов'ян, нашу увагу привертає чітко проведена тут ідея самостійного розвитку руської писемності, що виникла задовго до введення християнства чи, точніше, християнського обряду від греків.

Припущення про існування писемності у слов'ян і на Русі в дохристиянську епоху не раз робили відомі дореволюційні й радянські русисти. Ще наприкінці минулого століття І. І. Срезневський дійшов висновку, що слов'яни, починаючи з VI-VII ст. і до IX ст., користувалися греко-слов'янським письмом, яке потім Костянтин-філософ узяв за основу для вдосконалення й доповнення[5]. Думку про те, що до створення Кирилом глаголиці слов'яни, зокрема й східні, вже мали якусь писемність, висловлювали також В. Міллер, В. І. Ламанський, В. М. Істрін та ін.[6] При цьому вчені різних поколінь покликалися на договори Русі з греками, писані руською мовою ще на початку X ст., на високий ступінь розвитку проповідницько-ораторського мистецтва, яке не могло сформуватися протягом двох-трьох десятиріч, на блискучу техніку оформлення давньоруських рукописних книг XI ст., що свідчить про існування певної традиції в книжковій справі, сформованої упродовж тривалого часу, і т. п. Але відсутність дохристиянських давньоруських текстів як прямого свідчення існування писемності на Русі ще до поширення християнства і нерозробленість методики лінгвістичного аналізу оригінальних давньоруських пам'яток спричинилися до того, що окремі позалінгвістичні міркування дослідників на захист ідеї ранньої появи писемності у східних слов'ян серйозно не сприймалися, і це важливе культурне явище аж до середини 40-х років XX ст., як правило, впевнено пов'язувалося з поширенням староболгарської книжності на Русі після запровадження християнства.

Важливу роль в утвердженні ідеї про самобутність давньоруської писемності відіграли праці відомого російського вченого С. П. Обнорського. Починаючи з середини 30-х років, він ретельно вивчав мову найдавніших оригінальних давньоруських пам'яток[7]. Згодом його спостереження й роздуми вилились у загальновідому струнку й оригінальну концепцію самобутнього розвитку писемності на Русі й давньоруської літературної мови[8]. Зокрема, за припущенням С. П. Обнорського, певні форми писемності могли мати ще руси антського періоду IV-VII ст. н. є.[9]

Більшість східнослов'янських філологів беззастережно сприйняла концепцію С. П. Обнорського, яка надовго стала відправним пунктом наукових досліджень різних питань історії виникнення руської писемності та давньоруської лі-

тературної мови. Проте деякі вчені (Л. В. Щерба, А. М. Селіщев, Б. О. Ларін та ін.) поставилися до цієї концепції з сумнівом або й різко негативно. Нині вважається, що однобічна в своїй основі концепція С. П. Обнорського була переоцінена й на сьогодні в багатьох моментах застаріла. Але цей висновок, на жаль, механічно поширився й на перспективну ідею С. П. Обнорського про давнє дохристиянське виникнення письма у східних слов'ян, що, в свою чергу, зміцнило позиції досить численних прихильників "християнського" походження писемності на Русі. Так, наприклад, Ф. П. Філій, обстоюючи самобутність давньоруської літературної мови, щодо часу появи писемності категорично стверджує: "Протягом кількох століть (до X ст.) східні слов'яни були безписемними. Єдиним засобом спілкування у них було усне мовлення... Християнізація в X ст. язичницької Русі спричинилася до поширення інтердіалектної старослов'янської мови, завдяки якій східні слов'яни одержали писемність"[10]. Спроби знайти речові докази існування давньоруської писемності в дохристиянську епоху поки що не дали переконливих результатів. До знайденої С. О. Висоцьким на стіні Софійського собору в Києві азбуки з 27 літер[11] деякі дослідники поставились із сумнівом, не вважаючи її стародавньою[12]. Усі інші звістки про ранню писемність у східних слов'ян також непрямі, "на них спертися не можна"[13]. Здається, коло замкнулося...

Непереконливість багатьох дотеперішніх досліджень виникнення писемності на Русі зумовлюється, крім відсутності доказового фактичного матеріалу, також і тим, що ця проблема розглядалася, як правило, поза зв'язком із загальними закономірностями розвитку письма. Цим пояснюються, зокрема, численні спроби віднайти зовсім "оригінальні" шляхи появи писемності у східних слов'ян, що давало простір для нічим не виправданих романтичних ілюзій або й нестримних фантазій і підривало довір'я навіть до нерідко висловлюваних конструктивних ідей. На жаль, необгрунтованих тверджень щодо часу виникнення східнослов'янської писемності припускалися навіть відомі вчені. Так, наприклад, авторитетний історик російської мови П. Я. Черних писав: "Нині вже не доводиться сумніватися в тому, що глаголичне письмо виникло десь у Північному Причорномор'ї в результаті тривалого процесу розвитку з "черт і різів" задовго до слов'янських освітників Костянтина і Мефодія"[14]. А. С. Львов вважав, що "глаголиця має пряме відношення до клинопису, а також вона перебувала в генетичному зв язку з нерозшифрованими писемними знаками Північного Причорномор'я I-VII ст. н. є."[15] Зовсім фантастичними є твердження деяких археологів про те, що загадкові знаки, оформлені в рядки, на кераміці лінійно-стрічкової, трипільської й особливо зрубної культур (кінець II - початок I тис. до н. є.) є початками якоїсь писемності на основі "знаків алфавітного типу"[16].

І прихильникам, і супротивникам ідеї дохристиянського походження писемності у східних слов'ян не вдалося переконати один одного, безперечно, через брак неспростовних аргументів, що, очевидно, потребує розширення напрямів їх пошуків. Надії на дальший поступ у визначенні часу появи писемності на Русі, мабуть, слід пов'язувати не стільки з віднайденням дохристиянських текстів (така наукова сенсація видається майже неймовірною), скільки з поглибленим і всебічним аналізом історії мови у тісному зв'язку з історією народу.

Загальна закономірність виникнення писемності у східних слов'ян, як і в інших народів, сумніву не викликає: писемність з'являється тоді, коли в ній виникає настійна потреба, яка зумовлюється не зміною релігійних вірувань, не доброю волею місіонерів, не дипломатичними міркуваннями правителів, а виключно внутрішнім історичним розвитком суспільства. Конкретніше - писемність виникає тоді, коли саме лише усне мовлення стає неспроможним задовольнити зрослі й ускладнені потреби в спілкуванні, коли з'являється необхідність передавати мову на великі віддалі й фіксувати її в часі. А це могло статися лише внаслідок утворення великих і стабільних форм спільностей людей, унаслідок розвитку серед них і між ними різноманітних суспільних (торговельних, дипломатичних, культурних та ін.) зв'язків[17]. Стосовно праслов'янських племен можна твердити, що найдавніша писемність у них повинна була з'явитися при переході ранньофеодального праслов'янського суспільства до етапу державності й формування первісних народностей. При такому рівні суспільного розвитку використання писемності було не тільки необхідним, а й практично неминучим.

Уперше до порога державності праслов'янські протоукраїнські племена піднялися на останньому етапі вже згадуваної чорноліської культури (VIII-VII ст. до н. е.), створивши союз чотирьох царств (сколоти). Економічне й культурне піднесення сколотів тривало й за скіфської доби протягом VI-

IV ст. до н. е., коли вони, увійшовши в общирну федерацію - Скіфію й зазнаючи впливу культури Стародавньої Греції та її колоній у Північному Причорномор'ї, очевидно, разом із скіфами переживали процес становлення нового, найвірогідніше, рабовласницького ладу[18]. На це вказують відомі скіфські "царські" кургани зі зброєю та численними предметами розкоші, високорозвинене ремесло, нова система організації поселень і розвиток експортного хліборобства для грецьких міст Північного Причорномор'я, насамперед для Ольвії[19]. При цьому важливо відзначити, що сколоти самі відвозили хліб у грецькі міста, стикаючись там з високою грецькою культурою. За свідченням Геродота, Ольвія мала також іншу назву - "Торжище борисфенітів" (тобто слов'ян-дніпрян)[20].

В історичних джерелах немає жодних звісток про те, чи були знайомі сколоти з класичним грецьким письмом, прийнятим у Греції і грецьких колоніях на початку V ст. до н. є.[21] Однак це письмо, без сумніву, було відоме в причорноморських грецьких містах і могло там застосовуватися при торговельних операціях. Підтримуючи паритетні торговельні стосунки з причорноморськими греками й знайомлячись із грецьким життям, сколоти мали можливість пересвідчитись у доцільності й зручності фіксації різних відомостей і повідомлень. Хоч до прямого запозичення техніки письма від греків тоді, очевидно, справа не дійшла, не виключено, що слов'яни-сколоти застосовували в торговельних операціях близькі до письма "предметні" способи передачі повідомлень, наприклад уживані багатьма народами палиці з "чертами і різами", про які пізніше повідає чорноризець Храбр[22], шнури з вузлами та інші предметні способи спілкування, що були важливим джерелом формування первісного письма й психологічно підготовчим етапом його практичного застосування.

Занепад Скіфської держави внаслідок внутрішніх протиріч (з III ст. до н. е.) й порушення торговельних зв'язків сколотів з грецькими містами-колоніями надовго знизили загальний рівень життя слов'ян на Середній Наддніпрянщині. Проте нащадки колишніх сколотів пережили ще інтенсивніше піднесення в II—IV ст. н. е. у складі черняхівської культури, про високий рівень якої вже йшлося. Є підстави твердити, що серед черняхівських племен розвивалася й писемність, яка набула в них двох різновидів. Насамперед побутувало й удосконалювалося місцеве піктографічне письмо типу "черт і різів", яке використовувалося як календарні, родові й особисті знаки та знаки для лічби й ворожіння[23]. Крім цього, через купців і ремісників Північного Причорномор'я та римських провінцій, через римські монет з латинськими написами до черняхівських племен проникало грецьке й латинське вокалізоване літерно-звукове письмо, на що вказують археологічні дані. Так, наприклад, на уламку ліпленого посуду з поселення Ріпнів II на Львівщині простежується накреслене на ще сирій глині латинськими літерами слово "Lado"[24]. На будештському могильнику в Молдові знайдено кістяну трубочку для зберігання голок з накресленими літерами *t* і s. Римська цифра IV чітко проглядається на зразку черняхівського посуду з могильника у Косаново[25]. Окремі уламки черняхівського посуду місцевого виробництва з грецькими та латинськими літерами-монограмами виявлено також на Середній Наддністрянщині (Чернівецька і Хмельницька області)[26]. Усе це неспростовно свідчить про поширення серед черняхівського населення писемності на основі грецького (переважно на сході) й латинського (на заході) алфавітів, яка, слід гадати, використовувалась також для запису воєнних і торговельних угод та інших складних документів[27]. Це важливе культурне явище було зумовлене всім ходом культурно-економічного розвитку черняхівського населення і назрілими суспільними потребами. Загальний прогрес- черняхівських племен в умовах розпаду старих племінних та родових зв'язків і утвердження соціально-політичних стосунків державного типу, жвавої торгівлі з римськими провінціями[28], яка давно переросла старі етнічні й племінні межі, сприяв консолідації різноетнічних племен, нівеляції племінних особливостей і навіть формуванню черняхівської народності[29]. Хоч цей процес, мабуть, обмежився первісною стадією, він, проте, передбачав необхідність наддіалектної мови для міжплемінного спілкування, тобто мови черняхівської народності. Зважаючи на строкатий і генетично переважно не споріднений етнічний склад черняхівського населення, вірогідним видається припущення, що міжплемінними мовами тут могли бути провінційна латинська, широко розповсюджена в Дакії, і грецька, що здавна була більш-менш знайома населенню Північного Причорномор'я[30]. У світлі цього використання черняхівськими племенами, зокрема слов'янами, грецького й латинського письма було цілком логічним і закономірним.' Всілякі спроби розглядати появу писемності у східних слов'ян з позиції

повної автохтонності й припускати існування місцевих оригінальних алфавітів не мають під собою реального історичного грунту, оскільки літерно-звукове письмо, на відміну від логографічного і навіть складового, поширювалось в усьому світі майже виключно шляхом запозичень[31]. Це один з виявів культурного засвоєння колективного людського досвіду в умовах широкого розвитку торговельних, культурних, дипломатичних та інших зв'язків.

Прилучення середньонаддніпрянських східних слов'ян-протоукраїнців до писемності вже з другої чверті I тис. до н. є. не було вузьколокальним явищем. Вони вперше зверталися до письма одночасно з іншими слов'янськими й багатьма неслов'янськими племенами Середньої, Східної й Південно-Східної Європи, що потрапили в орбіту формування черняхівської народності. До речі, на той час вокалізовано-звуковим письмом уже користувалися іімці, грузини (з початку н. е.), готи, вірмени (з IV ст. н. є.) та ін.[32]

Хоча черняхівська народність не встигла сформуватися через навалу гунів у кінці IV - на початку V ст. н. е., після якої Середня Наддніпрянщина деякий час переживала загальний економічний і культурний спад, що могло негативно позначитися і на актуальності проблеми застосування письма, спадкоємність слов'янського населення не порушилась, про що свідчить встановлена дослідниками наступність між археологічними культурами цього регіону. У зв'язку з цим слід відзначити, що для східнослов'янського етногенезу в цілому й протоукраїнського зокрема сприятливим історичним чинником було те, що в другій половині I тис. н. є. середньонаддніпрянські (як і інші східнослов'янські) землі не зазнали ніяких етнічних і політичних катаклізмів, завдяки чому культурний прогрес ранньосередньовічних східних слов'ян характеризувався безперервним рухом по висхідній лінії до свого апогею в епоху найвищого розквіту Київської ' Русі. При цьому, звичайно, зберігалася і спадкоємність культурних традицій та фольклору в цьому ареалі.

Нове піднесення середньонаддніпрянських земель відбувалося протягом VI-VII ст. н. е., у період утворення союзів східнослов'янських племен і зародження державності. Зі зростанням між "ними економічних, торговельних і культурних зв'язків напередодні утворення Київської Русі знову, як і за черняхівської доби, активізувалася потреба в писемності. Цілком можливо, що найпоширенішим засобом письма знову стали літери грецького алфавіту. Орієнтація на Візантію і прямі зв'язки східних слов'ян (особливо південного ареалу, тобто протоукраїнців) з візантійською культурою в другій половині I тис. н. є. посилились і зміцніли завдяки посередництву південних і, меншою мірою, західних слов'ян.

Як відомо, у ході Великого переселення народів на рубежі V-VI ст. слов'яни заселили Наддунайщину й проникли на Балкани, ставши безпосередніми сусідами візантійців. З налагодженням тісних торговельних і культурних стосунків з Візантією у VII-VIII ст. і після прийняття християнства окремими слов'янськими групами й общинами у слов'ян, за свідченням чорноризця Храбра, склалася традиція записувати слов'янські тексти грецькими й латинськими літерами, спочатку "без устроения"[33], а потім поступово пристосовуючи грецьке письмо до місцевих фонетичних особливостей, поповнюючи його лігатурами, новими літерами з інших алфавітів тощо[34]. За "Солунською легендою", у кінці VII ст. н. є. Кирило Каппадокійський нібито зробив спробу ввести у солунських болгар видозмінений грецький алфавіт з 32 літер[35]. В усякому разі писемність на грецькій основі в цей час, очевидно, міцно увійшла в культурний побут південних слов'ян, бо творець кирилиці взяв собі за зразок, як показали дослідження, грецьке унціальне письмо не сучасного йому IX, а VII-VIII ст.[36], до якого слов'яни вже встигли звикнути. Крім того, кирилична азбука настільки добре пристосована до передачі с/гов'янського мовлення, що цього можна було досягти лише на базі тривалого застосування грецького алфавіту в писемній практиці слов'ян[37].

У ході зворотної міграції із Задунайщини у східнослов'янський лісостеп протягом VII-VIII ст. переселенці-слов'яни, безперечно, були для протоукраїнців постійними інформаторами про різні сторони візантійського життя й сприяли поширенню серед них грецького письма, яким найбільше користувалися, мабуть, племена культури. пеньківського типу та їх нащадки (тобто анти), що за темпами суспільно-політичного, економічного і військового прогресу набагато випереджали інші племена. Саме тут формувалися ті характерні етнокультурні риси, що згодом стали надбанням полян і значною мірою були успадковані іншими протоукраїнськими племенами. Через антські землі пролягали маршрути наддунайських слов'ян-переселенців. Крім того, дружинники-руси ходили в походи на Візантію, служили у візантійських імператорів, були добре обізнані з візантійською культурою: вони привозили додому різні візантійські вироби, церковне начин-

ня і т. п.[38] Популяризуючи візантійську культуру серед антів пеньківської культури, а згодом серед полян, дружинники могли сприяти також поширенню серед них і грецьких книг та грецького письма.

Виникнення в IX ст. централізованої східнослов'янської держави - Київської Русі вимагало створення різноманітних державних інституцій, налагодження внутрішніх економічних зв'язків, встановлення дипломатичних і договірних стосунків з сусідніми й віддаленими державами, що стимулювало дальший розвиток писемності, застосування якої стало практично неминучим. Маючи кількавікову (з часів черняхівської культури) традицію невпорядкованого використання грецького алфавіту для письма, протоукраїнці (насамперед з Середньої Наддніпрянщини), цілком природно, продовжували її в умовах раннього періоду Київської Русі, поступово вдосконалюючи (за прикладом південних слов'ян) грецькі літери і пристосовуючи їх до особливостей давньоруської мови ("Слов'янізована грецька азбука")[39], хоч, звичайно, така писемність ще не могла набути дуже широкого вжитку. На ранню писемну практику протоукраїнців певною мірою могла впливати (як приклад) і усталена серед західних слов'ян традиція використовувати для письма непристосований до слов'янського мовлення латинський алфавіт (спосіб, яким написана, зокрема, старослов'янська пам'ятка X-XI ст. - відомі Фрейзингенські уривки).

Про використання на Русі в IX і на початку X ст. якогось видозміненого грецького письма свідчать і грецькі та арабські джерела, згідно з якими візантійський імператор Василь Македонець нібито на прохання руського князя послав у 866 р. архієпископа з двома освітниками. Посланці хрестили русичів і ввели в них видозмінене грецьке письмо з 35 літер[40]. Отже, є достатньо підстав твердити про існування у протоукраїнців та деяких інших східнослов'янських племен певної писемної традиції тривалістю принаймні в два століття до офіційного введення християнства на Русі. Очевидно, якийсь різновид місцевого письма побачив єпископ Мерзебурзький Тітмар (976-1018) у язичницькому храмі міста Ретри, де на кожному зі слов'янських ідолів особливими знаками були накреслені їхні імена[41]. Не виключено, що місцевою мовою, але "протокирилівськими" літерами на основі грецького письма, доповненого й пристосованого до місцевої вимови, були написані Євангеліє та Псалтир, які, за повідомленням мораво-паннонського "Житія" Кирила,

він побачив у Корсуні (Херсонесі) під час подорожі до хазар у 860 р.[42] Потреба в таких книгах на той час уже існувала, бо в середині IX ст. серед східних слов'ян, особливо серед дружинників, уже було багато християн[43]. Існують і інші свідчення різного ступеня вірогідності про наявність у русів дохристиянського періоду якогось письма, зокрема: а) розповідь арабського мандрівника Ахмеда ібн Фалдана, що в 921 р. бачив у волзьких болгар похорон руса (можливо, варяга) і написані потім на кургані імена небіжчика та царя русів[44]; б) твердження арабського географа ал-Масуді (помер у 956 р.) про те, що в одному з "руських храмів" він виявив накреслене на камені пророцтво[45]; в) повідомлення арабського вченого Ібн ан-Надіма (987 р.) про наявність письма у русів, вирізуваного на дереві[46], тощо[47].

Говорячи про знайомство язичницької Русі з різними видами письма і про можливість його практичного застосування, слід узяти до уваги й той факт, що кінець IX і перша половина X ст. були часом пожвавленого культурного руху з метою створення оригінальної писемності на тих слов'янських землях, межі яких у X-XII ст. стикалися з окраїнами України-Русі. Як відзначає М. К. Нікольський, стосункам із цими землями ніколи ніщо не заважало, через них здавна пролягали торговельні шляхи, що зближувало Схід із Заходом. Домашній побут Русі в багатьох відношеннях відтворював побутові форми західного слов'янства[48]. За таких умов з Україні-Русі не могли не знати про освітницьку місію солунських братів Костянтина і Мефодія зі своїми учнями в Моравію й Паннонію і поширення там писемності на основі створеної близько 863 р. Костянтином глаголиці, про проникнення услід за цим слов'янської писемності в Чехію, про боротьбу західнослов'янських християн з німецько-католицькою експансією, особливо агресивною в Чехії, через що створення чеської національної писемної традиції в широкому розумінні наштовхнулося на серйозні труднощі й у той час не було реалізоване. Не могла залишитись непоміченою в Україні-Русі й створена внаслідок перекладацької діяльності Костянтина і Мефодія слов'янська літературна мова, здатна на такому самому рівні, як і грецька та латинська, обслуговувати, по суті, всі сфери суспільного життя населення Великої Моравии[49]. Не виключено, що глаголиця, яка, на відміну від усіх інших уживаних тоді способів запису слов'янського мовлення, "становила особливу закінчену систему, створену з ретельним урахуванням специфічних особли-

востей слов'янської мови"[50], проникала й на Русь і мала певне застосування в господарській та дипломатичній практиці.

Після поразки учнів Мефодія в Моравії у середині 80-х років IX ст. вони, як відомо, переселилися в Болгарію, де для їх діяльності були створені всі необхідні умови. Різноманітна культурна діяльність учнів Костянтина і Мефодія разом з культурними діячами, що виросли на місцевому болгарському грунті, створення училищ і підготовка з місцевого населення кадрів духівництва, здатного відправляти службу й проповідувати слов'янською мовою, і т. п. - усе це поступово спричинило цілий культурний переворот в Болгарії на рубежі IX-X ст., "золотий вік" давньоболгарської літератури[51]. Перше Болгарське царство стало тим основним вогнищем, звідки нова слов'янська писемність і слов'янська література стали проникати в інші країни. Проте створена Костянтином глаголиця в Болгарії не прижилася, оскільки надто відрізнялася від уживаного тут і пристосованого до болгарського мовлення грецького уставного письма. Тому, як відомо, учні Костянтина й Мефодія (можливо, учень Мефодія Климент) на основі синтезу здавна поширеного в Болгарії грецького уставу і тих елементів глаголичної азбуки, що найкраще передавали особливості мовлення давньоболгарського населення, не пізніше рубежу IX-X ст. створили нову, досконалішу азбуку, що згодом дістала назву кирилиці. Процес виникнення й формування двох різних азбук у слов'ян був тривалим, складним і суперечливим, оскільки при цьому стикалися різні суспільно-культурні сили зі своїми уявленнями про найдоцільніше письмо для слов'ян[52]. Новостворена азбука згодом витіснила глаголицю спочатку в східних областях Першого Болгарського ца ства, а звідти, слід гадати, вона спорадично стала проник ти й на Русь ще з самого початку X ст.[53] Не виключена с туація, за якої на Русі певний час паралельно з слов'яніз ваною грецькою азбукою вживалася й рання кирилиця, оч видно, менш досконала, ніж її болгарський варіант. На ду" ку деяких дослідників, нині є певні підстави говорити пр ранній, язичницький етап уживання на Русі кирилиці, кол вона ще остаточно не сформувалася, оскільки у Києві й Но~ городі знайдено декілька давніх, не повних з сучасного погл ду азбук: у Новгороді - берестяна грамота № 591, датован не пізніше середини XI ст., з азбукою, де відсутні літери ь ь, *ю, щ* і є лише один зредукований *ъ;* берестяна грамот

№ 460 початку XII ст. з азбукою, де відсутні ті самі літери, і, нарешті, скорочена азбука (найвірогідніше, IX ст.) з 27 літер, відкрита С. О. Висоцьким у Софії Київській (час написання - середина XI ст.), у якій не вистачає багатьох слов'янських літер *(щ, ц, ч, ъ, ь,* обох юсів, усіх йотованих, *оу* та ін.). Незвичайний склад усіх цих азбук, розділених хронологічно й територіально, на думку російського археолога В. Л. Яніна, - не випадковість, а відображення того раннього етапу, коли слов'янська азбука ще остаточно не сформувалася (новгородські азбуки), коли на Русі використовувалася й інша абеткова система, максимально наближена до системи грецького алфавіту (київське графіті), тобто свідчення про наявність різних варіантів азбук у ранній період побутування кириличного письма[54]. На користь поступового вдосконалення алфавіту промовляє, зокрема, й те, що знайдені азбуки кінця XII ст. (новгородські берестяні грамоти № 199, 201, 205) - так званий алфавіт хлопчика Онфима - містять уже 36 літер, як і перший відомий давньоруський навчальний посібник - дерев'яна дощечка з вирізаною на ній азбукою для школяра, зроблена на століття пізніше (рубіж XIII—XIV ст.)[55].

Більш-менш вірогідним свідченням існування писемності в Україні-Русі в першій половині X ст., найімовірніше - на основі ранньої кирилиці, є також договори руських князів Олега та Ігоря з Візантією 911, 944 і 972 рр. Наприклад, договір князя Олега з греками 911 р. вказує на поширену в X ст. практику складання на Русі писемних заповітів на спадкоємність майна, а в договорі Ігоря з греками 944 р. описується зміна дипломатичного етикету, викликана, очевидно, поширенням писемності на Русі: замість золотих і срібних печатей, які раніше брали з собою в Цареград руські посли й купці, стали посилати з ними грамоти, що мали засвідчити мирну РЛІСЮ й добрі наміри посланців та проінформувати грецьку сторону про кількість посланих кораблів.

Доказом значного поширення писемності на Русі в першій половині X ст. служать, зрештою, і самі договори з греками, переклад яких на давньоруську писемну мову відбувався, найвірогідніше, невдовзі після написання грецького оригіналу. Це відповідало візантійській традиції при укладанні договорів з іншими народами писати тексти двома мовами[56].

Досліджуючи початковий етап використання раннього кириличного письма в Україні-Русі, слід особливо наголоси-

ти на його широкому застосуванні у світській сфері, в повсякденному господарюванні й побуті. І численні графіті на стінах Софійських соборів у Києві й Новгороді, і новгородські берестяні грамоти, і написи та клейма на будівельних плитах, плінфі, зброї, пряслицях та інших предметах XI ст. тощо - усе свідчить про те, що писемність у той час набула значного поширення, зокрема і серед різних верств населення, навіть простолюдинів[57]. Отже, писемність у східних слов'ян мала існувати до того вже декілька століть[58], а державні реформи князя Володимира, пов'язані з прийняттям староболгарського (кириличного) письма, були підготовлені більш-менш тривалим періодом його практичного застосування. Те, що ранні тексти цієї писемності не збереглися, як слушно відзначає О. С. Мельничук, не може бути підставою для заперечення чи хоча б сумніву у правдивості історичних свідчень про її існування в минулому[59]. Зникнення її можна пояснювати недовговічністю найдавніших матеріалів для письма (береста, дерево, можливо, воскові пластинки)[60], негативним ставленням православної церкви до всього язичницького і дохристиянського, визнанням нею лише текстів, перекладених Кирилом і Мефодієм та їх послідовниками, і, нарешті, татаро-монгольською навалою, у ході якої люто нищилось усе, що піддавалося знищенню.

Таким чином, археологічні й історичні матеріали, а також логічний хід міркувань загальнолінгвістичного й соціологічного плану показують, що формування писемності у слов'ян було складовою частиною їхнього загальнокультурного поступу, а отже, єдиним культурним процесом, хоч різні ланки реалізувалися на різних слов'янських територіях не синхронно. Усі наявні наукові дані свідчать на користь припущення, що на Русі, як і на більшості слов'янських земель, писемність виникла задовго до офіційного введення християнства як закономірний і необхідний етап внутрішнього розвитку східнослов'янських племен у період їх консолідації й переходу до державного життя[61]. На час утворення централізованої давньоруської держави - Київської Русі східні слов'яни мали вже досить розвинену систему вокалізовано-звукового письма з не зовсім досконалою графікою. У ході проникнення християнства на східнослов'янські землі ця недосконала система письма все більше витіснялася кирилицею, а після його офіційного введення як державної релігії кирилична азбука стала монопольною. На її основі відбувався дальший розвиток писемності й формувалася давньоруська писемно-літературна мова[62], буйно розквітла книжність і культура в цілому в Україні-Русі, в Новгородській республіці,, а згодом і на інших східнослов'янських землях, що поставило Київську Русь в один ряд з наймогутнішими й найпередовішими державами тодішньої Європи.

ДВІ ПИСЕМНО-ЛІТЕРАТУРНІ МОВИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: РУСЬКА І ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА

ДЖЕРЕЛА РУСЬКОЇ ПИСЕМНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Хоч писемність у східних слов'ян з'явилась задовго до введення християнства і регіональні писемні традиції могли існувати в найбільших племінних центрах, писемно-літературної мови у власному розумінні цього терміна до появи на східнослов'янських землях старослов'янської літератури, найвірогідніше, не було. Проте потреба в писемно-літературній мові для задоволення різноманітних державних і духовних запитів давньоруського суспільства виникла ще в період становлення й утвердження протоукраїнської державності (VIII—IX ст.), навіть значно раніше. Ранньосередньовічні східнослов'янські, зокрема й протоукраїнські, політичні союзи племен державного типу підтримували жваві економічні й культурно-політичні контакти не тільки між собою, а й із своїми далекими й близькими сусідами: західними слов'янами, Скандинавією, Кавказом, Закавказзям та Середньою Азією. З ними східні слов'яни, наприклад, ділилися певним життєвим досвідом, укладали торговельні й політичні угоди, які було необхідно відповідним чином зафіксувати. Отже, весь хід суспільно-історичного та культурного розвитку східних слов'ян створив благодатний грунт для виникнення в них писемно-літературної мови, без якої дальший прогрес суспільства був би неможливий.

Про характер і особливості найдавнішої писемної мови східних слов'ян нам нічого не відомо, навіть не маємо жодних відомостей про різновиди тогочасної мови взагалі. Виходячи з непрямих даних, що збереглися в сучасному східнослов'янському фольклорі, у писемних пам'ятках, та з аналогічних явищ в інших мовах, можна припустити, що східні слов'яни користувалися повсякденною живою розмовною мовою з істотними діалектними відмінностями, мали різноманітні види фольклору, своєрідну мову звичаєвого права, язичницьких обрядів, випрацювали прийоми і традиції публічного мовлення на всенародних зібраннях тощо.

Традиції фольклору, і насамперед усних давньоруських (по суті протоукраїнських) переказів, які відобразилися пізніше в літописах і билинах, на думку Б. О. Рибакова, формувалися ще в IV-VI ст. н. є.[1] і розквітли за часів Київської Русі. Про усне народне мовлення як одне з найважливіших джерел формування руської писемно-літературної мови свідчить і широке проникнення його фрагментів до багатьох творів давньоруської літератури, насамперед до літописів: "и есть притъча до сего дьне", "біда, яко въ Родьнь", "пищаньцы волчья хвоста бігають", "да то ти прободемъ тріскою черево твое толстое", "а вы плотьници суще, а приставимъ васъ хоромъ рубити". Звичайними в давньоруських літописах є вкраплення загальновживаних усних висловів типу "объступити городъ", "осісти городъ", "поставити стягы", "ходити подъ нимъ", "вода бьеть велика", "дати в обиду"[2]. Зрідка такі народні вислови зафіксовані в своєму первісному вигляді. їх небагато, тому вони часто фігурують у працях дослідників, як, наприклад, графіті Софії Новгородської, де невідомий дотепник кепкує з сонливого прихожанина: "Якимє стоя оусъне а ръта и о камень не ростєпє"[3], або повчальний вислів дяка Іоанна, дописаний ним в "Ізборнику" 1073 р.: "оже ти собі не любо, то того и другу не твори"[4].

Крім усного розмовного мовлення протоукраїнці, як і всі східні слов'яни, постійно творили й використовували фольклор (усні історичні твори, слова, плачі, обрядові пісні, казки й легенди, перекази і т. п.), у якому відбився язичницький світогляд. Своєрідна мова фольклору також була важливою базою формування руської літературно-писемної мови. Визначна роль фольклору в цьому процесі засвідчується насамперед тим фактом, що, як підкреслює Д. С. Лихачов, багато оповідей у давньоруських літописах ("Повесть об ослеплении Василька Теребовльского") і в творах Володимира Мономаха не мають ніяких аналогій у візантійсько-слов'янській літературі, а такі твори, як "Слово про загибель руської землі", "Моління Данила Заточника", "у жанровому відношенні - напівлітературні, напівфольклорні. Можливо навіть, ідо зародження нових жанрів відбувається в усній формі, а потім уже закріплюється в літературі"[5]. Усно-народне походження мають такі оповіді в "Повісті врем'яних літ", як переказ про смерть Олега, листи деревлян до княгині Ольги, повість про білгородський, кисіль, про Рогніду-Гориславу тощо. Навіть автор "Слова о полку Ігоревім" згадує пісні Бояна, які він високо оцінює, а саме "Слово" мало своїми джерелами

й історичні пісні, й епос дружинного піснярства, й світське урочисте красномовство[6]. Таким чином, фольклор став одним з найважливіших джерел оригінальних руських творів, а отже, і руської літературної мови. Спочатку ця мова, що виникла раніше широко впровадженої писемності й обслуговувала потреби всього суспільства, звичаєвого права, трудової практики, заклинань, молитовних звернень, була справді загальнонародною, зрозумілою всім членам родо-племінлного союзу, і лише згодом, у феодальну епоху, писемність стає в основному привілеєм панівних верств[7], хоч це, однак, не заважало розповсюдженню грамотності й серед широких народних мас.

Другим важливим джерелом становлення руської писемно-літературної мови на народній основі були суспільно-політична практика і дружинний епос. Навіть при відсутності прямих свідчень про міждержавні стосунки та процедуру укладання міжплемінних договорів не може бути сумніву в тому, що з розвитком суспільно-політичних контактів у східних слов'ян, насамперед у протоукраїнців, відбувалася активізація усного мовлення наддіалектного типу, яке витворилося в процесі взаємин різних верств населення і представників різних етноплемінних груп, - усно-літературних койне*.

У східнослов'янському усному мовленні койне виникли ще в пізньородовий період військової демократії (рання епоха східнослов'янських племен) і спочатку використовувалися при укладанні міжплемінних договорів, у судочинстві за законами звичаєвого права, для створення дружинної епічної поезії. З появою племінних союзів і дальшим розвитком міжплемінного спілкування значення койне зросло, а в умовах централізованої держави і бурхливого розвитку ремесла й торгівлі виникли міські народнорозмовні койне. На їхній основі формувалися соціально і територіально ще ширші народнорозмовні стандарти, які переборювали діалектну варіантність, а з часом послужили грунтом і моделлю руської

* Слово "койне" (по-грецькому — "спільний діалект") спочатку означало загальногрецьку мову, яка склалася на основі аттічного діалекту в III—I ст. до н. є. і розвинулася в загальнонародну мову всієї Греції (сучасна грецька мова та її діалекти є наслідком дальшого розвитку й диференціації койне). Цей факт спричинився до того, що з кінця XIX ст. філологи стали називати койне будь-яку загальнонародну мову, яка виникла на базі панівного діалекту, але увібрала в себе деякі фонетичні, граматичні, а найчастіше лексичні особливості інших діалектів, а також жаргонізми, професіоналізми, вживані в середовищі певних соціальних груп і прошарків суспільства. Назву "київське койне X ст." вперше вжив О. О. Шахматов,

писемно-літературної мови[8]. Особливу суспільну роль відіграло київське койне IX-X ст. Розмовна мова Києва - економічного, політичного і культурного центру всієї Русі, що виникла шляхом тісного переплетення мови полян з мовою середньонаддніпрянських слов'ян "антського" походження, з утворенням Давньоруської держави стала відзначатися великою строкатістю, оскільки в столиці збиралися люди з різних руських земель та іноземних країн: професіональні воїни (дружинники князів), купці, ченці, ремісники, родоплемінна знать тощо. Найлегше (і через те найчастіше) київське міське койне вбирало в себе різноманітні лексичні елементи. Ця особлива говірка, задовольняючи потреби широких контактів столиці з іншими східнослов'янськими землями, в основних своїх рисах поширилась на всі давньоруські міста внаслідок торговельних зв'язків, спільних воєнних походів, виконання різних державних функцій тощо[9]. Ці койне спочатку використовувалися при укладанні міжплемінних договорів та в судочинстві за законами звичаєвого права. Особливо активно вживалися усно-літературні койне в дружинному середовищі для створення епічної поезії.

Дружинники були новою соціальною верствою, що як реальна військова, а згодом і політична сила зі своїм укладом життя, побутом, звичаями й характерними ознаками матеріальної та духовної культури сформувалася, очевидно, в кінці V - протягом першої половини VI ст. серед антського суспільства, її виникнення пояснюється цілком конкретними причинами: сусідство і криваві сутички антів з численними ворожими степовими кочівниками вимагали постійної бойової готовності й професійної виучки. Дружинники створили свою матеріальну культуру, рештки якої дійшли до нас і нині відомі як "старожитності русів" (зброя, поясні набори, своєрідні жіночі прикраси тощо). *У* дружинному середовищі виникла також і своєрідна духовна культура, зокрема багатий фольклор[10].

Таким чином, мовна ситуація на Русі й насамперед на Середній Наддніпрянщині у полян напередодні утворення і в ранній період Давньоруської держави була досить складною. Як уже відзначалося, у IX-XI ст. усі життєві потреби протоукраїнських племен обслуговувало діалектно диференційоване усне мовлення, що було відкрите для іншомовних запозичень, які вносили в нього нові риси, але істотно не впливали на його структуру[11]. Мова фольклору, очевидно, була стабільнішою, образнішою, поетичнішою, з численними епітетами, порівняннями, специфічними мовними штампами і усталеними поетичними зворотами. Своєрідним мовним явищем у міських ремісничих і адміністративних центрах були усні койне з досить строкатою за змістом і походженням лексикою і, очевидно, зі своєрідними синтаксичними конструкціями. Незважаючи на використання писемності, місцевої літератури й літературної мови до X ст. у східних слов'ян ще не було.

ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИЯНСТВА І ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСВІТИ Й КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ-РУСІ

Християнство почало спорадично проникати на Русь приблизно з кінця IX ст., а з ним стала з'являтися і візантійська та староболгарська християнська література старослов'янською мовою. Проте вона спочатку побутувала лише серед незначної верстви ранніх християн. Коли ж християнство з 988 р. стало державною релігією, ситуація різко змінилася. Державі були потрібні грамотні люди, а з інтересами держави збігалися й інтереси церкви, зацікавленої в поширенні грамотності й книжності на Русі для дальшого розповсюдження й утвердження християнського вчення серед народу. Тому князь Володимир почав забирати дітей у "нарочитой чади" "на ученье книжное". Навчання грамоти відбувалося ставсь слов'янською мовою^ а старослов'янські книги виконували функцію найперших шкільних підручників. Успіхи в поширенні книжності й грамотності на Русі були настільки вражаючими, що в кінці X ст. у східних слов'ян, за висловом Ф. П. Філіна, сталася своєрідна культурна революція[12]. Поширення писемності "відбивало загальне піднесення народної самосвідомості в кінці X - на початку XI ст."[13] На думку Б. В. Сапунова, "в XI ст. на Русі здійснилось значно складніше й масштабніше явище, ніж просто розквіт чи навіть великий стрибок у розвитку книжності", "у середині XI ст. на Русі відбувся "інформаційний вибух"[14]. Такі успіхи навряд чи були б можливі, якби мовою освіти і культури на Русі була якась чужа (скажімо, латинська) мова. Цей успіх забезпечувався перш за все доступністю й зрозумілістю старослов'янської мови для найширших верств населення. Тому різноманітна література старослов'янською мовою попливла в нашу Батьківщину потоками. Це були передусім богослужбові церковні книги у перекладах старослов'янською мовою,

а також численні житія святих, легенди, оповідання про чудеса, дивні видіння, знамення, різноманітні оповідання з життя іноків, подвижників і т. п; Написані жваво, пристрасно, усі ці твори відкривали перед давньоруським читачем живий, невичерпний, хоч, може, дещо й однобічний, світ поезії. Поетичні образи й розгорнуті картини містили також і патристичні твори (тобто вчення перших християнських отців церкви): слова Єфрема Сиріна, Євсевія Олександрійського, Єпіфанія Кіпрського. Особливо популярною на Русі була переслідувана церквою апокрифічна література саме завдяки її своєрідній поетичності. Хоч в апокрифічних творах мова йшла переважно про ті самі особи й події, про які розповідала Біблія, патерики, прологи і говорили отці церкви, проте виклад тих подій супроводжувався такими деталями і фантастичними додатками, яких зовсім не було в офіційних християнських книгах. Заборонені церквою апокрифічні твори - "их же не подобало чести, ни виймати" - вводили читача в особливий світ: історія Старого й Нового завіту проходила тут у жвавих, яскравих ілюстраціях; життя святих набувало рис, які часто переносили читача ледве не в казкову обстановку, хоч і з церковним відтінком, - в особливий світ фантазії, виключну галузь поезії, де могли відпочити розум і почуття[15].

Як припускав О. О. Шахматов, разом з матеріальною культурою Київська Русь могла одержати з Болгарії також і твори народної словесності, оскільки в наших переказах про Святослава, походи якого так тісно зблизили нас із Болгарією, виявився вплив болгарського середовища і болгарської народної пісні, а висохудожня "мова наших билин з численними богатирями тісно пов'язує київський епос із болгарським, який до нас не дійшов[16].

З появою літератури старослов'янською мовою на Русі почався етап двомовності, що відіграв надзвичайно велику роль у становленні й розвитку власне руської літературної мови. Старослов'янська мова стала зразком для творення оригінальної руської літератури різних жанрів і стилів. Маючи такий зразок і солідну традицію фольклору, звичаєвого права, міських койне і дружинну поезію, вже в X ст. з'являється руська оригінальна література (ділова, художня, літописна), фундована на живому східнослов'янському мовленні.

Формування руської писемно-літературної мови на основі розмовної мови почалося разом з поширенням на Русі перших слов'янських перекладів старослов'янською мовою» оскільки вони були зразками літературного вживання мови, близькоспорідненої з руською, на які орієнтувалися давньоруські книжники в процесі створення оригінальних руських текстів і перекладів. Ця орієнтація найбільше виявлялася в мові релігійної літератури, а найменше - в діловій мові.

Серед перекладної літератури, поширюваної в Україні-Русі старослов'янською мовою, переважали конфесійні (тобто релігійні) книги, але траплялися й суто наукові, історичні та інші твори. У зв'язку з цим варто відзначити так звані "Шестодневы", що намагалися дати простим людям пояснення навколишнього середовища, розтлумачити походження Всесвіту за допомогою даних стародавньогрецької науки та відомостей, почерпнутих з релігійної літератури й Святого письма. Пояснення ці були переважно наївні і, звичайно, науково неспроможні, бо фактично зводилися до коментарів і виправдання даних, наведених у священних книгах.

Оповіді про властивості тварин, рослин і мінералів були зібрані у "Фізіологу", який у грецькій літературі продовжив традиції ще Александрійської вченості (III ст. до н. е.). Але в епоху раннього Середньовіччя ці оповіді перетворилися в трактат, багатий на символіку, фантастичні описи переважно фантастичних тварин і з численними моральними настановами[17]. Зважаючи на початкову низьку грамотність протоукраїнського населення і значні труднощі для розуміння ускладненої символіки рядовим читачем, можна припустити, що роль цієї наукової літератури у становленні й розвитку руської писемно-літературної мови була незначна. Але вона поступово збуджувала допитливість, зумовлювала інтерес читача до навколишнього світу й закладала підвалини для розвитку оригінальних природничих та інших наукових концепцій руських мислителів.

Певний вплив на формування оригінального руського літописання XI ст. справили переклади візантійської історичної літератури - різноманітних хронік і хронографів. Хоч ця література пропагувала візантійські погляди на минуле, її неабияке значення, як справедливо писав М. Н. Сперанський, "полягало насамперед у тому, що вона, розширюючи, нехай і однобічно, кругозір руського читача й письменника, пробуджувала все-таки його самосвідомість; це й виразилося в самостійних спробах створити свою історію: недаремно грецькі хроніки й історичні візантійські оповіді стоять так близько до літопису як джерело й частково як зразок" .

Крім богословської, наукової та історичної літератури, у

Візантії, а слідом за нею в Болгарії й на Русі дуже поширився особливий вид писемності - різноманітні збірники з досить строкатим змістом, які по суті були своєрідними енциклопедіями стародавньої епохи. Ці збірники стали незамінним джерелом поповнення знань руських книжників, підручниками для навчання, літературою для читання замість "художньої літератури" тощо. Найбільш відомим в Україні-Русі був Ізборник 1073 р. У ньому зібрані різноманітні догматично-богословські роздуми, історичні статті, катехізис, перелік книг істинних і брехливих, про поділ року й назви місяців у різних народів тощо.

Нарешті, ще один жанр візантійської літератури справив певний вплив на становлення руської книжності й формування літературно-писемної мови - світська література. "Ця невизнана і ледве терпима література повинна була існувати, бо вона служила перш за все задоволенню потреби в фантастичному й поетичному, чого в достатній кількості й достатньою мірою задовольнити не могла сувора, серйозна, близька до церкви література, що кликала до величного, але далекого ідеалу"[19]. Серед цієї в цілому сюжетно обмеженої літератури в Україні-Русі стали широко відомі напівцерковна "Повість про Варлаама та Іосафа" й абсолютно світська белетристика: повість Иосифа Флавія про взяття Єрусалима Титом, казковий роман про життя й подвиги Александра Македонського ("Александрия"), "Сказання про Троянську війну", так зване "Дезгенієве діяння" - пригоди грецького народного богатиря, "Повість про Акіра Премудрого" і т. п. Усі ці перекладні твори прижилися на руському грунті й проіснували не одне століття: переживши давньоруську епоху, вони увійшли в самостійні літератури східнослов'янських народів і були перекладені на староукраїнську, старобілоруську і частково на старoросійську мови. У давньоруський час ці повісті нерідко використовувались для нових історичних компіляцій місцевих книжників (різноманітні "Хронографи"), а частина сюжетів навіть увійшла в давньоруський билинний епос (билина про Дюка та ін.).

Крім сюжетів, на становлення руської літератури й літературної мови помітний вплив справляли також багаті виражальні можливості старослов'янської мови і її лексичне багатство. Ще до проникнення на східнослов'янські землі старослов'янська мова, спираючись на лексичну й фонетично-граматичну базу староболгарської мови, тривалий час поповнювала свій словник за рахунок інших слов'янських і неслов'янських мов, унаслідок чого у ній з'явилися моравізми, чехізми і навіть полонізми, а також численні грецькі, латинські й булгарські лексичні елементи. Завдяки цьому старослов'янська мова виробила досить багату синоніміку, широко розгалужену систему відтінків слів тощо. Вона володіла досконалою науковою, філософською і церковно-богословною термінологією, часто запозиченою або скалькованою з грецької мови.

Стилістика старослов'янської мови значною мірою розвивалася на основі перекладів художніх, історичних, науково-природознавчих та інших творів візантійської літератури і увібрала в себе численні й різноманітні виражальні засоби народнопоетичні творчості різних слов'янських народів. Особливо багаті такими засобами казання, похвальні слова та інші ораторські твори, які складалися у високому штилі.

Оскільки старослов'янська мова засвоїла багато чого з традицій візантійської літератури, східні слов'яни через старослов'янське посередництво знайомилися не тільки з грецькою літературою та її стилістично-естетичним досвідом, а й з літературами Близького Сходу, насамперед давньоєврейською, бо значна частина грецьких релігійних творів або становила переклади з гебрайської (Псалтир), або була написана хоч і, очевидно, грецькою мовою, але в іудейсько-християнському середовищі (ряд Євангелій, Апокаліпсис), на яке дуже сильно впливала попередня гебрайськомовна традиція книг Старого завіту. Отже, через візантійську традицію старослов'янська література, а разом з нею і руська, долучалася відразу до двох традицій - античної (грецької) і східної (гебрайської), через яку, в свою чергу, опосередковано вбирався досвід тих традицій, які на неї впливали, - давньоєгипетської, акадсько-шумерської, арамейської. Унаслідок цього старослов'янська мова вже на кінець X ст. володіла багатим словниковим складом, розвиненою системою стилістичних засобів, що для руської мови, багатої на побутову лексику й фольклорні засоби, але бідної абстрактні й термінологічні слова та складні словосполучення і синтаксичні звороти, мало вирішальне значення. За моделями старослов'янської мови на основі різноманітних комбінацій старослов'янських і східнослов'янських мовних елементів руські письменники створювали нові слова і фразеологічні звороти, удосконалювали синонімічну систему руської літературної мови, формували нові синонімічні ряди, розширювали смислову структуру деяких шарів давньоруської лексики.

Таким чином, вплив широкої за змістом і багатої на художні засоби перекладної візантійської літератури на Україну-Русь був дуже великий і добротворний. Ціла злива нових ідей, понять, символів діяла збудливо насамперед на молоде покоління. На політичній та культурній арені Київської Русі досить швидко з'явилася генерація нових людей, нових богатирів, які виділялися не тілесною силою, як попередні билинні богатирі, а своєю духовною могутністю, потужністю думки, ідеалів і прагнень[20]. Принесена християнством візантійська перекладна література заклала перші підвалини для виникнення в Україні-Русі своєї оригінальної літератури. Досягнутий на XI ст. відносно високий рівень соціального й культурного розвитку східних слов'ян, а також ідейно-естетична зрілість перекладної літератури прискорили становлення руської оригінальної літератури і забезпечили її швидкий злет. Але це не було примітивним епігонством. Відтворюючи чужі літературні форми й дух (переважно релігійно-церковний дух Середньовіччя), оригінальна руська література відзначалася національним характером, свіжістю, безпосередністю почуттів - усіма тими позитивними рисами, які були колись притаманні й візантійській літературі, але на IX-X ст. уже або спотворились, або зовсім щезли . Проте кращі зразки візантійської перекладної літератури протягом багатьох століть були загальним грунтом, виключним джерелом, ідеалом для багатьох наших середньовічних письменників, визначаючи характер і напрями східнослов'янських літератур донаціонального періоду.

ФОРМУВАННЯ ОРИГІНАЛЬНОЇ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ Й СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РУСЬКОЇ ПИСЕМНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Виникнення руської оригінальної літератури київського періоду розпочалося з різноманітних за змістом і способом творення компіляцій: одні з них робилися на основі вже відомих творів, інші - в ході перекладу з грецьких оригіналів шляхом додавання сцен та сюжетів з інших книг або своїх власних домислів. Через те "часто тут важко провести різку межу між Перекладом і оригінальним твором, між своїм і чужим, між автором і переписувачем або компілятором"[22]. Компілятивним характером ранньої руської книжності, очевидно, пояснюється і величезна кількість у ній Ізборників, які частково запозичувалися з візантійської та болгарської літератур без істотних змін, частково укладалися самостійно на основі наявних зразків. Найвірогідніше, вже на Русі був укладений так званий Ізборник Святослава 1076 р., можливо, за зразком Ізборника 1073 р., але з іншим змістом: у ньому переважають повчання, етичні вислови і т. п.

Разом з тим уже на ранньому етапі чимало літераторів з різних місць Русі не обмежувались лише компіляторством, а виявляли свою літературну оригінальність. До них належали митрополит Іларіон у Києві, ігумен Данило в Чернігові, Лука Жидята в Новгороді, Кирило Туровський у Турові, Климент Смолятич у Смоленську і ще ціла низка безіменних діячів літератури - авторів оригінальних "Слів", повчань, місцевих літописів, збірників тощо. Оригінальна руська література ставила собі за мету християнську просвіту населення з найближчим практичним завданням навчити людей, "како подобает жити хрестьяном"[23]. Отже, загальний погляд на призначення книги був виключно релігійний. Представниками літератури виступали переважно духовні особи (єпископи, попи, монахи), а найбільшими освітницькими центрами були монастирі, при яких виникали й перші руські бібліотеки. Але оригінальна руська література не змогла втриматися у визначених для неї вузьких церковно-християнських рамках. Вона мусила відповідати духовним запитам не' тільки церкви, але і всього суспільства і служити інтересам свого народу. Через те руська література світських жанрів зростала на місцевому народному грунті, відбивала по живих слідах місцеве інтелектуальне життя у тісному зв'язку з навколишнім суспільним життям і тим світом, який рішуче заперечувала церковна література. Усе це спричинилося до того, що вже в ранній період руської державності сформувались і паралельно функціонували дві літературні мови: старослов'янська як мова християнської церкви з кінця X ст., яка на східнослов'янському грунті поступово набула специфічних місцевих особливостей, унаслідок чого на XII ст. створився окремий її східнослов'янський варіант (старослов'янська мова давньоруської редакції, або церковнослов'янська мова), і руська писемно-літературна мова для задоволення різноманітних державних і духовних запитів руського суспільства, що виникла переважно на основі київського койне IX-X ст. з елементами живого мовлення східних слов'ян, але зразком і "будівельним каркасом" для якої багато в чому послулсила старослов'янська

(церковнослов'янська) мова. Обидві літературні мови Київської Русі виступали могутнім об'єднувальним чинником духовної культури східних слов'ян[24]. Однак це були самостійні літературні мови зі своїми системами і сферами функціонування. Через те хочемо підкреслити, що твори церковнослов'янською мовою не можуть бути джерелом вивчення руської літературної мови, бо вони в переважній своїй більшості не є безпосереднім наслідком літературно-творчої діяльності стародавніх книжників, а руські оригінальні твори церковнослов'янською мовою написані за старослов'янськими зразками і практично мало чим від них відрізняються. Тому ці твори не є зразками руської літературної мови. Наявні в старослов'янських (церковнослов'янських) творах окремі помилки, зумовлені впливом тогочасних живих народних говорів, придатні лише для вивчення живого східнослов'янського мовлення того часу в плані історичної граматики, а не літературної мови[25].

Руська писемно-літературна мова з властивою їй досить розгалуженою стильовою системою успішно задовольняла суспільні й культурні запити руського населення. Найхарактерніші стилі цієї мови: юридично-діловий ("Руська правда" XI ст. і різноманітні давньоруські грамоти), літописний ("Повість врем'яних літ", Київський, Галицько-Волинський, І Новгородський, Суздальський та ін. літописи) і світсько-художній ('^Повчання Володимира Мономаха" кінця XI - початку XII ст.Г^'Слово о полку Ігоревім" кінця XII сї., "Моління Данила Заточника" та ін.).

Історію руської писемно-літературної мови можна поділити на два періоди: X - перша половина XII ст., протягом якого в умовах державної та політичної консолідації руського суспільства сформувалася ця мова з цілою системою стилів і специфічними засобами літературного вираження; друга половина XII - початок XIV сг., коли руська писемно-літературна мова розвивалася в епоху феодальної роздрібненості і коли вона поступово перестала існувати як спільна для всіх руських земель, поділившись на локальні варіанти (Київський, Галицько-Волинський, Новгородський, Псковський, Полоцько-Смоленський та ін.), що лягли в основу літературних мов окремих східнослов'янських народностей. Проте незначна загальна кількість руських писемних пам'яток, що збереглися до нашого часу, і повна відсутність їх з багатьох давньоруських ареалів унеможливлюють продуктивне вивчення історії руської писемно-літературної мови за цими періодами.

Запропонована періодизація, без сумніву, дуже умовна, але вона в основному відбиває тенденції розвитку руської літературної мови. Адже ця мова не залишалася незмінною протягом усього давньоруського періоду. У ній відбувалися поступові перетворення, викликані все помітнішим зближенням з живою народною мовою, яка, у свою чергу, також зазнавала змін, особливо фонетичних та граматичних. Неабияке значення для розвитку східнослов'янських діалектів мали занепад зредукованих голосних ъ та ь і його наслідки, які в різних руських ареалах були неоднакові. Саме від занепаду зредукованих, який збігся з феодальною роздрібненістю Русі, на нашу думку, починається самостійна історія російської, української та білоруської народнорозмовних мов.

МОВА ТВОРІВ РУСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

МОВА ТВОРІВ ЮРИДИЧНО-ДІЛОВОЇ ПИСЕМНОСТІ

Юридично-ділова писемність на Русі виникла з необхідності закріпити на тривалий час правові норми життя, майнові стосунки між тодішніми громадянами, торговельні й політичні договори з іншими державами тощо. Щоб юридичний документ відповідав своєму призначенню, він мусив бути точним, лаконічним, зрозумілим. "Усе те, що могло порушити точність, викликати двозначність - усяка метафоричність, переносність висловлювань, образність слова, перифраза і т. д., взагалі установка на "художність" викладу думки - не допускалися в творі ділової писемності"[1]. Тому хоч мова ділових пам'яток усе ж таки характеризується специфічною опрацьованістю й унормованістю, ця опрацьованість істотно відрізняється від обробки мови руської художньої літератури різних жанрів. Пам'яткам ділової писемності властиві шаблонність побудови, одноманітність мови і синтаксичних конструкцій, насиченість юридичними термінами, побутовою лексикою і канцелярсько-адміністративними формулами, своєрідна стандартність фразеології. Усе це спричинилося до виникнення досить сильної тенденції в сучасному мовознавстві не розглядати різні ділові записи, приватні листи і навіть "Руську правду" як документальне джерело для вивчення історії літературної мови, що навряд чи можна визнати слушним. Ділова писемність завдяки зв'язку з життям і відображенню живого мовлення східних слов'ян має

виключно важливе значення при дослідженні проблеми формування й первісного функціонування руської писемно-літературної мови. Звертатися до живого народного мовлення або писати мовою, близькою до народної, писаря нерідко примушувала сама специфіка цього жанру, в якому йшлося про місцеві події, людські стосунки, різні життєві колізії й побутові реалії. Тематика зумовлювала й проникнення в писемність лексико-семантичних діалектизмів, яких у діловій та оригінально-світській писемності взагалі було більше, ніж у перекладній і богослужбовій літературі. Якби збереглися ділові документи X-XI ст. з Середньої Наддніпрянщини, ми, без сумніву, мали б цікаві свідчення про граматичні й лексичні особливості центральних протоукраїнських говірок ранньої епохи.

Найдавнішими пам'ятками руської юридично-ділової писемності, з яких починається її історія, слід вважати договори київських князів з греками 907, 911, 944 і 971 рр., які, за висловом С. П. Обнорського, "не залишають сумніву в тому, що оригінали їх були складені руською мовою і були сучасні самим договірним актам"[2]. Проте не всі дослідники погоджуються з таким твердженням. Л. П. Якубинський вважав, що мова всіх договорів X ст. була церковнослов'янською[3]. На думку І. Свєнціцького, договори 907 і 911 рр. були написані старослов'янською мовою з давньоруськими елементами, а договори **944** і 971 рр. - переважно давньоруською мовою із старослов'янськими вкрапленнями[4]. Мабуть, найближче до істини підійшов Б. О. Ларін, відзначивши, що мова цих договорів не була ні чисто руською, ні староболгарською; їх мовна основа - місцева руська з багатьма староболгарськими елементами[5]. На використання усного мовлення вказують простота і ясність синтаксичної структури мови найдавнішого договору 907 р., його словникові та деякі граматичні елементи. Для мови цього договору характерні повноголосся *(городъ, вороты, Переаславля, поволоки, поволочити, узорочье* та ін.), руські форми дієприслівників на *-чи (приходячи, хотечи, поидучи, платячи* та ін.). У договорі **944** р. згадуються золоті й срібні печатки, якими засвідчувались особи київських купців, грамоти від київських князів, письмові заповіти київських купців. Важко припустити, щоб усі ці документи писалися лише грецькою мовою. Найвірогідніше, існували й паралельні руські тексти, складе[10] київськими писарями, інакше у відомих нам договорах не було б такої великої кількості суто східнослов'янських слів, форм і зворотів, відсутніх у старослов'янській мові[6]: *поидучи Русь за ся, поздорову, рухло, купля* та ін.

Текст договору 971 р. для нас особливо важливий, бо в ньому найповніше подана формула язичницької присяги руських князів та їх дружини. Ця присяга не могла входити до складу грецького протоколу й через те сам протокол не можна вважати перекладом з грецької мови, тим більше, що мовна основа цієї присяги - руська. Наявні в договорах церковнослов'янізми, що надавали мові піднесеності й урочистості, синхронні з первісними текстами договорів і пояснюються наявністю в Україні-Русі освічених людей, які знали старослов'янську мову й користувалися нею для державних та інших потреб задовго до офіційного введення християнства.

На основі традиції східнослов'янського звичаєвого права з пережитками язичництва (згадка про кровну помсту) й писемних договорів Русі з греками (їх, вірогідно, було не чотири, про які ми знаємо, а значно більше) у 30-х роках XI ст. при Ярославові Мудрому оформляється оригінальний звід світських законів - "Руська правда", що дійшла до нас у сотнях пізніших списків різних редакцій (короткої, повної та скороченої). Найдавніший з них - Синодальний 1282 р. Цими списками користувалися на Русі, а потім і в Росії аж до середини XVII ст., доки "Руська правда" не була замінена "Уложением" Олексія Михайловича 1649 р. Проте "Руську правду" не можна вважати пізнім записом старовинного звичаєвого права VIII—IX ст. Вона лише відображає це право, але частіше не в позитивному, а в негативному (заперечувальному) плані, тобто нові закони, зібрані в "Руській правді", відбивали юридичні норми кінця X-XI ст. і, по суті, скасовували старе звичаєве право.

Мова "Руської правди" в своїй основі цілком східнослов'янська. Як відзначав Ю. Ф. Карський, ця пам'ятка "створює враження твору, написаного чистою народною руською мовою"[7]. Наприклад, у списку 1282 р. переважають такі фонетичні особливості: а) повноголосні форми типу *болото, волога, воротити, ворохъ, голова, городъ, дерево, золото, корова, молоко, солодъ, холопъ, хорошъ* і т. ін.; б) слова з шиплячими *ч,* а не *щ: дочерь, хочеть;* в) слова з початковим *о,* а не *є: один, оже;* г) шиплячі *ж, ч* замість сполук *жд, шт: нужа, чюжь, межю;* д) сполучення *ро-, ло- (роба, локоть)* і лише один раз *-ра: разбой.* Серед найхарактерніших морфологічних рис відзначимо такі: а) закінчення -у в іменниках чоловічого роду родового відмінка однини, властиве живому руському

мовленню і сучасній українській мові: *гороху, торгу, своду* б) маловживаний аорист; в) форма перфекта в 3-й особі без зв'язки: *совокупилъ, оуставилъ, оубили;* г) форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *начьну: начьнеть лежати, начЬнеть хотіти;* д) частка -ся в препозиції.

Прикметно, що в "Руській правді" багато живої народної лексики і фразеології, відбитої в пам'ятках інших жанрів.

Наявність у "Руській правді" синонімічних паралельних рядів і лексики, вживаної в різних діалектах,не дає змоги пов'язати виникнення цієї пам'ятки з жодним конкретним діалектним ареалом. Є підстави вважати, що її моЕа відбиває наддіалектне койне, яке увібрало в себе різні стародавні племінні мови й наріччя і стало одним із джерел формування руської літературної мови[8].

Особливий різновид юридично-ділової писемності Київської Русі становили руські грамоти. Найдавніші з них, що збереглися до нашого часу, відносяться до початку XII ст. Мова цих грамот, як і "Руської правди", в своїй основі східнослов'янська. Зокрема, їм властиві такі мовні риси, як повноголосся *(серебра, серебрьно, городъ, корова),* закінчення дієслів на -гь у 3-й особі однини і множини *(состоитъ, отимаєть),* форми перфекта із зв'язкою й без неї *(повелЪлъ есмъ,* я *далъ есмъ, велЬлъ есмъ, уздумалъ, прислалъ).*

Лексика руських грамот включає хліборобські й суспільно-політичні поняття, географічні назви й назви реалій навколишньої природи тощо: *божъница* "церква", *ловище, пожня. рълъ* "заливні луки", *нива* "орна земля", *челядь, скотина, дівька* і т. ін.

Разом з тим у мові руських грамот є й окремі церковнослов'янські елементи: початкова, болгарська за походженням формула грамот се *азъ,* яка зберігалася в російській діловій писемності аж до XVII ст.; сполучники *еже, аще,* префікс *раз-* (замість *роз-),* закінчення родового відмінка однини прикметників *-аго* (замість *-ого)* та ін. Старослов'янізми трапляються у грамотах і в місцях релігійного змісту - у клятвах, заклинаннях, звертаннях до Бога тощо, і коли йдеться про предмети й поняття, для позначення яких у руській мові не було відповідників[9]. Але вплив церковнослов'янської мови на мову руських грамот у цілому був незначний.

Таким чином, ділове письмо в Україні-Русі характеризувалось високою і разом з тим самобутньою культурою, заснованою на давній оригінальній традиції складання юридичних документів. У руських ділових пам'ятках виявляється

тверда орфографічна система при порівняно незначному відбитті місцевих мовних рис. Попри всю свою стереотипність і одноманітність ділова писемність "справляла великий вплив на розвиток давньоруської літератури, поповнюючи її жанри, освіжаючи її мову, уводячи в неї нові теми, допомагаючи зближенню літератури з дійсністю"[10]. Без ділової писемності як важливого засобу спілкування не могло існувати руське феодальне суспільство. Усе це дає підстави вважати мову ділової писемності складовою частиною руської писемно-літературної мови і вивчати її разом з мовою інших писемних жанрів.

'АОВА РУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ

У формуванні руської писемно-літературної мови особливу роль зіграли руські літописи. Це величезні за обсягом, різні за змістом і походженням збірки записів, які дійшли до нас у сотнях списків (а їх, очевидно, були тисячі), але, на жаль, досить пізніх - переважно на декілька століть пізніших від описуваних у них подій.

Про початок руського літописання точних відомостей немає, і з цього приводу було висловлено чимало різних припущень. Але безсумнівно, що в XI ст. регулярні літописні записи вже робилися в усіх руських культурних центрах, а згодом літописи стали одним з найпоширеніших видів літератури. Традиції літописання виявились доволі стійкими і тривали аж до XVIII ст.

За своїм змістом літописи становлять досить складні твори. У них подаються різноманітні релігійні тексти, ділові документи, самостійні твори на світські теми та ін. Майже у всіх списках літописів виклад починається з опису найраніших подій Руської держави, у багатьох із них міститься "Повість врем'яних літ". Але основне місце в літописах займають описи подій загальноруського і місцевого значення[11]. Ці описи не були безпристрасними й аполітичними. Навпаки, в них відбивалася боротьба, кипіли суспільні й особисті пристрасті. "Літопис був розрахований передусім не на нащадків, а на сучасників, і в ряді випадків літописні зводи прямо використовувались як документи в політичній боротьбі"[12]. Разом з тим літописання "відіграло величезну роль у розвитку художньої творчості Давньої Русі. Ця роль визначалася насамперед тим, що літописи були найбільш обшир-

ними і розгорнутими пам'ятками світського характеру серед переважно церковної писемності Давньої Русі"[13] і справляли великий вплив на читача та його літературну мову. Саме в літописах вироблялися норми цієї мови, своєрідний середній стиль руського середньовіччя.

Зосереджене при монастирях і церквах, літописання послуговувалося в першу чергу церковнослов'янською мовою. Але ця мова "виявилась недостатнім інструментом для вираження всього діапазону східнослов'янської дійсності"[14], через що з самого початку на літописи досить активно впливала й місцева руська мовна стихія. Це спричинилося до того, що "в мові й складі давнього літопису ясно розрізняються два елементи: церковнослов'янський і руський, які відділяються один від другого досить різко. Перший з'являється в місцях, запозичених з Св. письма; не кажучи про суцільні виписки, ці місця здебільшого додаються до слів літописця, і додаток настільки очевидний, що він становить ніби другу половину фрази, яка виражала повну думку"[15]. Через це в науці склалося уявлення, що один і той самий автор вільно володів двома мовами і залежно від теми користувався то однією з них, то іншою. Але в кожному конкретному випадку добір мовних засобів великою мірою визначався ще й позицією літописця стосовно описуваних ним подій. Навіть у світській хроніці в одних місцях спостерігаємо протокольно-лаконічний, безпристрасний виклад подій, стереотипність і повторність мови. В інших місцях, де йдеться про аналогічні події, а особливо при описах походів руських князів, у діалогах, - більша жвавість і образність, поява різноманітних деталей того чи іншого явища, широке використання прямої мови, специфічних народнопоетичних зворотів, образної лексики і фразеології, яскравих епітетів і порівнянь, паралелізмів та інших засобів народної поезії і навіть цілих уривків з окремих фольклорних творів. "У таких місцях опис подій наближається до художнього оповідання, у якому відчувається відгомін народних легенд, історичних переказів і т. д."[16], а в мові якого поєднуються найрізноманітніші засоби художньої виразності - від народнопоетичних до книжно-слов'янських. Але й тут цей різнорідний матеріал добирається не довільно, а в суворій відповідності із задумом письменника. Давньоруські літописи засвідчують, що літописці добре знали і церковнослов'янські агіографічні традиції, і місцевий фольклор і вміли їх майстерно використовувати [17].

Найвидатнішою пам'яткою руського літописання є, без сумніву, "Повість врем'яних літ", відома у двох редакціях: 1116 р. у Лаврентіївському літописі і 1118 р. в Іпатіївському літописі.

Як відомо, "Повість..." складається з двох частин - вступної без дат і датованої від 852 р. до 1110 р., у якій викладається давня руська історія. Ця пам'ятка, без жодних сумнівів, становить літописний звід (компіляцію) або альманах, де об'єднано в одне ціле писемні та інші матеріали, запозичені з різних щодо часу, місця походження і авторства творів. Це спостерігається переважно в тій частині, де автори намагаються відповісти на ключове питання твору - "откуда есть пошла руская земля, кто в Києві, первье нача княжити, и откуда руская земля стала єсть". Починаючи приблизно з середини XI ст., літописці розповідають про події вже як їхні сучасники й очевидці.

У зв'язку з широким використанням богословської і церковної літератури значна частина "Повісті..." написана старослов'янською та церковнослов'янською мовами. Це біблійна легенда про поділ землі після потопу, виписки з "Хроніки Георгія Амартола" та інших візантійських джерел, розповіді про виникнення слов'янської писемності, про хрещення Ольги в Цареграді, похвала Ользі після її смерті, Слово філософа, символ християнської віри і виклад її правил у розповіді про хрещення Володимира, оповіді про Бориса і Гліба, похвала книгам, оповідь про Печерський монастир та інші переклади релігійних сюжетів і цитати із Святого письма[18]. Повідомлення про історичні події підкріплюються документами (договорами руських князів з греками тощо).

"Повість..." заснована як на достовірному історичному, так і на фольклорному матеріалі. У ній яскраво поєднано дві тенденції - книжно-літературну й уснопоетичну. Легендарний характер має, зокрема, більшість оповідей початкової частини літопису (про заснування Києва, про перших руських князів, про прикликання варягів та ін.). До народнопоетичних переказів зводяться створені в "Повісті..." колоритні образи князів X ст. - віщого Олега, мудрої Ольги, яка підступно помстилася деревлянам за вбивство її чоловіка, войовничого Святослава. Багато дослідників ще в минулому столітті і в пізніші часи вбачали в цих переказах "уламки стародавніх усних поем та билин"[19].

Компілятивний характер "Повісті..." спричинився до того, що в ній наявні різні літературні жанри і відбиті мовні еле-

менти різних діалектів. Але редактори (а можливо, й численні переписувачі) постійно намагалися згладити строкатість та еклектизм матеріалів і надати збірнику певної єдності. Цим зумовлена досягнута в деяких частинах літопису від. носна нейтральність мови, майже вільної від діалектних і жанрових особливостей.

Провідними темами "Повісті..." є церковна і воєнна історія Русі, причому друга тема помітно переважає над першою. Через це в літописі дуже багата й різноманітна військова термінологія, у ролі якої часто виступають загальновживані слова. Як зауважив Б. О. Ларін, навіть найзвичайнісінькі слова тут майже ніколи не означають того, що в нашій сучасній мові. Наприклад, *идти* означає "робити військовий похід", *поиде* і *шедъ* - "пішов у похід", *дати, датися* - "здатися", взяти - "завоювати, захопити", *блюсти* - "вести воєнну оборону, оборонну службу" тощо[20]. У "Повісті..." є чимало й суто військової термінології. Але з швидким розвитком техніки і вдосконаленням зброї та військового мистецтва швидко старіла й змінювалась і військова термінологія. Тому вона не стала надбанням загальнонародної мови, і значна її частина не потрапила навіть до пізніших літописних зводів. Зате простонародні мовні елементи, яких досить багато в "Повісті...", виявилися набагато стійкішими, але розподілені вони тут дуже нерівномірно. Народної лексики й фразеології майже немає в церковно-богословських частинах та в описах походів, зате вони широко вживаються в оповідях, переказах і легендах, у записах і переказах билин, історичних пісень, а також у змалюванні життя князівського двору .

Загальнонародною мовою в "Повісті..." розмовляють князі між собою; вона використовується в описах побутових сцен, стихійного лиха. Змалювання бурі наближається до побутової розповіді: "Бысть буря велика и много пакости бысть, по селомъ дубье подрало" (тобто "вирвало дуби з корінням"); "бысть громъ страшенъ. Зарази двое чади" ("вбило двох слуг"). Народна мова поетичних оповідей, які відбивають народні перекази, нагадує діалектне мовлення того населення, що творило ті перекази (пор., наприклад, розповідь про помсту деревлян ненажерливому князеві Ігорю з відомою приказкою: "Аще ся съвадить волкъ в овць, то выносить все стадо, аще не убьють его", де лише сполучник *аще* не народний, а книжний, вставлений якимось редактором для "облагородження" розповіді).

Таким чином, мова "Повісті..." у цілому дуже контрастна:

від простонародної, що місцями справляє враження цитування діалектного мовлення, поетичної, характерної для фольклору, до поетично-піднесеної (у "Похвальному слові Феодосію Печерському" та ін.). А між цими двома крайніми стилістичними типами, які помітно впливають на склад мови, можна виділити нейтральний, середній тип мови.

"Повість..." відзначається багатою й різноманітною лексикою. Коли ідеться про слов'ян, Русь, місцеве життя, широко вживаються східнослов'янські особові імена, етнічні й різноманітні географічні назви, назви польових і садово-городніх культур, хліборобська, скотарська, бджільницька, мисливська й рибальська термінології, назви різних видів їжі та інша лексика, що не має церковнослов'янських еквівалентів: болото, веверица "монета", кисель, медуша, перевьсице "велика сітка для ловлі птахів", жито, горохъ, овьсь, льнъ і т. ін.[22]

Аналізуючи мову "Повісті...", неважко помітити, що своєрідності їй надавали не стільки лексичні й фразеологічні особливості, скільки синтаксичні. Саме завдяки запозиченим з народного мовлення і відображеним у "Повісті..." мовним конструкціям і зворотам, традиційно загальновживаним як серед широких народних мас, так і серед вищих кіл феодального суспільства, синтаксичний лад мови цього твору різко відрізняється від церковної писемності. Дослідники відзначають у ній велику кількість безособових зворотів, які зовсім не характерні й навіть незвичні для книжної мови: не бяше льзь коня напоити; уже намъ нькамо ся діти; нельзь казати срама ради; бысть видьти всьмъ та ін.

Традиції "Повісті..." продовжувались у Київському літописі (дійшов до нас у складі Іпатіївського списку), який створювався протягом усього XII ст. і близько 1200 р. був завершений як окремий звід. Цей літопис розповідає майже виключно про події, що відбувалися в Києві та в Київському князівстві, подекуди нагадуючи родинний щоденник київського князя. Порівняно з "Повістю..." Київський літопис відзначається посиленням світського начала, більшою ґрунтовністю у викладі фактів і подій, бідністю фольклорно-поетинних матеріалів[23].

Галицько-Волинський літопис охоплює майже все XIII ст.' - від 1201 до 1292 р. Зберігся він в Іпатіївському списку і вміщений слідом за Київським літописом. Цей літопис складається з двох частин - галицької і волинської, хоч межа між ними й досі точно не встановлена. Проте безсумнівно, що ос-

новну частину (близько 2/3) займає Галицький літопис. Цен ральною його постаттю є великий князь (з 1254 р. - король Данило Романович Галицький (1201-1264), за якого Галицько-Волинське князівство досягло найбільшої єдності й політичної могутності. Найприкметніші особливості Галицького літопису - його абсолютно світський характер, висока культура і майстерність історичного повіствування, багатство і свіжість поетичної мови, щедро прикрашеної епітетами й образними зворотами (на відміну, скажімо, від лаконічно-протокольного викладу подій у новгородських літописах)[24].

ОСОБЛИВОСТІ МОВИ СВІТСЬКО-ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Руська оригінальна світсько-художня література займала проміжне становище між церковно-книжними творами старослов'янською (церковнослов'янською) мовою і діловою писемністю з переважаючою в ній руською мовою. Найяскравішими руськими світсько-художніми творами, які збереглися до нашого часу, є "Слово о полку Ігоревім", "Повчання Володимира Мономаха", "Моління Данила Заточника", "Повчання новгородського єпископа Луки Жидяти" та ін. Найхарактерніша мовна риса всіх цих пам'яток - співіснування в них книжних, старослов'янських і народних, східнослов'янських елементів. Місцеві народні елементи руська світсько-художня література запозичила з давніх, ще дописемних язичницьких фольклорних традицій. Використані в ній старослов'янізми давали можливість стилістично урізноманітнювати мову творів, збагачували словотвірні засоби, синтаксичні конструкції, лексику й фразеологію руської писемно-літературної мови.

Найяскравішою пам'яткою руської літератури є, безперечно, "Слово о полку Ігоревім". Це - твір найбільшої художньої вартості, у ньому гармонійно поєдналися минуле й сучасне Русі, її природа й люди, реально історичне й художньо вигадане, книжно-літературне й уснопоетичне, християнське і язичницьке з його народною символікою й образами слов'янської міфології[25].

Стосовно мови слід насамперед відзначити, що "Слово..." в своїй основі продовжує традиції усної народної літературної мови, яка існувала у творах народних піснярів задовго до виникнення писемності. Але в ньому органічно поєднуються руські елементи зі старослов'янськими. Старослов'ян-

ський струмінь, проте, поставлений на службу давньоруській народній стихії і значною мірою нею асимільований. Серед найхарактерніших давньоруських фонетичних і граматичних особливостей у "Слові..." найяскравіше відображені:

а) повноголосся: *болото, боронь, вережени, ворота, голова, голос, городъ, забороло, поволокоста, полонени, пороси, хороброе* та ін., які явно переважають. За підрахунками С. П. Обнорського, їх 132 проти 66 неповноголосних форм;

б) широке вживання закінчення *-у* в родовому відмінку іменників чоловічого роду з основою на *-о: Дону, луку, пълку;*

в) форми давального відмінка на *-еві: Дунаеви, Игореви, Романови, королеви;*

г) кличний відмінок іменників: *Бояне, дружино, Игорю, княже, турє, Всеволоде, господине* та ін.;

д) прикметники жіночого роду родового відмінка на *-ои: быстрои, половецкои;*

е) форми дієслів теперішнього часу на *-ть: велить, вонзить, плачеть, ржуть* та ін.

Неважко помітити, що всі ці риси характерні й для сучасної української мови.

Старослов'янський вплив, крім деяких неповноголосних форм, позначився переважно на граматичному ладові "Слова...":

а) вживання книжного закінчення *-ыя* в називному відмінку прикметників жіночого роду та прикметників у формі множини: *красныя, милыя, святыя, готскія, кровавыя, поганыя;*

б) старослов'янські закінчення *-аго/-яго* в родовому відмінку прикметників: *великаго, малаго, стараго* та ін.;

в) книжне закінчення *-тъ* у дієсловах 3-ї особи однини: *плачетъ, слышитъ, спитъ, течетъ.*

Архаїзованого вигляду надають "Слову..." також наявні в ньому іменники з основою на задньоязиковий з переходом їх у свистячий *(влъци, внуци, луци, стези),* дієслова у 2-й особі на *-ши (вѣеши, гремлеши, стоиши)* та численні форми аориста й імперфекта. Але ці особливості, можливо, ще були значною мірою притаманні й руському живому народному мовленню, тому для виявлення співвідношень руської та старослов'янської стихій у "Слові...", як і в інших руських творах цього жанру, вони не є показовими[26].

Старослов'янські риси виконують у "Слові..." цілком певні стилістичні функції, через що не може бути сумніву в тому, що проникли вони в цей твір разом із його створенням.

Однією з характерних мовних особливостей "Слова..." є

його надзвичайно багата лексика, як правило, місцевого походження – загальновживана, побутова, природнича, сільськогосподарська, військова і т. ін.: *мѣсяцъ, болото, воронъ, соловеи, сорока, чаица, куръ, кречетъ, зигзица, рать, дѣло* (= подвиг), *вои, дружина, къметь, стрѣла, сабля, мечь, шеломъ, папорози, чолка, труба, сѣдло* тощо. Цей щедрий словниковий матеріал автор досконало використовує для створення відповідних образів. У багатьох випадках він широко звертається до природничої лексики і змальовує яскраві картини руської природи, співзвучні з описуваними подіями: "Длъго. Ночь мркнетъ, заря свѣтъ запала, мъгла поля покрыла, щекотъ славій усне, говоръ галичь убуди". А ось картина природи перед боєм: "Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдають: чръныя тучя съ моря идуть, хотятъ прикрыти 4 солнца (тобто чотирьох руських князів-полководців), а въ нихъ трепещутъ синіи млънии. Быти грому великому!"

У багатій фразеології "Слова..." значне місце займають військово-дружинні афоризми і вирази: "Луце жъ бы потяту быти, нежели полонену быти", "копіе приломити", "испити шеломомъ Дону".

Жоден з руських художніх творів не має такої образної мови, як "Слово..." Ця образність створюється завдяки майстерному використанню численних мовно-художніх фольклорних і книжнослов'янських засобів (епітетів, порівнянь, метафор, антитез, паралелізмів, персоніфікацій, тавтологічних виразів, алітерацій, прямої мови, окличних речень, риторичних запитань тощо).

Автор "Слова..." був добре знайомий з регіональними діалектами, у тому числі, очевидно, і з галицькими. Пор., наприклад, такі регіоналізми: *лисицы брешутъ* "гавкають", *мечи гримлютъ, ничитъ трава жалощами; а чи диво ся, братие, стару помолодити? яруги цвѣлити* "дратувати" (північноукраїнське).

З народної фразеології автор "Слова..." запозичив цілі розгорнуті образи. Наприклад, зображення битви як весільного банкету або як важкої селянської праці – молотьби. Учені вже давно звернули увагу на деяку несподіваність таких землеробських, селянських образів у високій дружинній поезії – бій порівнювався з молотьбою. Але воїни все ж таки не схожі на хліборобів. Тут образ руйнується, виявляється глибока несхожість двох його компонентів, які й перетворюють паралелізм у протиставлення, що вилилось у наступну

"фразу цього ж абзацу: "Немизь кровави брезь не бологомъ бяхуть посьяни - посьяни костьми рускихъ сынов". Усе це показники не початкової, а досить пізньої й високої культури дружинного епосу[27].

Автор "Слова..." виявив неабияку майстерність і у використанні церковнослов'янізмів. За допомогою паралельного вживання церковнослов'янських неповноголосних і давньоруських повноголосних форм він досягає відповідної ритмомелодійної організації або милозвучності, поетичної алітерації. Символіка "Слова..." багато в чому збігається з біблійними символами. Це свідчить про широку освіченість його творця. Йому були добре відомі найкращі зразки книжної риторики та поезії Київської Русі, він прекрасно володів - не гірше митрополита Іларіона - складною і зовсім не загальнодоступною технікою побудови образних періодів[28].

Дослідників давно вже цікавить проблема діалектної основи "Слова...", що дало б можливість встановити місце його створення. Зокрема, П. А. Расторгуев і В. І. Чернишов вважали, що лексика "Слова..." в ряді випадків разюче збігається з північно-західними говорами стародавньої сіверської землі (біля Трубчевська і Стародуба). Деякі діалектологи знаходили в "Слові..." регіональні лексеми Закарпатської Русі і на цій підставі піддавали сумніву можливість створення його на Чернігівщині, віддаючи перевагу Галицькій Русі. Але довести цю чи іншу конкретну тезу нікому не вдається, оскільки майже половина (1500) слів - це надбання різних протоукраїнських діалектів XII ст. Більшість лексики і граматичних конструкцій у "Слові..." є загальнонародною. Зв'язок з народною поетикою, літописом і воєнними повістями свідчить про глибоке народне коріння "Слова..."[29]. Помітний і генетичний зв'язок "Слова..." та українських народних дум, але цей аспект історії українського фольклору ще потребує поглибленого аналізу.

Крім проблеми про місце виникнення "Слова..." увагу дослідників постійно привертає і його авторство. Уже майже двісті років автора "Слова..." шукають учені, письменники, краєзнавці й звичайні аматори давньоруської літератури, серед яких є ерудити й дилетанти. Зокрема, високоерудовані фахівці висувають гіпотезу про те, що "Слово..." міг створити літописець, боярин і воєвода Петро Бориславич (Б. Рибаков і В. Франчук), інші вважають автором "Слова..." галицького князя Володимира, сина Ярослава Осмсмисла (С. Пушик, Л. Махновець). Серед можливих авторів "Слова..."

в дослідженнях фігурують: сам князь Ігор - головний герой повісті, Біловод Просович - воїн з Чернігівського князівства, учасник походу на половців, який вибрався з поля битви і перший розповів на батьківщині про поразку і полон Ігоря, Ольстин Олексич - чернігівський воєвода, князь Святослав Рильський - Ігорів племінник і навіть його мати княгиня Агафія Ростиславна[30].

Основна вада всіх нині існуючих гіпотез щодо авторства "Слова..." полягає в тому, що майже всі вони орієнтуються на конкретну історичну постать. Логіка ніби зрозуміла: шукаємо автора, то й хочеться назвати конкретне ім'я чи прізвище. Але ж давньоруські реальні особи засвідчені дуже однобічно. Тому не випадково всі кандидати на автора "Слоза..." - це представники феодальної знаті, того класу, який був у кращому разі пасивним споживачем усної народної творчості, але не її творцем, навіть не її знавцем. Не можна залишити поза увагою і того факту (а його нині визнають майже всі), що "Слово..." творилося для музичної декламації в супроводі гуслів. Нині вже є цікаві спроби відтворити первісне звучання "Слова...", які показали його своєрідну музичну архітектоніку. З погляду музично-декламаційного виконавства "Слово..." - це напівпрофесійний твір, автор якого мусив мати певну спеціальну підготовку. Сумнівно, щоб її діставали князі, бояри, воєводи, бо творення таких "Слів...", як і близьких до них билин, було ремеслом значно простіших людей, а для бояр воно здавалося непрестижним і навіть принизливим.

Фольклорний струмінь, музична структура, манера викладу в "Слові..." переконують у тому, що його міг створити лише обдарований, грамотний, добре обізнаний з історичними подіями і фольклором (точніше, співучасник його творення) народний співець, який цілком освоївся в аристократичному середовищі. Найвірогідніше, цей твір написав один з придворних співців або головного героя - самого Ігоря Святославича, або якогось іншого впливового "князя. А імена співців, як відомо, не фіксувалися, і всякі спроби прив'язати авторство "Слова..." до конкретної особи навряд чи зможуть колись дати бажаний результат. Цю загадку ми, найвірогідніше, ніколи не відгадаємо. Може, це не так уже й погано. Може, з цією таємницею "Слово..." буде для прийдешніх поколінь ще привабливішим. Адже за реалістичністю Й самобутністю мови та засобів виразності жодна пам'ятка руської літератури не може рівнятися зі "Словом...". Сповнене щирої тривоги автора за долю рідної землі, глибоко патріотичне за духом, неповторне за жанровою формою, рідкісно багате первісною свіжістю образів, пластичністю й музичністю поетичної мови, воно є твором неминущого ідейно-естетичного значення[31].

Уміле користування лексичними, граматичними, стилістичними та іншими виразовими засобами руської мови продемонстрував київський князь Володимир Мономах у своїх творах. Як відомо, вони складаються з трьох частин: повчання, автобіографії і листа до чернігівського князя Олега Святославича з нагоди смерті його сина Ізяслава. Усі три частини мають свої характерні мовні особливості. Якщо автобіографія викладається послідовно руською мовою з необмеженим використанням її лексично-фразеологічних'і синтаксичних засобів, то повчання і лист до князя Олега Святославича побудовані інакше. Повчаючи своїх дітей, Володимир Мономах дає їм різноманітні релігійно-моральні поради і, щоб обгрунтувати свої настанови, надати їм відповідної вагомості, вдається до релігійних роздумів, наводить біблійні цитати, звертається до старослов'янізмів, хоч і тут основним джерелом художніх засобів залишається руська мова[32]. Про руську мовну основу творів Володимира Мономаха свідчать повноголосні варіанти слів *(волость, голодъ, переступити, соромъ, череда, сторона* та ін.), слова з початковим *о (одинъ, одиночество), ро- (розбити, розглядати),* вживання ч замість *щ (помочь),* перфект без зв'язки для 3-ї особи і перфект із зв'язкою для 1-ї й 2-ї осіб *(безлЬпицю си молвилъ; все же то далъ богъ на угодье человікомь... иже та угодья створилъ еси... якоже блудницю и разбойника и мытаря помиловалъ еси, трудъ свои оже ся есмъ тружалъ* і т. п.), руські дієприслівники *(ездяче, молвяче),* звичні для руської мови складні форми імперфекта *(тако бо о(те)ць мои дЬяшет блаженыи; и облизахуться на ні аки волци)*[33] тощо.

"Повчання" Володимира Мономаха дуже насичене різноманітними складними синтаксичними конструкціями. Це свідчить про наявність у мовленні XII ст. вже добре розвинутого гіпотаксису (тобто підрядного зв'язку між реченнями), що заперечує традиційний погляд на руський синтаксис як на спрощений і примітивний. Хоч, як і в кожній мові, у руській писемності, в тому числі і в творах Володимира Мономаха, переважає сурядний зв'язок речень. "Повчанню" властиві велика кількість сполучників і всі типи підрядних речень, відомих і сучасним східнослов'янським літературним мовам[34].

Аналізуючи лексику "Повчання", дослідники дійшли висновку, що мова Володимира Мономаха була дуже близькою до місцевого мовлення, і в ній засвідчені такі лексеми, які нині збереглися лише в українській мові[35]. Це проливає світло не тільки на мовні уподобання Володимира Мономаха, але й на витоки і час становлення специфічно українського лексичного фонду.

Підсумовуючи характеристику мовних особливостей руської світсько-художньої літератури в цілому, можна сказати, що тогочасні письменники вміли завдяки вдалому поєднанню типово східнослов'янських рис разом з мовними засобами усної народної творчості і найрізноманітніших (лексично-фразеологічних, фонетичних, граматичних, графічних) церковнослов'янських елементів створювати неповторні за своєю образністю і яскравістю художні полотна. Як свідчить розглянутий матеріал, руська літературна мова відзначалася багатством змісту й структури, величезними функціональними можливостями. Одним з найважливіших чинників цього було те, що, на відміну від середньовічної латини, у формуванні й розвитку руської літературної мови, у тому числі і її київського варіанта, постійно відігравали значну роль живе мовлення східних слов'ян, зокрема наддніпрянських і галицьких протоукраїнців, і багаті традиції східнослов'янського фольклору.

ВИСНОВКИ

Український народ і його мова мають давні історичні корені. Етнографічні й діалектні риси українців формувалися протягом багатьох віків насамперед на найдавніших східнослов'янських територіях - на Наддніпрянщині, Поліссі і в Галичині та в Прикарпатті серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які б могли зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку наших предків. Культура середньонаддніпрянських українців почала формуватися ще від слов'ян чорноліської епохи (IX-VII ст. до н. е.), хоч, зрозуміло, в той час ні українців, ні української мови в сучасному розумінні ще не було. Але постійність слов'янського населення, спадкоємність поколінь спричинилися до того, що й ті далекі племена мають пряму причетність до етногенезу українців. Зростання загальної культури тих племен, удосконалення суспільних відносин, еволюція народного мовлення відбувалися в напрямку поступового виділення в східному ареалі давньої прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Дніпром, диким степом і Карпатами) своєрідного етнокультурного і діалектного комплексу з помітними регіональними відмінностями між його північною й південно-західною зонами. При цьому наші далекі предки збагачувались і досягненнями сусідніх неслов'янських племен. Зокрема, вони сприйняли високу хліборобську культуру трипільців, деякі теологічні погляди й звіриний мистецький стиль скіфів. Уже з самого початку н. є. (від племен зарубинецької культури) на Наддніпрянщині в ареалі приблизно від сучасного Києва до Канева простежуються місцеві етнографічні риси, що згодом стали характерними ознаками української побутової культури (звичай білити житла зсередини і ззовні вапном або крейдою, розмальовувати піч квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо).

12 — 6280

Виникнення нових діалектних рис, властивих українській мові (часто спільних і з деякими іншими слов'янськими мовами або діалектами) почалося, вірогідно, з середини І тис. н. е., тобто після розпаду спільнослов'янської (праслов'янської) етномовної спільності. Наприклад, за непрямими свідченнями зміна вибухового *g* у фрикативний V відбулася не раніше VI і не пізніше VII ст. н. є. Проте спочатку цей процес був локальним і проходив в умовах відносної східнослов'янської (праруської) діалектної спільності, але поступово діалектна диференціація східнослов'янського ареалу посилювалась. Найдавніші руські писемні пам'ятки другої половини XI ст. засвідчують наявність багатьох фонетичних, лексичних і граматичних рис, які нині є розрізнювальними особливостями східнослов'янських мов (задньоязикові *У, h* замість давнього *g,* злиття голосних ы, *ί > и,* зближення є - *и,* перетворення *έ* в і, *є,* зміна є в о після шиплячих та *j* тощо). Усі ці риси формувалися, очевидно, десь між VI і X ст. н. є. Разом з тим чимало граматичних ознак стали характерними для української мови завдяки збереженню у ній деяких праслов'янських морфологічних рис, які в інших східнослов'янських мовах замінилися іншими [закінчення *-ові, -вві (-вві)* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, кличний відмінок іменників, чергування задньоязикових приголосних *г, ж, χ* зі свистячими з, *ц, с* у давальному та місцевому відмінках однини, закінчення -у *(-ю)* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду, форми давального відмінка займенників *мені, тобі, собі,* форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часів І дієвідміни типу *пише, несе,* закінчення *-мо* у дієсловах 1-ї QCO6H множини теперішнього та майбутнього часів *(маємо, напишемо)* та ін.].

Формування етнокультурних і діалектних рис, що згодом стануть особливостями окремої східнослов'янської нації, найраніше почалося на території сучасної України, оскільки вона була частиною прабатьківщини слов'ян, а інші східнослов'янські регіони Європи в той час були заселені неслов'янськими племенами - балтами і фіно-уграми. Таким чином, становлення найдавніших особливостей української мови (як і інших східнослов'янських) почалося безпосередньо від праслов'янської мови, яка в східнослов'янському ареалі, очевидно, здавна мала свої регіональні особливості. Формування білоруських і російських діалектів відбувалося після освоєння східними слов'янами північних і північносхідних територій. Це освоєння найінтенсивніше проходило у VII-IX ст. (за винятком Псковської і Новгородської земель, де слов'яни з'явилися в VI-VII ст. з південнобалтійського ареалу). Східнослов'янські племена на території сучасної Білорусі нашаровувалися на місцевий балтійський субстрат, а в межах Європейської Росії - на фінно-угорський. Субстратні впливи ще більше посилили етнічні й діалектні особливості цих східнослов'янських ареалів, нівелювати які не змогло і входження їх до спільної держави - Київської Русі. Отже, злиття всіх східнослов'янських союзів племен і діалектів у якийсь єдиний етномовний масив у Київській державі не сталося, тому немає жодних серйозних підстав говорити про давньоруську народність та давньоруську народнорозмовну мову як історичну реальність. Насправді ж у давньоруський період намітилося формування кількох народностей, які умовно можна назвати галицько-волинська, полісько-київська, смоленсько-полоцька, псковсько-новгородська, володимиро-суздальська. У кожної з цих народностей були свої політичні й культурні центри, своя територія й свої культурні традиції, спільне економічне життя і відчуття своєї "маленької Батьківщини". Щодо мови можна припустити, що в давньоруський період існувало декілька діалектних зон, які по суті були окремими мікромовами. Серед них найяскравіше виділяються, умовно називаючи, галицька, карпатська, поліська, можливо, києво-чернігівсько-переяславська (частина поліської - з огляду на роль Києва й первісної Русі як ядра руської державності і центру міжплемінних та міжнародних зв'язків Київської Русі), кривицька (псковсько-полоцько-смоленська), словенська (новгородсько-володимиро-суздальська). Можливо, таких мов було більше, але для детальнішого й глибшого аналізу діалектної ситуації в Київській Русі поки що бракує фактичного матеріалу.

У ході суспільно-економічного і політичного розвитку східнослов'янських земель тривало дальше зближення окремих регіонів і консолідація їхнього населення в більші етнокультурні масиви, що завершилося утворенням трьох східнослов'янських народів - українського, російського і білоруського. Цей процес, на наш погляд, відбувся у XII-XШ ст. На цей самий період припадає й остаточне оформлення своєрідних фонетичних особливостей української мови, яке відбулося після занепаду (на кінець XI ст.) зредукованих ъ та ь і було наслідком цього процесу [перехід *о, є в і у* новозакритих складах *(кінь, віз, сім),* поява сполук *-ри-, -ли-* у по-

зиції між приголосними *(гриміти, дрижати, глитати),* перетворення зредукованих *ы, і (молодий, шия, лий, мий, рий),* зміна приголосного *л на. у* після колишнього *ъ (вовк, мовчати, повний),* пом'якшення приголосних *с, э, и* у суфіксах *-ський, -зький, -иький (сільський, волинський, сяноиький)* тощо]. Крім цього, гадаємо, на XI-XП ст. припадає й ствердіння приголосних перед *и, е* та ствердіння губних приголосних *б, в, м, п, ф,* що нині є одними з найхарактерніших ознак української мови.

Поряд з діалектним народним мовленням у містах України-Русі давньокиївського періоду існували усні койне наддіалектного типу, що формувалися на основі якогось конкретного діалекту, але вбирали в себе й мовні елементи інших діалектів, а також різноманітну термінологічну лексику, професіоналізми, жаргонізми тощо. Койне використовували, зокрема, купці, дружинники, князівські адміністратори, ремісники. У кожному місті ці койне мали свої особливості, тому їх не можна сприймати як спільний давньоруський мовний стандарт.

Термін "давньоруська мова" може бути застосований лише до руської писемної мови, що в різних своїх стилях (юридично-діловому, літописному, світсько-художньому) задовольняла різні суспільні й культурні потреби тогочасного суспільства. Ця мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською, в різних регіонах Русі поступово збагачувалась місцевими лексичними й стилістичними особливостями і стала основою формування української, російської та білоруської писемно-літературних мов давнього періоду.

ПРИМІТКИ

СТАРОДАВНІ ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗЕМЛЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ І ФОРМУВАННЯ ПРОТОУКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОМОВНОЇ ТЕРИТОРІЇ

Проблема походження української мови в наукових працях XIX - середини XX ст.

[1] Див.: *Житецкий П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. — Киев, 1876. — IV, 376 с. - Окр. відб. з "Университетских известий" [Київського ун-ту].

Потебня А. А. К истории звуков русского языка. — Воронеж, 1876. — 242 с.

Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка. - Киев, 1884. - Ч. 1. — 156 с; *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. — 4 изд. - М., 1907.-309 с.

Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий // Русский филологический вестник. — 1894. — № 3; *Шахматов А. А.* Очерки древнейшего периода истории русского языка. — Пг., 1915, — 369 с; *Шахматов А. А.* Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919. — 64 с; *Шахматов О., Кримський Аг.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменськсї староукраїнщини XI—XVIII вв. — К., 1924.—208 с

Lehr-Spfawinski T. Stosunki pokrewienstwa jezykow ruskich *II* Rocznik s&wistyczny. - 1921. - T. 9, N 7. - S. 23-71; *Lehr-Spfawinski T.* Zagadnienie pokrewienstwa jezykowego *II Lehr-Spfawinski T.* Studia a szkice wybrane ζ jezykoznawstwa slowianskiego. - Warszawa, 1957. - S. 5-12.

Крымский А. Е. Украинская грамматика. - М., 1907. - Т. 1. - С. 378-209 в.

Шахматов О., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. — С. 107.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1956. — 220 с Цит. за вид.: *Булаховський Л. А.* Вибрані праці: В 5 т. - К., 1977. - Т. 2. Українська мова. - С 9-216.

Там же.-С. 113.

Там же. - С 108.

Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. - М.; Л., 1962. — 294 с; *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972. — 655 с.

Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // Вопр. языкознания. -1970. - № 5. - С. 3.

Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови: Фонетика. - К., 1979. — 368 с.

Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. - К., 1990. - С 190-227.

Там же. - С 209-210.

Максимович М. А. Филологические письма // Русская беседа. — 1856. —

Кн. 3; *Погодин М. П.* Ответ на "Филологические письма" М. А. Максимовича // Там же. — Кн. 4; *Максимович М. А.* Ответные письма М. П. Погодину // Там же. — 1857. — Кн. 2; *Погодин М. П.* Ответ на два последние письма М. А. Максимовича // Там же. — Кн. 3. Згодом усі ці листи увійшли до вид.: *Максимович М. А.* Собрание сочинений: В 3 т. — Киев, 1880. — Т. 3. Языкознание. История словесности. — 745 с.

Ця стаття вміщена також у вид.: *Максимович М. О.* Собрание сочинений: В 3 т.-Киев, 1880.-Т. 3.-С. 273-311.

18 Зміст цієї доповіді знайшов відображення у монографії: *Соболевский А. И.* Очерки из истории русского языка.—Киев, 1884.

Короткий виклад доповіді П. Г. Житецького й виступи в дискусії було опубліковано в "Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца" (Киев, 1888, кн. 2, с. 218—226). Повністю цю доповідь див.: *Житецький П. Г.* Вибрані праці. Філологія *I* Упоряд., вступ, ст. і прим. Л. Т. Масенко. — К., 1987. - С 287-300.

20 *Соболевский А. И.* Древнекиевский говор // Известия Отделения русского языка и словесности АН. — 1905. — Т. 10, кн. 1. — С. 320; Крымский *А. Е.* Древнекиевский говор. — Спб., 1907. — 44 с; *Соболевский А. И.* К истории малорусского наречия // Русский филологический вестник. — 1910. — Т. 63.-С. 106-113.

II *Lehr-Spfawinski T.* O pochodzeniu i praojczyznie Siowian. - Poznaii, 1946.

2 *Горнунг Б. В.* Из предыстории образования общеславянского языкового единства. — М., 1963. — 143 с; *Гринблат М. Я.* Белорусы: очерк происхождения и этнической истории. — Минск, 1968. — 288 с; *ТрубаЧев О. Н.* Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание: IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.). Докл. сов. делегации. - М., 1983. - С. 231-270; *Трубачев О. И.* Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания. — 1984. — № 2. - С. 15-30; № 3. - С. 18-29; 1985. - № 4. - С. 3-17; № 5. - С. 3-14; *Трубачев О. Н.* Славянская этимология и праславянская культура Славянское языкознание: X Междунар. съезд славистов (София, сент 1988 г.). Докл. сов. делегации. - М., 1988. - С. 292-347; *Русанівсьхий В.* Спадкоємці давньоруської народності *II* Єдність народів — дружба мов. К., 1987. — С. 3—27; *Хабургаев Г. А.* "Изоглоссная стратиграфия" — осн ва локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка. — Кишинев, 1973. — С. 192—202 *Хабургаев Г. А.* Возможности "лингвоархеологической" реконструкци восточнославянского глоттогенеза (К постановке вопроса) // Вест. Моек ун-та. Филология. - 1974. - № 2. - С. 38-45; *Хабургаев Г. А.* Этнони мия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточн славянского глоттогенеза. — М., 1979. — 231 с; *Хабургаев Г. А.* Становл ние русского языка: Пособие по ист. грамматике. — М., 1980.-191 с.

Джерела мовно-історичних відомостей про наше минуле

Детальніше див.: *Абаев В. И.* Языкознание описательное и объяснительное (О классификации наук) // Вопр. языкознания. —1986. - № 2. — С. 27—39.

2 *Булаховсъкий Л. А.* Питання походження української мови. - С. 50.

• J *Жуковская Л. П.* Новгородские берестяные грамоты. — М., 1959. — С. 16, 86.

4 Пор.: *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови: Фонетика. — С. 34.

Ґрунтовність і надійність діалектних даних для дослідження історії української мови зумовлені значними досягненнями сучасної української лінгвогеографії. Тут варто назвати такі праці: *Дзендзелівський Й. О.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика). - Ужгород, 1958—1960. - Ч. 1-2; Атлас української мови: В 3 т. — К., 1984. — Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. — 92 с, 391 карта; 1988. — Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — 103 с, 407 карт. Крім того учені слов'янських країн успішно укладають загальнослов'янський лінгвістичний атлас, почав виходити з другу Лінгвістичний атлас Європи.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — С. 14.

История Украинской ССР: В 10 т.-Киев, 1981.-Т. 1.-С. 59.

Про радіовуглецевий метод див.: *Телегин Д. Я.* Там, где вырос Киев. — Киев, 1982.-С. 11.

Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970. — С. 6.

Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы: Краниологическое исследование. — М., 1969. — С. 5.

Пебец Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Сов. этнография. — 1952. — № 1.-С. 24.

Саливон И. И. К вопросу об антропологической основе в формировании физического типа белорусов (краниологические материалы) // Тез. конф. по пробл. 'Этногенез белорусов" (3-6 дек. 1973 г.). — Минск, 1973. — С. 90.

I3 Пор.: *Королюк В. Д.* К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976.—С. 7—8, 18.

Васеко Е. Ф., Хабургаее Г. А. Проблемы славянского этногенеза на IX Международном съезде славистов // Вест. Моск. ун-та. -1984. — № 2. — С. 17.

Никонов В. А. Введение в топонимику. — М., 1965.—С. 166.

Територія сучасної України за кам'яного та мідного віків. Трипільська культура

Ці та інші відомості наведені за вид.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. - К., 1991. - Т. 1. - 636 с; История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 21—180; *Брайчевський М.* Конспект історії України *II* Старожитності. Місячник.-1991.-№ 2-6.

На Стародавньому Сході одомашнення тварин почалося з вівці й кози, які потрапили на територію сучасної України лише в кінці V-IV тис. до н. е., мабуть, уже прирученими (История Украинской ССР. - Т. 1. — С. 56).

Брюсов А. Я. Об экспансии "культур с боевыми топорами" в конце III тысячелетия до н. э. // Сов. археология. — 1961. - № 3; *Горнунг Б. В.* Из предыстории образования общеславянского языкового единства. — С. 54;

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 149—150, 230—232; История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 96.

Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. - С. 71—74.

Племена бронзового віку (друга половина Ш - початок I тис до н. е.). Походження слов'ян. Ранньослов'янські племінні утворення на території сучасної України

1 *Брайчевсъкий М. Ю.* Конспект історії України // Старожитності. - 1991. - № 4. - С 7.

2 *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. - С. 230—232; История Украинской ССР.-Т. 1.-С. 117-118.

Грубачее О. Н. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания. — 1984.-№ 3.-С. 23-26.

Polak V. Konsolidace slovenskeho jazykoveho typu v sirsich vychodoevropskych souvislostech//Slavia. - 1973. - Rocz. 42, sei. 2. - S. 125.

5 *Трубачев О. Н.* Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики. - С. 233-235. Див. також: *Трубачеа О. Ц.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования.-М„ 1991.-С. 35-36.

6 *Трубачев О. Н.* Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопр. языкознания. — 1982. — № 4.-С. 11.

Детальніше див.: *Jagic V.* Dunav - Dunaj in der slavischen Volkspoesie *II* Archiv fur Slav. Philologie. - 1876. - Bd. 1. - S. 313; *Климчук Ф. Д., Шепелевич В. В.* "Дунай" в традиционном фольклоре двух деревень Надъясельдья // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по проблеме "Этногенез белорусов" (3-6 дек. 1973 г.). - Минск, 1973. - С. 211-214; *Мачинский Д. А.* "Дунай" русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. — Л., 1981.-С. 117.

° *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. - Киев, 1961. - С. 200, мал. 14; *Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — С. 164—166; *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия.-М., 1979.-С. 142, 226.

" *Рыбаков Б. А.* Исторические судьбы праславян *II* История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Междунар. съезд славистов (Загреб, Любляна, сент. 1978). Докл. сов. делегации. - М., 1978. - С. 189-190; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. - С. 224-225; Рыбаков *Б. А.* Новая концепция предыстории Киевской Руси: Тезисы // История СССР. - 1981. - № 1. - С. 58, 63; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества ХН-ХШ вв. -М., 1982.-С. 16.

Ю *Березанская С. С.* Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — Киев, 1988.-Т. 4, секция 1. Древние славяне.-С. 12-17.

}\ История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 138.

12 *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. - С. 215-216; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — С. 227; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества ХИ-ХШвв.-С. 24-25.

15 *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. - С. 218; История Украинской ССР. - Т. 1.-С. 137-139.

14 Детальніше див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. - М., 1961. - С. 160-165; *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. — М.; Л., 1962. — С. 101—103; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов *I* За ред. О. С Мельничука. - К., 1966. - С 33—40; *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови: Фонетика. - С 96—101, 124.

Скіфи та їхня роль у східнослов'янському етногенезі (УП-Ш ст. до н. є.)

Петров В. П. Скіфи: Мова і етнос. - К., 1968; *Брайчевский М. Ю.* "Русские" названия порогов у Константина Багрянородного *II* Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология). - Киев, 1985. - С. 22-23; *Брайчевський М.. Ю.* Конспект історії України *II* Старожитності. —1991. - № 4. — С. 8.

2 *Граков В. Н., Мелюкова А. И.* Две археологические культуры в Скифии Геродота // Сов. археология. - 1953. - Т. 18. - С. 126; *Тереножкин А.* И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. — Киев, 1977. — С. 5.

3 *Трубачев О. Н.* Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология, 1965. - М., 1967. - С. 25-33; *Абаев В. И.* Скифский язык // Осетинский язык и фольклор. - М.; Л., 1949. - Т. 1. - С. 151-190; *Абаев В. И.* Дохристианская религия аллан // XXV Междунар. конгр. востоковедов· Докл. делегации СССР. - М., 1960. - С. 5-7; *Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. — М., 1965. — С. 54—79; *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. - М., 1948. - С. 99, 117; *Се&ов В. В.* Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Сов. археология. — 1972. — № 4. — С. 118; *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 201—203; История Украинской ССР. — Т. 1. — С. 160—161; *Шворак Г. П.* Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних // Мовознавство. — 1982. — № 2. — . С 34-35.

* *Мавродин В. В.* Происхождение русского народа. —Л., 1978. —С. 50.

ь *Толочко П. П.* Древняя Русь. -Киев, 1987. -С. 12.

Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства: Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкознания. — 1977. — № 6. - С. 13-26; *Трубачев О. Н.* "Старая Скифия" ('4ρχ«ιη Σκυύιη) Геродота и славяне: Лингвистический аспект // Вопр. языкознания. — 1979. - № 4. - С. 29, 41-43; *Трубачев О.* Я. Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики. — С. 257.

Формування східних саов'ян. Зарубинецька культура (Ш ст. до н. є. - II ст. н. є.)

История Украинской ССР. — Т. 1. — С. 188; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. —Киев, 1985. —С. 5—10.

i *Рыбаков Б. А. Новая* концепция предыстории Киевской Руси. — С. 64; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—ХШ вв. — С. 31; История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 161.

Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972. — С. 135; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — С. 15; Археология Украинской ССР: В 3 т. — Киев, 1986. — Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. — С. 15, 31.

Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — Л., 1969. — 168 с; *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — С. 117, 127, 135; *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура // Проблемы этногенеза славян. - Киев, 1978. - С. 55; *Мачинский Д. А.* К вопросу о территории обитания славян в I—VI веках // Археол. сб. Эрмитажа. — 1976. — Вып. 17. — С. 92; *Седов В. В.* Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. — С. 134—135; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 76; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — С. 16—17.

g Детальніше див.: История Украинской ССР.-Т. 1.-С. 257-259.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. - С. 27.

Детальніше див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. — С. 174—205; *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови: Фонетика.—С. 119—122.

Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — С. 69, карта 4; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — С. 54, рис. 8.

Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Л., 1982. —
10 с. 36.

Винокур И. С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. - Киев, 1983. - С. 120-121. Див. також: *Салманович М. Я.* Жилище коренного населения Молдавской ССР // Сов. этнография.-1947.-№ 4.-С. 218, 224-225.

Східні слов'яни на території сучасної України у середині I тис н. є. Черняхівська культура. Готи і гуни

1 Баран *В. Д.* Черняхівська культура. - К., 1981. - С. 152; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 38; *Винокур И. С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае. - С. 113, 132; *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.-С. 183.

2 Третьяков Л. Я. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология.— 1962. — № 4. — С. 10; *Третьяков* Л. Я. У истоков древнерусской народности. — Л., 1970. — С. 49—50; Третьяков Л. Я. По следам древних славянских племен. — С. 19, 20, 87; *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 5-6; *Баран В. Д.* Славяне в середине I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза славян. — Киев, 1978. - С. 25, 26, 36; *Баран В. Д.* Черняхівська культура. - С. 3-5, 159, 162; Рыбаков *Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. С. 38; *Винокур И. С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае. - С. 112, 127, 131; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — С. 50; Археология Украинской ССР. - Т. 3. — С. 72.

3 *Рыбаков Б. А.* Новая концепция предыстории Киевской Руси. — С. 67; Рыбаков *Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 38; *Седов В. В.* Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.- М., 1976. — С. 99; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — С. 89.

4 Третьяков Л. *Н.* Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974. - С. 8; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. С. 99-100.

5 *Седов В. В.* Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. — С. 116—129; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история елавян. - С. 92—98; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. - С. 27.

6 Детальніше див.: История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 267-273; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 40.

7 *Симонович Е. О.* Хірургія в черняхівську епоху *II* Середні віки на Україні. - К., 1971. - Вип. 1. - С 85-87; *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). - К., 1975, - С. 43; История Украинской ССР.-Т. 1.-С. 272.

8 История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 271-272; *Рыбаков Б. А.* Календарь IV в. из земли полян // Сов. археология. — 1962. — № 4. — С. 66-89; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 39, 40.

9 Рыбаков *Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 16-18.

Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. — К., 1960. — 187 с; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — С. 59-68; Археология Украинской ССР. — Т. 3. - С. 113-127.

11 История Украинской ССР.-Т. 1.-С. 274-276.

12 Там же. - С. 277.

13 *Баран В. Д.* Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: IX Міжнар. з'їзд славістів. Доповіді.-К., 1983.-С. 173-174.

Протоукраїнські землі в другій половині I тис. н. є. Склавіни й анти. Що таке Русь?

1 *Третьяков* Л. Я. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966.-С.246, 270, 302-305.

2 *Сміленко А. Т. Слов'яни* та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї II—XIII ст. — К., 1975. - С. 70.

3 *Рыбаков Б. А.* Исторические судьбы праславян. — С. 185—186; *Русанова И.* Я. Славянские древности V-VII вв.: Культура пражского типа. — М., 1976. — 215 с; *Русанова И. П.* О ранней дате памятников пражского типа // Древняя Русь и славяне. - М., 1978. - С. 141; *Тимощук Б. А.* Славянские поселения VI-VII вв. в Северной Буковине // Там же. — С. 186—191; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. — С. 10; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — С. 76 *-85.*

4 *Трубачев О.* Я. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания. — 1985.-№ 5.-С. 12.

5 *Иордан.* О происхождении и деянии готов. - М., 1960. - С. 72.

6 *Кухаренко Ю. В.* Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья // Кр. сообщ. Ин-та истории материальной культуры. — 1955. — Вып. 57. — С. 38; Третьяков Я. *Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. - С. 252; *Русанова И.* Я. Славянские древности V-VII вв. — С. 135-136.

7 Про празьку культуру див. також: Археология Украинской ССР. — Т. 3. — С. 135-153.

8 *Русанова И.* Я. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. - М„ 1973. - С. 13; Археология Украинской ССР. - Т. 3. - С. 174—191; *Седов В. В.* Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. — С. 92; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. - С. 119; *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — С. 123; *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. - С. 71.

9 *Спицын А. А.* Древности антов // Сб. Отделения рус. языка и словесности АН СССР.-1928.-Вып. 101.-С. 492-495.

10 *Рыбаков Б. А.* Древние русы // Сов. археология. - 1953. - Вып. 17. - С. 23—104; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XШ вв.- С. 69-73.

11 *Трубачев О.* Я. Лингвистическая периферия древнейшего славянства: Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкознания. — 1977. — № 6.-С. 26. Див. також: *Толочко П.* Я. Древняя Русь. - С. 31-35.

12 *Іванченко Р.* Якщо в нас відібрати історію... *II* Літ. Україна. — 1990. — 11 жовт.;Кулчура і життя. -1990. - 21 жовт.

13 *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. - С 23-104; *Третьяков П.* Я. О древнейших русах и их земле // Славяне и Русь. - М., 1968. - С. 179—187; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества ХП-ХШ вв. - С. 285. Про походження назви '^усь" див. також: *Юшков С. В.* До питання про походження Русі *II* Наук, записки Ін-ту мовознавства АН УРСР. Мовознавство. - 1941. — Т. 1. - С. 137-156; *Тихомиров М.* Я. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля" // Русское летописание. - М., 1979. - С. 29-45; *Мавродин В. В.* Происхождение русского народа. - Л., 1978. - С. 148-169; *ЛовмянскийХ.* Русь и норманны. -М., 1985.-С. 182, 202-203.

14 Лигулевская Я. *В.* Имя '"русь" в сирийской хронике VI в. н. э. // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. - М., 1952. - С. 42-48.

15 Яровосельцев А. Я. Восточные и западные источники о Древнерусском государстве // Древнерусское государство и его международное значение.-М., 1965.-С. 373.

16 *Толочко* Я. Я. Древня Русь. - С. 31-35.

Нащадки *склавінів та антів у третій чверті I тис. н. є.*

\ Археология Украинской ССР.-Т. 3.-С. 177-180.
2 Детальніше про матеріальну й духовну культуру слов'ян культури типу Луки-Райковецької див.: Археология Украинской ССР. —Т. 3. — С. 174—190,
~ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — С. 28.
* *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 79.
5 *Седов В. В.* Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологии) // Сов. этнография. -1974. -№ 1.-С. 18.
° Археология Украинской ССР. - Т. 3. - С. 201.
/ Там же. - С. 202.
8 Гопак *В. Д.* Техника кузнечного ремесла у славян во второй половине I тысячелетия н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье) // Сов. археология. - 1976. - № 2. - С. 46-56; Археология Украинской ССР. - Т. 3. - С. 206-207.
* *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. — С. 261.

Східнослов'янські союзи племен на території України

J История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 295.
2 Там же. — С. 295; Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII-XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // Сов. археология. - Т. 25. -1956. - С. 156-157, 166.
Рыбаков *Б. А.* О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.-М., 1970.-С. 23-33.
4 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. — С. 93.
5 *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972. — С 131; *Седов В. В.* О юго-западной группе восточнославянских племен // Историко-археологический сборник: А. В. Арциховскому к 60-летию со дня рожд. и 35-летию науч., пед. и обществ, деятельности. - М., 1962. — С. 198-199; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XШ вв. - С. 93.
Седов В. В. О юго-западной группе восточнославянских племен. — С. 202, рис. 3; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 93—103.
Літописне повідомлення про те, що в першій половині VII ст. на дулібський союз племен напали авари (обри), "и примучиша дульбы, сущая словени, и насилье творяху женамъ дульбьскимъ" (Повесть временных лет. — С. 30), очевидно, стосується не волинських, а паннонських дулібів *(Королюк В. Д.* Авары (обры) и дулебы русской летописи // Археографический сборник за 1962 г. - М., 1963. — С. 24—31; пор. також: *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — С. 92).
8 *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — С. 133—134.
* *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 92-93.
Повість врем'яних літ (За Іпатським списком) / Переклад, післяслово та коментарі В. В. Яременка. - К., 1990.-С. 18-19.
j* *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. - С. 94.
Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (По материалам археологических исследований) // Полесье: Лингвистика, археология, топонимика. — М., 1968. — С. 44.
Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 96-119.
Штыхов Г. В. Проблемы истории населения Белоруссии VI-VUI веков в свете археологических данных // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по пробл. 'Этногенез белорусов" (3—6 дек. 1973 г.). — Минск, 1973. - С. 31—34; *Малевская М. В.* Некоторые исторические связи городов Черной Руси в X—XI вв. (Материалы изучения керамики) // Там же. — С. 37—39; *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии, - с. 242.

Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 94-101.
Там же. - С. 104.
Повість врем'яних літ. — С. 12—13.
j * Там же.
i* Там же.
γ. Там же.-С. 16-17.
»2 Там же.
Середонин С. М. Историческая география. — Пг., 1916. — С. 144.
" *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. - К., 1968. - С. 141-148; *Брайчевский М. Ю.* Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983.-С. 101.
2* *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XШ вв. - С. 108.
Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. -1981. -№ 2.-С. 43.
I™ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XШ вв. - С. 108.
Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 106—107, рис. 20; Рыбаков *Б. А.* Город Кия // Вопр. истории. - 1980. - № 5. - С. 36; *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. - С. 81.
~° Рыбаков *Б. А.* Город Кия. - С. 37.
Толочко П. Л. Роль Киева в образовании Древнерусского государства // Становление раннефеодальных государств. — Киев, 1972. — С. 129—131; *Толочко П. П.* Древняя Русь. - С. 16.
Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 146.
Рыбаков Б. А. Поляне и северяне: К вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре // Сов. этнография. — 1947. — Вып. 6/7. — С. 81—105; *Седов В. В.* Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Сов. археология. - 1972. - № 4. - С. 118; *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья (по данным антропологии) // Сов. этнография. - 1974. - № 1. - С. 27; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XШвв.-С. 113.
32 *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне. — С. 102; пор. також: *Рыбаков Б. А.* Древности Чернигова // Материалы и исслед. по археологии СССР. — 1949. -И» 11.-С. 53.
33 *Голубева Л. А.* Киевский некрополь // Материалы и исслед. по археологии СССР. - 1949. - № 17. - С. 106; *Рыбаков Б. А.* Древности Чернигова. - С. 15-20; пор. також: *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XШ вв. - С. 108.
34 Русанова *И. П.* Славянские древности V-VII вв. - С. 103; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XШ вв. - С. 123.
Повість врем'яних літ. - С. 12-13.
Седов В. В. Восточные славяне в VI-XШ вв. - С. 116.
Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 181.
38 *Бунак В. В.* Антропологические исследования в Южной Белоруссии // Антрополог, сборник. - М., 1956. - № 1. - С. 21; *Дяченко В. Д.* Наслідки роботи Української антропологічної експедиції // Матеріали з антропології України.-К., 1960.-Вип. 1.-С. 18-33.
Купчинский О. А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси. - Киев, 1980. - С. 60; *Кухаренко Ю. В.* Полесье и его место в процессе этногенеза славян. - С. 45.
40 *Седов В. В.* Дреговичи. - С. 116-117; *Гринблат М. Я.* Белорусы: очерк происхождения и этнической истории. - Минск, 1968. - С. 67-72; Очерки по истории Белоруссии. - Минск, 1972. - Ч. 2. - С. 29; *Лысенко П.* Ф. Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в IX-XШ вв. - Минск, 1982.-С. 82.
4* *Гринблат М. Я.* Белорусы.-С. 63-64.
42 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 166.

43 *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 80-85; *Седое В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. - С. 116, 119.

44 *Соболенка Э. Р.* Типы белорусского традиционного жилища // Этногенез белорусов. — С. 177—179; *Молчанова Л. А.* Культурно-исторические связи белорусов с соседними народами в связи с проблемой этногенеза восточных славян // Там же. — С. 181—184; *Молчанова Л. А.* Локальные особенности традиционной крестьянской одежды белорусского Полесья // Там же. — С. 196—199; *Сергиенко Ю. Г.* О локальных особенностях белорусского народного орнамента // Там же. — С. 184—187; *Браим* Я. Я О традиционной рыболовной технике в Белоруссии // Там же. — С. 193—196; *Піртарак Р. П.* Агульныя і своеасаблівыя беларуска-украінскія дыялектныя рысы // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. -1987. - № 3. - С. 115-120.

45 *Березовец Д. Т.* Поселение уличей на р. Тясмине // Славяне накануне образования Киевской Руси: Материалы и исслед. по археологии СССР. — 1963.-№ 108.-С. 145-146, 148, 190.

46 *Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 210.

47 *Хабургаев Г. А.* Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — С. 200; *Рыбаков Б. А.* Уличи // Кратк. сообщ. Ин-та истории материальной культуры. — 1950. — Вып. 35. - С. 11.

48 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 132.

49 ГрушевськиО М. С. Історія України-Руси. - Т. 1. - С. 204-205; Рыбаков *Б.* А. Уличи. —. С. 3—15; Киевская Русь и русские княжества XII—XIII ст. — М.,-1982. - С 184, 353; *Березовец Д. Т.* Поселение уличей на р. Тясмине. - С. 145—208; *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). - К., 1975. - С. 160,176; Голочко *П. П.* Древняя Русь. - С. 37.

50 *Бернштейн* С. *Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961.-С. 33-34.

51 СеЭов *В.* В. Восточные славяне в VI-XIII вв. * С. 132.

52 *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї. - С. 176—177; *Козловский А. А.* Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. //. Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — Киев, 1985.-С. 64-69.

53 *Греков Б. Д.* Киевская Русь // Избранные труды: В 5 т. - М., 1959. - Т. 2. - С. 311; Федоров *Г. Б.* Об обряде погребений как историческом источнике // Историко-археологический сборник. — С. 154—159; *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 109—110; *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. - С. 61-64, 201-203.

54 *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетиин. э.-М., 1960.-С. 235.

55 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 129.

56 *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. — С. 233; Алексеева Г. *И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — С. 61—64.

57 *Стрижак О.* С. Тиверці (таємниче літописне плем'я) *II* Мовознавство. — 1969. - № 4.-С. 53-56.

58 *Шахматов А. А.* Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919. — С. 31; *Соболевский А.* Я. Русские летописные названия и язык скифов и сарматов // Русский филолог, вестник. -1910. - Т. 64. - С. 183-184.

59 *Федоров Г. Б.* Тиверцы // Вестник древней истории. — 1952. — № 2. — С. 259; *Федоров Г. Б.* Население юго-запада СССР в I — начале II тысячелетия нашей эры // Сов. этнография. - 1961. - № 5. - С. 102; *Великанова М. С.* К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья//Сов. этнография.-1964.-№ 6.-С. 37-38.

60 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 130.

61 *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. - К., 1980. - С. 162.

62 *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.-К., 1960. - С 152.

63 Повість врем'яних літ. — С. 42-43.

64 Там же. - С 190-191.

65 Там же.-С. 12-13.

66 *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне. — С. 81-85; *Русанова И. П.* Курганы полян X-XI вв. — М., 1966. — 47 с; *Седов В. В. Славяне* Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 124—133; *Седое В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. - С. 135.

67 *Топоров В.* Я., *Трубачев О.* Я. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — С. 229—230; *Стрижак О. С.* Назви річок Полтавщини.-К., 1963.-С. 38-84.

68 *Седов В. В.* Балто-иранский контакт в Днепровском Левобережье // Сов. археология. - 1965. - № 4. - С. 52, 59; *Топоров В.* Я., *Трубачев О.* Я. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. - С. 222—232.

69 Третьяков Я. Я. Об истоках культуры роменско-борщевской древнерусской группировки//Сов. археология. —1969. — № 4.—С. 89—90.

70 *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь й русские княжества XII—XIII вв. — С. 73, 79-80, 87.

71 *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 174; *Сухобоков О. В.* Славяне Днепровского Левобережья (Роменская культура и ее предшественники). - Киев, 1975. - С. 148—149; *Сухобоков О. В., Юренко С. П.* Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н. э. // Проблемы этногенеза славян. — Киев, 1978. — С. 138—140; Происхождение и этническая история русского народа (по антропологическим данным) / Под ред. В. В. Бунака. — М., 1965. - С. 252.

72 Рыбаков *Б. А.* Поляне и северяне. — С. 94, карты 3, 4; *Березовецъ Д. Т.* До питання про літописних сіверян *II* Археологія. - 1953. - Т. 8. — С. 28—44; *Березовец Д. Т.* Археологические памятники летописных северян // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. - 1953. - Вып. 2. - С. 25, 26; *Стрижак* О. *С.* Сіверяни // Мовознавство. - 1973. - № 1. - С. 68; *Сухобоков О. В.* Славяне Днепровского Левобережья. - С. 137; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — С. 136.

73 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 135.

74 *Ляпушкин И.* Я. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. - М., 1961. - С. 356-357, 364-365, 366; *Русанова И. П.* Славянские древности V-VII вв. - С. 61; *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. - С. 133; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 136-137.

75 *Артамонов М. И.* История хазар. -Л., 1962. - С. 289.

76 Третьяков Л. Я. Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии // Сов. этнография. - 1948. - № 2. - 170-183; *Третьяков П.* Я. Восточнославянские племена. - М., 1953. - С. 195-198; *Ляпушкин* Я. Я. *Славяне* Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства.-Л., 1968.-С. 15.

77 *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне. — С. 95, карта 5; Третьяков П. Я. Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии. — С. 174.

78 *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. - С. 13-15; *Стрижак О. С.* Сіверяни. — С. 64-65; *Трубачев О.* Я. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вопр. языкознания. - 1974. - № 6. - С. 52; *Мачинский Д. А.* "Дунай" русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии // Русский Север: Пробл. этнографии и фольклора. — Л., 1981. - С. 116-117; 170; *Мачинский Д. А.* Миграция славян в I тысячелетии н. э. (По письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. — М., 1981. —С. 47.

79 *Стрижак О.* С. Сіверяни. - С. 64-65; Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках.—К., 1981.—С. 103—113.

80 *Стрижак О. С* Сіверяни. - С 73; Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. — С. 111.

°1 Третьяков *П. Н.* Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии. — С. 174—176; *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена. — С. 197—198; *Прилипко Я. П.* Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян (на матеріалі одягу). - К., 1964. - С. 114—130.

* Про психологічні мотиви зворотної міграції слов'ян див.: *Мачинский Д. А.* "Дунай" русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии. - С. 135-136.

83 *Приходнюк* О. *М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.-С. 124.

•" *Седов В. В.* Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологии) *II* Сов. этнография.-1974.-№ 1.-С. 16-31.

~~. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — С. 135.

°z Атлас української мови. — Т. 1. — Карта 9.

87 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. - С. 133-140.

ПротоукраТнські землі в складі Київської Русі

1 История Украинской ССР. - Т. 1. - С. 293-298, 303-310; *Толочко П. П.* Древняя Русь. — С. 18.

Врайчевский *М. Ю.* Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне. - Минск, 1983. - С. 100.

Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // Вопр. языкознания. —1970. — № 5. — С. 3.

* *Гринблат* М. *Я.* Белорусы. - С. 9.

| *Рыбаков Б. А.* О двух культурах русского феодализма. — С. 26, 31.

Скляренко В. Звідки походить назва *Україна II* Україна. — 1991. — № 1.-С. 20, 39.

Формування південноруських діалектних особливостей, властивих українській мові

* *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. - С. 366.

2 *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови: Морфологія.-К., 1978.-С. 32.

°. Там же. - С. 76.

* Там же.-С. 38, 45.

Там же. - С. 179.

° Там же. - С. 201.

7 *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. - С. 430.

8 Высоцкий *С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — Киев, 1966.-Вып. 1.-С. 87.

9 *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков.-С. 443.

Про південноруські діалектні особливості в синтаксисі і словотворі див.: *Німчук В. В.* Походження й розвиток мови української народності. — С 206-208.

Виникнення давніх українських діалектів

Котляр Н. Ф. Киевская Русь в исторических судьбах восточных славян *II* Древнерусское государство и славяне. - Минск, 1983. — С. 106.

Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. — 4 изд — М 1907.-С. 51.

Жовтобрюх М. А., *Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української . мови: Фонетика. - С. 309.

Німчук В. В. Про походження українських діалектів *II* Україна: Наука і культура.-К., 1993.-Вип. 26/27. - С 246-249.

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Виникнення писемності у східних слов'ян

1 Повесть временных лет: Памятники лит. Древн. Руси. Начало рус. лит. — М., 1978. - С. 26-27.

Чтения в обществе истории и древностей российских.при Московском ун-те: Повременное издание. — М., 1863.-Кн. 2.—С. 31—32.

Никольский Н. К. "Повесть временных лет" как источник для истории начального периода русской письменности и культуры: К вопросу о древнейшем русском летописании. — Л., 1930.—Вып. 1.-С. 79-82.

! Там же. - С. 79-80.

' *Срезневский И. И.* Палеографические заметки // Труды I археол. съезда.-М., 1871.-Т. 1.-С. CXV, CXVIII.

' *Миллер В.* К вопросу о славянской азбуке // Журнал м-ва нар. просвещения. - 1884. - Вып. 3/4. - С. 2-35; *Ламанский В. И.* Житие св. Кирилла как религиозно-этическое произведение и как исторический источник. — Пг., 1915. — С. 166; *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Пг., 1922. — Т. 2. — С. 246. Детальніше історію питання див.: Высоцкий С. *А.* Средневековые надписи Софии Киевской. - Киев, 1976. - С. 228-240.

Обнорский С. П. "Русская правда" как памятник русского литературного языка // Известия АН СССР. Серия VII. - 1934. - N° 10. - С. 749-776; *Обнорский С. П.* Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. - М.; Л., 1936. - Вып. 6/7. - С. 79-103; *Обнорский С. П.* "Слово о полку Игореве" как памятник русского литературного языка // Рус. язык в школе. -1939. - № 4. - С. 9-18.

Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.; Л., 1946.-197 с.

Обнорский С. П. Культура русского языка.-М., 1948.-С. 3.

Филин Ф. Я. Истоки и судьбы русского литературного языка. — М., 1981. — С. 4, 191; див. також: Сказания о начале славянской письменности / Отв. ред.В. Д. Королюк.-М., 1981.-С. 54, 55.

11 *Высоцкий С. А.* Древнерусская азбука из Софии Киевской // Сов. археология. - 1970. - № 4. - С. 128-140; *Висоцький С. О.* Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській *II* Вісник АН УРСР. - 1970. - № 6. - С. 83; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. - С. 12—23, 225-240; *Висоцький С. О.* Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці*II*Мовознавство. -1976. -№ 4.-С. 74-83.

12 *Иванова Т. А.* Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве // Вопр. языкознания. - 1973. - № 3. - С. 122; *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка. — С. 192—193; *Русанівський В. М., Німчук В. В.* Співвідношення функцій давньоруської і слов'янської мов у Київській Русі (XI-ХШ ст.) // IX Міжнар. з'їзд славістів: Слов'янське мовознавство. Доповіді.-К., 1983. - С 186.

13 *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка. - С. 193.

14 *Черных П. Я.* Происхождение русского литературного языка и письма. - М., 1950. - С. 12-13.

15 *Львов А. С.* К вопросу о происхождении русской письменности // Рус. язык в школе. -1951. - № 6. - С. 17-23.

16 *Формозов А. А.* Сосуды срубной культуры с загадочными знаками // Вест.

древней истории. — 1953. — № 1. — С. 197. Критику цієї гіпотези див.: *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — М., 1965. — С. 100.

17 *Истрин В. М.* Возникновение и развитие письма. — С. 74.

18 *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — С. 24.

19 Там же. — С. 19–20, 24.

20 Там же. — С. 20.

21 *Истрин И. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 345–346.

22 Там же. — С. 70. Цікаву гіпотезу про "черти і рiзи" як два різних способи нанесення знаків запропонувала проф. Л. П. Жуковська. На її думку, "черти" — це накреслювання ліній фарбами або барвниками, а "рiзи" — не що інше, як вирізування або продавлювання таких самих ліній (*Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVII ст. — К., 1981. — С. 10). Проте не виключено, що "чертами і рiзами" чорноризець Храбр назвав незнайоме йому рунічне письмо. У такому разі і "черти", і "рiзи" вирізували на дереві.

23 *Жуковская Л. П.* К истории буквенной цифири и алфавитов у славян // Источниковедение и история русского языка. — М., 1964. — С. 42–43; *Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. — С. 9–14; *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 444.

24 *Баран В. Д.* Черняхівська культура. — С. 83.

25 *Рикман Э. А.* Памятники эпохи великого переселения народов. — Кишинев, 1967. — С. 108; *Кравченко Н. М.* Косановский могильник // Материалы и исслед. по археологии СССР. — 1967. — № 139. — С. 84. — Рис. 15, с. 118.

26 *Тиханова М. А.* Раскопки на поселении III–IV вв. у с. Лепесовка в 1957–1959 гг. // Сов. археология. — 1963. — № 2. — С. 178–191.

27 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 449; *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен. — С. 98–100; *Винокур И. С.* Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // Сов. археология. — 1969. — № 1. — С. 53–54; *Винокур И. С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае. — С. 132; *Третьяков П. Н.* По следам древних славянских племен. — С. 14; История Украинской ССР. — Т. 1. — С. 272.

28 Про зв'язок середньонаддніпрянських слов'ян з ранньосередньовічними містами Північного Причорномор'я свідчать світлоглиняні дворучні амфори візантійського походження (очевидно, з Херсонесу), знайдені у Вишгороді, у Києві на Подолі та в інших місцях, і знахідки на горі Киселівці в Києві візантійських монет імператора Анастасія I (430–518 рр. н. е.) та Юстиніана I (483–565 рр. н. е.) (*Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. — С. 54–55).

29 *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности. — С. 50; *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен. — С. 103; *Винокур И. С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае. — С. 134.

30 *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности. — С. 50.

31 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 300.

32 Там же. — С. 278.

33 *Карский Е. Ф.* Очерк славянской кирилловской палеографии. — Варшава, 1901. — С. 159–160; Сказания о начале славянской письменности. — С. 60.

34 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 449–450.

35 *Георгиев Е.* Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952. — С. 46–48.

36 *Срезневский И. И.* Палеографические заметки // Известия Акад. наук. — 1860. — Т. 9. — С. 161; *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. — Л., 1928. — С. 162.

37 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 450.

38 *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — С. 75.

39 *Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. — С. 13.

40 *Бодянский О. О.* О времени происхождения славянских письмен. М., 1855. — С. 13–18; *Успенский П.* Восток христианский. — Киев, 1877. Ч. 3. — С. 311.

41 *Эпштейн Е. М.* К вопросу о времени происхождения русской письменности // Учен. зап. Ленингр. ун-та. Сер. ист. наук. — 1947. — Вып. 15, № 95. — С. 22.

42 *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — С. 12, 37, 49; *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 455–456. Оскільки, згідно з цим "Житієм", те руське письмо, яким були оформлені корсунські Євангеліє та Псалтир, Кирило мусив спочатку розшифрувати, спираючись на місцеву слов'янську говірку, О. С. Мельничук висловив припущення, що воно, найвірогідніше, виникло на основі скандинавських рун і мало протоглаголичний характер, а згодом було використане тим же Кирилом для створення глаголиці (*Мельничук О. С.* Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності // Мовознавство. — 1985. — № 2. — С. 18).

43 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 452–453.

44 Путешествие Ибн-Фалдана на Волгу / Под ред. И. Ю. Крачковского. — М.; Л., 1939. — С. 83.

45 *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X в. по Р. Х.). — Спб., 1870. — С. 139.

46 *Шницер Я. Б.* Иллюстрированная всеобщая история письмен. — Спб., 1903. — С. 232; *Эпштейн Е. М.* К вопросу о времени происхождения русской письменности. — С. 22.

47 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 444–445. Слід, проте, зауважити, що свідчення іноземних авторів, де згадується етнонім *русь*, не можна вважати однозначними, оскільки русами (росами) в другій чверті I тис. н. е. називалось також одне з іранських племен Середньої Наддніпрянщини або Надазов'я (*Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. — С. 111–112).

48 *Никольский Н. К.* "Повесть временных лет" как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. — С. 11.

49 *Флоря Б. Н.* Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха // Сказамия о начале славянской письменности. — С. 35.

50 Там же. — С. 24.

51 *Георгиев Е.* Разцветът на българската литература в IX–X вв. — София, 1962; *Флоря Б. Н.* Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха. — С. 54.

52 *Флоря Б. Н.* Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха. — С. 59–61.

53 Болгарські дослідники доводять, що вивіз староболгарських рукописів на Русь відбувався ще в X ст.

54 *Янин В. Л.* Берестяные грамоты Древнего Новгорода // Наука и жизнь. — 1982. — № 3. — С. 35–36; пор. також: *Медынцева А. А.* Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси // Сов. археология. — 1984. — № 4. — С. 57–58.

55 *Арциховский А. В.* Берестяные грамоты мальчика Онфима // Сов. археология. — 1957. — № 3. — С. 215–221.

56 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 457.

57 *Жуковская Л. П.* Новгородские берестяные грамоты. — С. 10–11.

58 *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — С. 436–438.

59 *Мельничук О. С.* Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності. — С. 19.

60 Про широке використання таких матеріалів свідчать недавно відкриті в найстаріших містах — племінних центрах та осередках ремесел і торгівлі — металеві й кістяні знаряддя письма — стилі, або "писала": металеві — для письма на воскових дощечках і кістяні — для берести, що підтвердилось експериментом використання їх для письма на сучасній бересті (*Медынцева А. А.* Начало письменности на Руси по археологическим данным // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.). Докл. сов. делегации. — М., 1983. — С. 87–91).

^1 Аналогічного погляду дотримується й ряд інших дослідників. Пор.: *Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. — С 9-10; *Русанівський В. М., Німчук В. В.* Співвідношення функції давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI—XIII ст.). — С. 185—186; *Мельничук О. С* Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності. — С. 17—19, та ін.

Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови: Фонетика. — С. 19.

Дві писемно-літературні мови Київської Русі: руська і церковнослов'янська

Джерела руської писемно-літературної мови

J *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — С. 16—18.
2 *Ломов А. Г.* Тематический состав устойчивых словесных комплексов в древнейшей русской летописи // Исследования по рус. языку и славянскому языкознанию. — Самарканд, 1976.—Вып. 7.—С. 117—118.
3 *Медынцева А. А.* Новгородские надписи-граффити // Памятники русского языка: Вопр. исследования и издания. — М., 1974. — С. 22.
4 Рыбаков *Б. А.* 'Оасе ти собь не любо,то того и другу не твори" //Изборник Святослава 1073 г.-М., 1977.-С. 217-218.
5 *Лихачев Д. С.* Своеобразие и исторические пути русской литературы X—XVII вв. //Рус. лит. -1972. -№ 2.-С. 13.
6 *Лихачев Д. С.* "Слово о полку Игореве" и культура его времени. — Л., 1978.-С. 112-127, 146-147, 150-165.
' *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). -М., 1975. -С. 8.
8 *Десницкая А. В.* Об историческом содержании понятия "диалект" // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. — М., 1970. — С. 369—371.
9 Юшков С. *В.* До питання про походження Русі *II* Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. Мовознавство. -1941. - Т. 1. - С. 137-156; *Самсонов Н. Г.* Древнерусский язык. - М., 1973. - С. 28-29; *Виноградов В. В.* Избранные труды: История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 16; *Пі́єторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988. - С 89.
10 Детальніше див.: *Піеторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — С. 51.
11 *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка. — С. 249.

Прийняття християнства і його вплив на розвиток освіти й культури в Україні-Русі

|2 Фшшн Ф. *П.* Истоки и судьбы русского литературного языка. — С. 218.
]~ История русской литературы: В 3 т. — М.;Л., 1955.—Т. 1. — С. 27.
14 *Сапунов Б. В.* "Информационный взрыв" на Руси в XI веке // Рус. речь. - 1977. -№ 2.-С. 121, 124.
15 *Архангельский А. С.* Общий обзор литературы Киевского периода // История русской литературы до XIX в. / Под ред. А. Е. Грузинского. - М., 1916.-С. 96-97.
16 *Шахматов А. А.* Русский язык, его особенности: Вопрос об образовании наречий. Очерк основных моментов развития литературных языков // Там же.-С. 53.
17 *Сперанский М. Я.* Начало письменности и письменной литературы: Характеристика начального периода литературной жизни // Там же. — С. 76.

\\ Там же. - С. 77.
γ Там же. - С. 78.
J *Архангельский А. С.* Общий обзор литературы Киевского периода. — С. 97.
Сперанский М. Н. Начало письменности и письменной литературы. - С. 82.

Формування оригінальної руської літератури й становлення та періодизація руської писемно-літературної мови

Архангельский А. С. Общий обзор литературы Киевского периода. —С. 100.
Г? Там же. - С. 101.
Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі *II* Мовознавство. - 1982. - № 2. - С. 21-22; *Русанівський В. М.* Джерела розвитку східнослов'янських мов.-К., 1985.-С. 9-23.
Жураускі А. І. Псторыя беларускай літаратурнай мовы. - Мінск, 1967. - Т. 1. - С 20.

Мова творів руської писемності

Мова творів юридично-ділової писемності

Шакун Л. М. Псторыя беларускай літаратурнай мовы. - Мінск, 1963. - С 49
Обнорский С. П. Культура русского языка.-С. 8.
| *ЯкубинскийЛ. П.* Древнерусский язык.-М., 1953.-С. 89.
Свєнціцький І. Питання про автентичність договорів Русі з греками в XI віці // Вопросы славянского языкознания. - Львов, 1949. - Кн 2 - С. 116-120.
Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка. - С. 35.
Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. - С. 251-252.
g *Карский Е. Ф.* "Русская правда" по древнейшему списку. -Л., 1930. -С. 201.
Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка. - С. 92.
Детальніше див.: *Жураускі А. І.* Псторыя беларускай літаратурнай мовы. - Т. 1. —С. 23.
Шакун Л. М. Псторыя беларускай літаратурнай мовы. - С. 52.

Мова руських літописів

Детальніше див.: *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка.-С. 263.
{* Там же. - С. 222.
Лурье Я. С. Проблема изучения русского летописания // Пути изучения
14 древне-русской литературы и письменности. -Л., 1970. - С. 45, 48.
Хютль-Фольтер Г. Диглоссия в древней Руси // Wiener slavistisches Jahrbuch. - 1978. - Bd. 24. - S. 117.
15 *Сухомлинов М. И.* Исследования по древней русской литературе // Сб. отд. РЯС.-1908.-Т. 83, № 11.-С. 197.
16 *Шакун Л. М.* Псторыя беларускай літаратурнай мовы. - С. 56.
Пор.: *Сушицький Г.* До питання про літературну школу XII ст. // Записки укр. наукового т-ва в Києві.-К., 1909.-Кн. 4.-С. 3-19.
18 *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка.—С. 263.
γ Там же.-С. 203.
. *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка. — С. 205.
*λ Там же. - С. 206.
Филин Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпо»

хи (по материалам летописей). — Л., 1949. - С. 129-181; *Хютлъ-Фольтер г.* Диглоссия в древней Руси.—С. 117—118.
ȝґ *Чемерицкий В. А.* Литература Древней Руси // История белорусской дооктябрьской литературы. - Минск, 1977. - С. 32; *Франчук В. Ю.* Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении. — Киев 1986. -183 с.
Детальніше див.: *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. — К., 1958. -103 с.

Особливості мови світсько-художньої літератури

ψ *Чемерицкий В. А.* Литература Древней Руси. - С. 35-36.
«S *Журарскі А. І.* Псторыя беларускай літаратурнай мовы. - С. 27.
,а *Л°Р"' Б· -А·* Лекции по истории русского литературного языка. — С. 165.
I° Там же. - С. 164.
it Там же. - С. 167.
™ Див.: *Лихачев Д. С.* Текстология. -Л., 1983. - С. 340.
II *Чемерицкий В. А.* Литература Древней Руси. - С. 36.
~* *Шакун Л.* М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — С. 55.
~~ *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка. — С. **140—141.**
,; Детальніше див.: Там же. - С. 143.
·" Там же. - С. **144.**

ЗМІСТ

Наукове видання

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

Півторак Григорій

УКРАЇНЦІ: ЗВІДКИ МИ І НАША МОВА

Обкладинка художника *О. Я. Вишневського*
Художній редактор *Г. О. Сергеев*
Технічний редактор *Л. М. Муравиева*
Оператор *В. Ю. Микитенко*
Коректори *Г. Т. Коровниченко, Є. І, Мазниенко*

Здано до набору 05. 04. 93. Підп. до друку 02. 09. 93. Формат 60 χ 84/16.
Папір друк. № 2. Гарн. Тіде. Друк офс. Ум. друк. арк. 11,63. Ум. фарбо-відб. 11,86.
Обл.-вид. арк. 12,35. Зам. *6 Z go*

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
Фірма "Віпол". 252151 Київ 151, вул. Волинська, 60.